208

เปียวหน

อีสาน

ในสมัย

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์

เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ

นาย เติม วิภาคย์พจนกิจ

ณ ฌาปนสถาน วัดสระเกศ

วันที่ ๑๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๘

นายเติม วิภาคย์พจนกิจ (สิงหัษฐิต)

ชาตะ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

มรณะ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๔

คำนำ

นายเติม วิภาคย์พจนกิจ เห็นจะเป็นคนไทยคนสุดท้ายหรือรุ่นสุดท้าย ที่มีการศึกษาสูงตามแผนใหม่ แต่แล้วก็มีประสพการณ์กับแบบแผนอย่างก่อนปัจจุบัน ทั้งทางสองฟากแม่น้ำโขง โดยที่เป็นผู้ที่อยู่ในสายสกุลของชนชั้นปกครองที่สำคัญทางดินแดนแถบนั้นมาแต่เดิม นอกไปจากนี้แล้วยังได้วิสาสะคุ้นเคยอย่างจริงจังกับผู้หลักผู้ใหญ่ในประเทศลาวสมัยนี้ โดยที่ได้ร่วมสถานการศึกษา มาด้วยกันแต่ครั้งยังเป็นนักเรียนอยู่ที่เมืองฮานอยโน้น และรักษามิตรภาพอันนั้นไว้อย่างใกล้ชิดมาจนตราบอายุขัย ทั้งนายเติมเองก็เป็นผู้ที่มีรสนิยมสูงในทางวรรณคดีและดนตรีอีกด้วย พร้อม ๆ กันนั้นก็เป็นคนไทยที่รักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ จงรักภักดีกับพระราชวงศ์และกับอดีตอย่างลึกซึ้ง จนอาจกล่าวได้ว่าในเวลานี้ หาผู้ที่มีความรู้รอบตัว อันว่าด้วยวัฒนธรรมด้านสองฟากแม่น้ำโขงเท่านายเติม เป็นอันหาได้ยากอย่างยิ่ง

การที่นายเติม วิภาคย์พจนกิจ เป็นพหูสูตรทางด้านพงศาวดารท้องถิ่นนั้น นับเป็นโชคดีของวงวรรณกรรมไทย ที่ท่านมิได้เก็บความรู้นี้ไว้แต่ผู้เดียว หากพยายามเรียบเรียงออกมาเป็นข้อเขียน เพื่อประโยชน์ของเพื่อนร่วมชาติ ดังได้อนุญาตให้ตีพิมพ์แจกในงานศพก็เคย และมีสำนักพิมพ์เอกชนรับไปจัดพิมพ์จำหน่ายมาแล้วด้วย ต่อมานายเติมได้มาหาข้าพเจ้า ปรารภว่าอยากจะปรับปรุงข้อเขียนเสียใหม่ ให้ได้เนื้อหาสาระแก่นักวิชาการ ข้าพเจ้าจึงวานนายนิธิ เอียวศรีวงศ์ ผู้มีความรู้ทางวิชาประวัติศาสตร์ ให้ช่วยตกแต่ง ให้เรียบร้อยขึ้น ทั้งๆที่ตัวเองได้ตระเตรียมต้นฉบับมาอย่างเรียบร้อยเพียงใด แต่ก็ยอมให้มีการแก้ไข

ได้อย่างเต็มที่ นับว่า น่ายินดี ประวัติศาสตร์อีสาน ของนายเติม วิภาคย์พจนกิจ ได้รับการตีพิมพ์ออกมาทั้งสองเล่ม แต่เมื่อผู้เรียบเรียงยังมีชีวิตอยู่ แม้ช่วงแห่งการตีพิมพ์จะเนิ่นช้า และที่น่าปลื้มใจยิ่งไปกว่านี้ ก็ตรงที่ผู้ที่เรียบเรียงได้ทันสั่งให้เย็บทั้งสองเล่มเข้าด้วยกัน รวมทำเป็นปกแข็ง เพื่อนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย นับได้ว่าเป็นการแสดงความจงรักภักดีครั้งสุดท้าย ด้วยผลแห่งน้ำพักน้ำแรงของตนเอง

บัดนี้ นายเติม วิภาคย์พจนกิจ ได้ละโลกนี้ไปแล้ว คุณงามความดีที่มีอยู่หลายอย่างย่อมจะปลาสนาการไปด้วยกับกาลเวลา แต่ส่วนหนึ่งของพยานแห่งความรู้และความวิริยะอุตสาหะของท่านผู้วายชนม์ จักแลเห็นได้ใน ประวัติศาสตร์อีสาน อันเจ้าภาพได้คัดตัดทอนมาตีพิมพ์แจกเป็นอภินันทนาการในงานพระราชทานเพลิงศพคราวนี้

ขอผลแห่งกุศลกรรมที่นายเติม วิภาคย์พจนกิจ ได้กระทำมาแต่อดีตตลอดจนกองบุญต่าง ๆ อันบุตรภรรยาบำเพ็ญอุทิศส่วนกุศลไปให้ จงเป็นพลวปัจจัยให้ท่านผู้วายชนม์ได้รับผลแห่งกุศลวิบากนั้น ๆ ในสัมปรายภพด้วยเทอญ และถ้าหากเมืองไทยจักมีคนรุ่นใหม่ที่ดำเนินวิถีชีวิต เยี่ยงนายเติม วิภาคย์พจนกิจ แล้วไซร้ เมืองไทยก็ยังจักเป็นเมืองที่ควรภาคภูมิใจได้ในทางศิลปวัฒนธรรมและวิชาการต่อไปอีกนานเท่านาน

ส. ศิวรักษ์

๔ พฤษภาคม ๒๕๑๔

<u>รูปหมู่นักเรียนไทย – ลาว ที่ไซ่ง่อน พ.ศ. ๒๔๖๘</u>

แถวหลัง
1. เจ้าสมบูรณ์ ณ จำปาศักดิ์ (สิ้นชีพที่ไซ่ง่อน)
2. เจ้าบุญเอื้อ ณ จำปาศักดิ์ ข้าหลวงตรวจราชการลาวภาคใต้ปัจจุบัน
3. พันตรี เจ้าคำผาย ธรรมิกราช นายแพทย์ประจำพระเจ้าชีวิตลาวปัจจุบัน
4. เจ้าสุริยะ เพชรราชรัตนวงศ์

แถวกลาง
5. นายสุวรรณ แซ่แต้ (พ่อค้าเพชรพลอยไซ่ง่อน)
6. นายเติม วิภาคย์พจนกิจ
7. สมเด็จเจ้าบุญอุ้ม ณ จำปาศักดิ์ (อดีตนายกรัฐมนตรีลาว ๒๔๙๐-๒๔๙๓)

แถวนั่งหน้า
8. นายจง บัวลีลิง
9. ท้าวศรีหงี ศรีสมบัติ (เมืองปากเซ) ผู้จัดการบริษัทรถยนต์ ค่ายจีนาปโม เวียงจันทน์ ปัจจุบัน
10. นายเสริมศักดิ์ จันทรเวคิน (ปัจจุบันไม่ทราบทำงานอะไร)

1. <u>เจ้าบวรวัฒนา</u> : พระอนุชาสมเด็จเจ้ามหาชีวิตลาวปัจจุบัน เจ้าแขวงหัวของ
2. <u>เจ้าคำหิง</u> : อนุชาเจ้าคำปาน เอกอัครราชทูตลาวประจำกรุงเทพฯ ปัจจุบัน (พ.ศ. 2510)
3. <u>เจ้าศรีสุมัง</u> ศรีเฉลิมศักดิ์ : รัฐมนตรีโฆษณาการลาว (วังหน้า)
4. <u>เจ้าคำม้าว</u> : ราชเลขาธิการสมเด็จเจ้ามหาชีวิตลาว ปัจจุบัน
5. <u>เจ้าคำปาน</u> : (เชษฐาเจ้าคำหิง) อดีตเอกอัครราชทูตลาวประจำกรุงเทพฯ และลอนดอน (สิ้นชีพ)
6. <u>นายเติม วิภาคย์พจนกิจ</u>
7. <u>ท้าวสิงห์</u> ข้าหลวงมหาดเล็ก สมัยสมเด็จพระเจ้าศรีสว่างวงศ์
8. <u>เจ้าจันทรังษี</u> ในสมเด็จพระเจ้าศรีสว่างวงศ์ ผู้จัดการการไฟฟ้าเวียงจันทน์
9. <u>เจ้าจันทวงศ์</u> ในสมเด็จพระเจ้าศรีสว่างวงศ์ (สิ้นชีพขณะทรงศึกษาที่ฮานอย)
10. <u>เจ้าแก่นคำ</u> วังหลัง
11. <u>เจ้าจันทว่าง</u> (สิ้นชีพ)
12. <u>เจ้าคำตัน</u> ศรีเฉลิมศักดิ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงยุติธรรม ปัจจุบัน (วังหน้า)
13. <u>เจ้ารัตนปัญญา</u> ในสมเด็จพระเจ้าศรีสว่างวงศ์ เจ้าแขวงไชยบุรี

ประวัตินายเติม วิภาคย์พจนกิจ

วันเดือนปีเกิด วันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ ตำบลในเมือง จ. อุบลราชธานี

นามบิดามารดา พระวิภาคย์พจนกิจ (เล็ก สิงหัษฐิต) และนางวิภาคย์พจนกิจ (คูณ สิงหัษฐิต)

นามภรรยา นางประยงค์ วิภาคย์พจนกิจ

มีบุตร ๗ คน ทำงานแล้ว ๓ คน นอกนั้นยังเรียนอยู่ในโรงเรียนสามัญธรรมดา

การศึกษา จบมัธยมปีที่ ๖ ที่ ร.ร. เบญจมมหาราชอุบล ฯ ไปเรียนต่อที่ไซ่ง่อนและที่ ลิเซ อัลแบรท์ ซาร์โรท์ ฮานอยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ กระทรวงศึกษาธิการเทียบเท่ามัธยมบริบูรณ์ชาย (ม. ๘ สอบเข้ามหาวิทยาลัยอินโดจีน แผนกวิศวกรรมศาสตร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๔๗๕ ได้ดิพปลมม่า และเรียนการพาณิชย์พิเศษไปด้วย กลับประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕

เคยทำงานที่ใดบ้าง

๑. ทำงานที่กองกำกับการบินพลเรือน กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม โอนมาอยู่กองวิศวกรรมโยธา สังกัดกรมโยธาเทศบาล กระทรวงมหาดไทยเมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ไปทำการสำรวจ

ทางสายอุบล ฯ–มุกดาหาร–นครพนม (๒๗๕ กม.) ในตำแหน่งนายตรวจทางหลวง

๒. *พ.ศ.* ๒๔๗๗ พนักงานสำรวจทางสายจากขอนแก่น – ชุมพร –วังสะพุง–เลย–เชียงคาน (๒๕๑ กม.) ไปแก้ทางสายอุดร ฯ–หนองบัวลำภู (๖๐ กม.)

๓. *พ.ศ.* ๒๔๗๘ เป็นผู้ช่วยแม่กองสำรวจทางจากดอนเมือง – สระบุรี–ลพบุรี–โคกสำโรง–ชัยบาดาล–วิเชียร (๑๙๐ กม.)

๔. *พ.ศ.* ๒๔๗๙ เป็นแม่กองสำรวจทางสายจากอุดรฯ–สกลนคร –นครพนม (๒๔๐ กม.) และสำรวจต่อจากสกลนคร–กาฬสินธุ์–มหาสารคาม (๑๖๒ กม.) และต่อจาก อ. ยางตลาด–ขอนแก่น (๖๐ กม.) ไปคราวนี้ร่วมปีเศษ ไม่ได้กลับกรมกอง

วันที่ ๑๔ ธันวาคม ย้ายมาประจำกองทาง ภาคอีสาน ที่ขอนแก่น

- เป็นผู้ช่วยแขวงการทางชัยภูมิ วางแนวก่อสร้างและคุมงานก่อสร้างจากบัวใหญ่–ชัยภูมิ (๔๒ กม.) และในปีนี้ทางการสั่งให้ไปแก้แนวทางสายจากยโสธร–อุบลฯ บางตอน พร้อมด้วยวางหมุดก่อสร้างให้ผู้รับเหมาทำงานดิน (๑๒๐ กม.)

- ย้ายจากแขวงชัยภูมิไปรักษาการแทนแขวงขอนแก่น (สมัย ม.จ. วิเศษศักดิ์ ชยางกูร เป็นแขวงฯ) ทำการก่อสร้างจากขอนแก่น-ชุมแพ(๘๐ กม.) เมื่อวันที่ ๑ เม.ย. ๒๔๘๑

- ๑ *เม.ย.* ๒๔๘๒ ย้ายไปประจำกองทางภาคอีสานที่ขอนแก่น (สมัยเจ้ากาวิละวงศ์ ณ เชียงใหม่เป็นนายช่างภาค)

– ๑๖ มิ.ย. ๒๔๘๓ สั่งให้ไปทำงานทางลำลองจากนครราชสีมา ถึง บ้านท่าเยี่ย (เชิงเขาพังเหอย ๑๑๘ กม.) เสร็จแล้วทำการวางหมุดก่อสร้างตาม แนวสำรวจ เดิม จาก นคร ราชสีมา ถึงที่ ต่อเขต ภาคกลาง เขาพังเหอย (ดงพญาเย็น) และอยู่คุมงานก่อสร้างจากตอนหนองบัวโคก–บ้านเพชร–โคกรังแร้ง–วังมน–เขาพังเหอย (พักช้างตาย) งานดินเกือบแล้วเสร็จ เกิดสงครามอินโดจีน

– ๑ มิ.ย. ๒๔๘๔ โทรเลขสั่งให้ไปช่วยงานแขวง ๆ สุรินทร์ทำทางเร่งด่วนและลำลองให้ทางราชการทหารไปช่องจอม–ลำโรง (แดนเขมร) เป็นตัวแทนแขวงไปรับมอบดินแดนจังหวัดพิบูลสงครามพร้อมกับคณะข้าราชการแผนกอื่น เสร็จแล้วทางการย้ายกลับไปประจำแขวงการทางชุมแพ

– ๑ ก.ค. ๒๔๘๕ วางแนวก่อสร้างจาก กม. ๑๐๐–๒๐๘ (จ. เลย) ตามหมุดหลักฐานเดิม เสร็จแล้วแต่งตั้งให้เป็นหมวดการทางปากลาย (สำนักงานที่ จ. เลย) คุมงานก่อสร้างสายเลย–ท่าลี่ และงานบำรุง ๓๗ กม. และจากท่าลี่–ปากลาย (จ. ล้านช้าง) ๑๒๐ กม. และจากเลย–เชียงคาน ๕๑ กม. และเลย–ด่านซ้าย ๘๐ กม. (ต่อเขตสายเพชรบูรณ์) และสายเลย–วังสะพุง (๒๕ กม.)

– ๑๘ มิ.ย. ๒๔๙๓ ย้ายไปประจำแขวงการชุมแพ และทางการขอยืมตัวไปสำรวจสนามบินบนภูกระดึง ให้บริษัทเดินอากาศไทย รันเวย์ยาว ๑,๒๐๐ ม. กว้าง ๕๐ ม. พร้อมด้วยแนวและรูปตัด และสำรวจบริเวณภูกระดึงด้านตะวันออกเหลี่ยมผาหมากดูก จนถึงถ้ำสอ

เนื้อที่ประมาณ ๑๐๐ ตารางกิโลเมตร และขึ้น ๆ ลง ๆ ภูกระดึง (ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๗๗ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๑) รวม ๒๒ ครั้ง

– ๑ *ม.ค. ๒๕๙๕–๒๔๙๘* แต่งตั้งให้เป็นหมวดการทางอิสระ ขึ้นตรงต่อเขตการทางขอนแก่น (ตั้งที่ทำการชุมแพ เพราะแขวงชุมแพย้ายไปตั้งที่ จ. เลย) สำรวจเองและคุมงานก่อสร้างเสร็จจากชุมแพ–ภูเขียว (ระยะทาง ๒๐ กม.) ทางแล้วเสร็จบริบูรณ์ เป็นทางสร้างตามแบบมาตรฐานใหม่

– ๑ *ม.ค. ๒๔๙๙* ย้ายไปเป็นหมวดอิสระที่ อ. วังสะพุง ควบคุมเครื่องจักรทำงานจากสามแยกสายไปอุดร ฯ เดี๋ยวนี้ พร้อมสำรวจหาแนวใหม่ไปต่อแดนที่ กม. ๙๓ (ภูผาวัง) ยังไม่เสร็จ

– *ย้ายไปประจำเขตการทางขอนแก่น เมื่อวันที่ ๑ ม.ค. ๒๕๐๐* ทำหน้าที่หัวหน้าเวรคืนที่ดินและกรรมการประนอม สร้างทาง สายจากอุดร ฯ –หนองบัวลำภู–เลย สำนักงานที่บ้านหนองหิน (อุดร) แล้วเสร็จตามงบประมาณที่ทางการอนุมัติถึง กม. ๔๖ (อ. หนองบัวลำภู)

– ๒๑ *ธันวาคม ๒๕๐๒* ย้ายกลับไปเป็นหมวดการทางที่ชุมแพอีก สำรวจทางจากภูเขียวไป อ. แก่งคร้อ และงานก่อสร้างจากภูเขียวไป อ. เกษตรสมบูรณ์ รวม ๒ สาย ยาว ๕๐ กม. เศษ

– ๒๑ *ธันวาคม ๒๕๐๓* ทางราชการเรียกไปราชการพิเศษเป็นอนุกรรมการตรวจค้นหลักฐานคดีเขาพระวิหาร คราวเขมรฟ้องไทยต่อศาลโลก (ไปตรวจหลักฐานที่อุบล-ศรีสะเกษ–นครราชสีมา) ๓ เดือนเสร็จ

- *พ.ศ. ๒๕๐๓–๒๕๐๔* ควบคุมงานสร้างสนามบินขอนแก่น รันเวย์กว้าง ๔๐ เมตร ยาว ๑,๕๐๐ เมตร ชนิด ๒ เครื่องยนต์ลงได้ สร้างเสร็จภายใน ๔ เดือน

- *ปลายปี พ.ศ. ๒๕๐๔* สร้างสนามบินหนองคาย ขนาดเดียวกับสนามที่ขอนแก่นเดิมยาว ๑,๐๐๐ ม. เศษ ยืดต่อให้ยาวออกไปอีก ๕๐๐ เมตร และไปช่วยแขวง ฯ หนองคายเร่งรัดการเวรคืนที่ดินเพื่อสร้างทางสายมิตรภาพ (ตอนอุดร–หนองคาย)

- *พ.ศ. ๒๕๐๕–๐๖* ไปควบคุมสร้างสนามบินบ้านนาคู สนามบินเดิมมีอยู่แล้ว แต่ลงลูกรังลาดยางใหม่ ให้ดีกว่าเดิม เสร็จแล้วร่วมคณะพัฒนาการบ้านนาคูรุ่นแรก สำรวจทางจากสี่แยก (กิ่ง อ. สมเด็จ) อ. กุฉินารายณ์ และแยกจากบ้านห้วยผึ้งเข้าไปบ้านนาคูอีก ๒๐ กม. ร่วมกับศูนย์พัฒนาการบ้านนาคู จนเสร็จ

- *พ.ศ. ๒๕๐๗* ไปประจำคุมงานสร้างสนามบินสกลนคร (บ. เชียงเครือ) กว้าง ๓๘.๐๐ ม. ยาว ๑,๕๐๐ พร้อมราดยางเสร็จ และก่อสร้างแยกจากทางหลวงเข้าไปสนามบินอีก ๔๐ กม. เศษ รวมเวลา ๗ เดือนเสร็จ

- ครบเกษียณอายุเมื่อ ๑๕ สิงหาคม ๒๕๐๙ ทางการจ้างต่อให้ได้รับเงินเดือนเท่าเดิม (ลูกจ้างรายวัน) ให้เป็นหัวหน้าสำรวจทางจาก อ. โพนพิสัย-บึงกาฬ และสำรวจเพื่อลาดยางจากอุดร ฯ-หนองบัวลำภู ยังไม่เสร็จลาออกเมื่อปลายปี ๒๕๐๙

- ระหว่างรับราชการ ไม่เคยต้องติงานในหน้าที่แต่อย่างใดเลย เงินเดือนครั้งสุดท้ายได้ ๒,๕๐๐ บาท

– วันที่ ๑ มกราคม ๒๕๐๙ ไปทำงานที่สถานทูตอเมริกัน ในประเทศลาว (USAID/LAOS) แผนกโยธา (Public Works) ๗๗๐ กีบ (ราว ๓๑ บาท) วันหนึ่งทำ ๘ ชั่วโมง ถ้างานสนามเร่งด่วน ๙ หรือ ๑๐ ชั่วโมง โดยได้ค่าล่วงเวลาตามระเบียบเขาวางไว้ ถ้าออกไปทำงานนอกสำนักงาน ได้เบี้ยเลี้ยงวันละ ๕๐๐ กีบ (คิดเป็นเงินไทยราว ๕๐ บาท)

– ๗ มกราคม ๒๕๐๙ โดยเครื่องบินจากเวียงจันทน์ไปทำการสำรวจทางจากบ้านนาโบ่ง (โดยแยกจาก กม. ที่ ๖๘-๒๐๐ ของทางสายที่ ๑๓ ปากเซ–สวรรณเขต) ไปเมืองวาปี–สะพาด–เสมียะ ระยะทาง ๒๗ กม. โดยให้ระดับหลังทางตลอดการก่อสร้างด้วยเครื่องจักร์คุมโดยชาวอเมริกัน

– ๑๑ เม.ย. ๒๕๐๙ ไปสำรวจแหล่งน้ำพุบนเขาที่เมืองฮ่องแจ้ง โดยเครื่องบินไปลงที่เมืองซำทอง แล้วไปรถยนต์ราว ๑๒ กม. ถึงฮ่องแจ้ง การสำรวจนี้เพื่อจะต่อท่อแปบจากน้ำพุลงมายังตลาดเมืองแม้วที่ฮ่องแจ้ง ทำนองประปา ซึ่งเป็นสำนักกองบัญชาการของนายพลวังเปา ราว ๑,๕๐๐ ม. สูง ๕๐ ม. (วัดดิ่ง) ๒ วันเสร็จ กลับเวียงจันทน์

– ๑๕ เม.ษ. – ๓๑ ธันวาคม ๒๕๐๙ ไปทำงานสายทางต่อที่เดิมงานเสร็จถึง ต. เสมียะ (เมืองเสมียะเดิม) ร่วมทางสายมาจากเมืองสารวัน งบประมาณหมด ออกจากยูเสด/ลาว กลับประเทศไทย ต่อมาเขาจะให้กลับไปอีก แต่ไปทำจากเมืองวังเวียง–ไปซำทอง

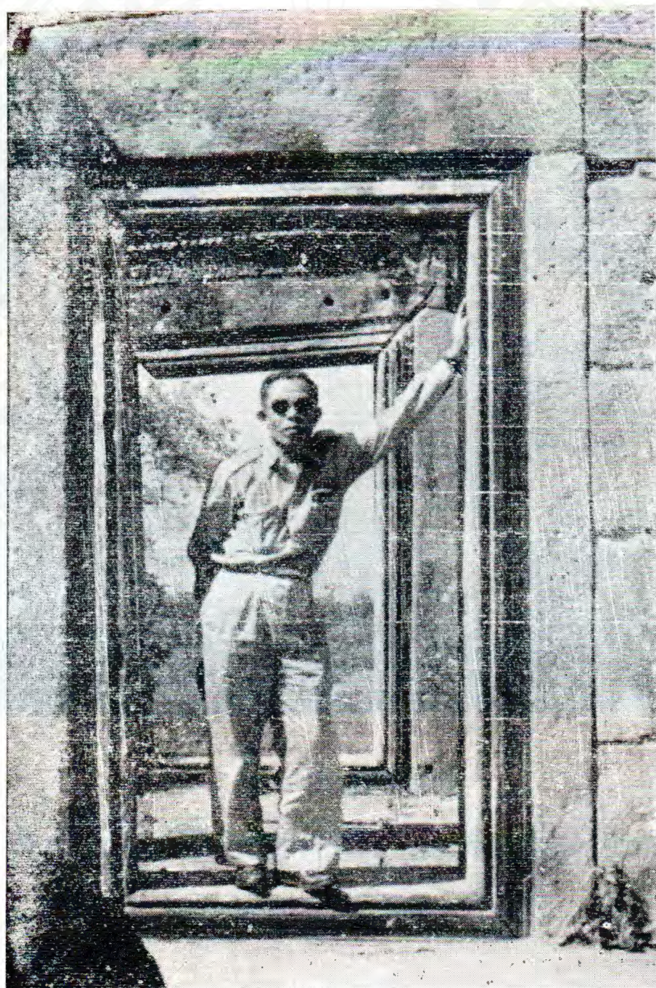
เห็นว่ากันดารอย่างยิ่ง และพวกคอมมิวนิสต์ก่อกวนเลยไม่ไป เพราะไม่ปลอดภัย

ความรู้พิเศษ

๑. แต่งและเรียบเรียง ประวัติศาสตร์อีสาน (เล่ม ๑-๒) สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย จัดพิมพ์

๒. เป็นดนตรีไทยทุกชนิด (ซอ ขิม จะเข้ ขลุ่ย แคน) ทำโน้ตขิมจำหน่าย โดยกรมศิลปากรตรวจรับรอง สามารถสอนแคนวงบรรเลงเพลงไทย และดนตรีที่กล่าวได้ทุกอย่าง

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY

ผู้เขียน

ถ่ายขณะที่ทางการสั่งให้ไปค้นหลักฐานเกี่ยวกับคดี

เขาพระวิหาร ประตูปราสาทเขาพระวิหารหลังที่ ๒

พ.ศ. ๒๕๐๓

พระฉายาลักษณ์
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
ร่วมกับ พระโอรสและพระธิดา

(จากซ้ายไปขวา)

ม.จ. กมลีสาณ ชุมพล ม.จ.ญ. จงใจถวิล ม.จ. ธานีเสิกสงัด ชุมพล ม.จ. ชมิยบุตร ชุมพล ม.จ. ประสบประสงค์ ชุมพล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (ทรง เก้าอี้นั่ง ม.จ. อุปลีสาณ ชุมพล ม.จ.ญ. บุญจิราธร จุฑาทุช

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

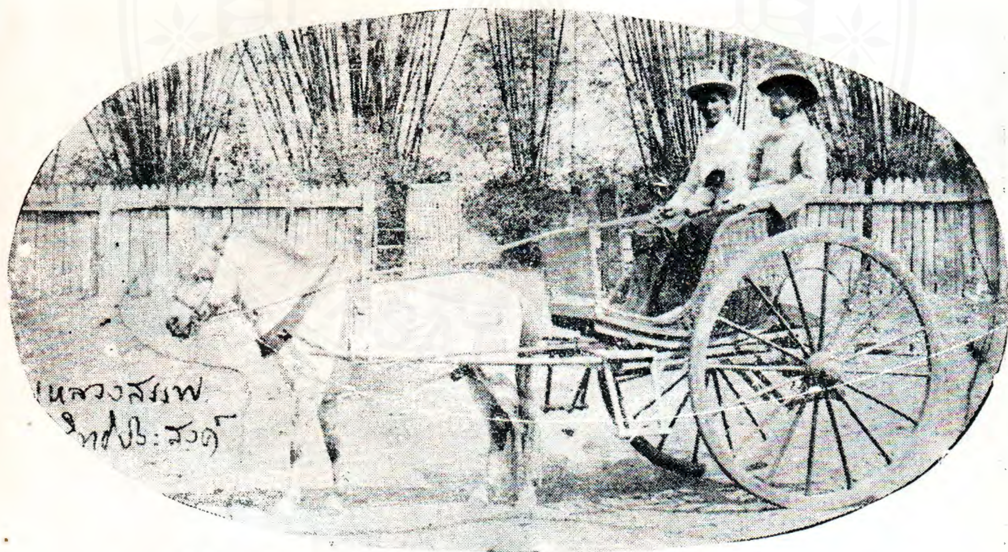
ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน

ร.ศ. ๑๑๒–๑๒๙

พวกผีบุญ ซึ่งทหารควบคุมไว้ที่ทุ่งศรีเมือง
เพื่อฟังกระแสรับสั่งข้าหลวงต่างพระองค์

ร.ศ. ๑๒๐

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (ขวา) และหม่อมเจ้าประสบประสงค์ เสด็จทอดพระเนตรผีบาปผีบุญ ณ ทุ่งศรีเมือง เมืองอุบลฯ ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔)

ลำแคน (หมอลำ) นี่คือสภาพอีสาน

ย่ำค่ำยามเย็นชาวบ้านกลับจากงานด้วยใบหน้าอันยิ้มแย้ม หัวบ้านท้ายบ้านได้ยินแต่เสียงหัวเราะ ปราศรัยอันรื่นหู ระงมด้วยเสียงบี่แคน เสียงขับเสียงลำ

ระบบเทศาภิบาล

ปัญหาเรื่องไทย-ลาว หรือ ลาว-ไทย นี้เป็นปัญหาที่ได้ถกเถียงกันมานานทั้งอดีตและปัจจุบัน บางครั้งคำว่า *ไทย* และ *ลาว* ก็นำมาซึ่งการทะเลาะวิวาทดูถูกเหยียดหยามกัน อันเป็นเหตุให้เกิดการแตกร้าวความสามัคคีของคนในชาติ

นักประวัติศาสตร์ทั้งไทยฝรั่งที่รู้จริงเห็นแจ้งก็ได้กล่าวแล้วว่า *ลาวก็คือไทย* และ *ไทยก็คือลาว* แยกกันไม่ออก จึงเป็นคำกล่าวที่ถูกต้อง เพราะไทยก็สืบเลือดเนื้อเชื้อไขและมีบรรพบุรุษสืบสายเลือดมาจาก *อ้ายลาว* ส่วนอ้ายลาวหรือลาวก็เรียกตนเองว่า *ไทย* เป็นต้นว่า ชาวจังหวัดเลยเห็นชาวอุบลฯ ร้อยเอ็ด สารคาม ขอนแก่นฯลฯ ขึ้นไปทางโน้นก็เรียกว่า *ไทยใต้*(๑) ครั้นชาวจังหวัดเลย ไทยหล่มสัก เพชรบูรณ์ฯลฯ ไปทางร้อยเอ็ด ขอนแก่นฯลฯ ก็จะถูกทักหรือเรียกว่า *ไทยเลย ไทยหล่ม* หรือเช่น "ไภ้ (สะไภ้) ไทยเลย เขยไทยหล่ม" เป็นต้น ชาวพี่น้องทางเวียงจันทร์ครั้นข้ามมาทางอีสานก็จะให้การต้อนรับขับสู้ว่า "ไทยเวียงเพิ่นมายาม" ดังนี้เป็นต้น ไม่ปรากฏมีผู้ใดเรียก ลาวเมืองนั้นเมืองนี้เลย

(๑) คือหมายถึงที่อยู่ลุ่มเขาหรือใต้ภูเขาลงมา ไม่ได้หมายถึงทิศเหนือใต้เช่นเดียวกับแม่น้ำลำคลองแม้จะไหลสู่ทิศเหนือแต่ถือทางน้ำไหลเป็นทางใต้ เป็นต้น

ในทางราชการสมัยหนึ่ง มีการใช้คำว่าลาวนั้นลาวนี้เรียกกันอยู่ เช่นลาวเฉียง คือ ลาวพุงดำ เพราะสักขาลายขึ้นไปถึงเอว (หรือแอว) จึงถูกเรียกว่า "ลาวพุงดำ" ได้แก่พวกที่อยู่ทางภาคเหนือของไทย ส่วนพวกลาวเวียง ลาวพุงขาวนั้นไม่ได้สักพุงอย่างนั้น คือสักลาย ตั้งแต่เข่าขึ้นไปถึงโคนขาเท่านั้น จึงมีชื่อว่า ลาวพุงขาว ได้แก่พวกที่อยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือตลอดทั้งฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง มีชื่อรวมเรียกว่า "ลาวพวน, ลาวกาว" (หรือกาวลาวเรียกกลับกัน)

ส่วนประชาชาติที่ถือว่าตนเป็นไทย หรือคนไทยได้แก่พวกที่อยู่ภาคกลาง ชาวเมืองล่างเท่านั้นและเมื่อคนเหล่านี้ (บางจำพวก) ได้ขึ้นไปอยู่ทางภาคอีสานหรือภาคเหนือแล้ว ก็จะเบ่งว่า "ข้านี้เป็นไทย" และได้ดูถูกเพื่อนร่วมชาติ ร่วมสายโลหิตเดียวกันไปทำนองเหยียดหยามว่า "ลาว" เป็นพวกกินกบ กินเขียด กินปลาร้า และกินข้าวมือไม่ล้าง...เมื่อได้ขึ้นไปเป็น เจ้านาย ทางภาค อีสาน หรือภาคเหนือแล้ว ก็มักจะเบ่งอวดอำนาจศักดาออกมาว่า ข้านี้เป็นไทยมาปกครองลาวหรือเป็นนายลาวอะไรทำนองนี้

เพราะความเข้าใจหลงผิด ในประวัติศาสตร์อันแท้จริงดังกล่าวมานี้ คนไทยด้วยกันจึงได้ดูถูกกันและถูกเหยียดหยามคนไทยอื่น ๆ ว่าเป็น ลาวเป็นกาว ดังเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ได้เป็นมาแล้วในอดีตในพวกหมู่นักศึกษาตลอดจนนักการเมือง แม้แต่ในสภาผู้แทนราษฎรก็เคยเกิดการต่อว่าต่อขานกันในเรื่องคำว่า ลาว นี้มาแล้ว

ครั้นต่อมาในตอนปลายรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ชื่อเมืองมณฑลต่าง ๆ ที่ทางราชการแต่ก่อนอ้างว่าหัวเมืองที่เคยเรียกมณฑลพายัพกับมณฑลอุดร และมณฑลอีสานว่าเป็น "เมืองลาว" ดังเช่นที่กล่าวมาแล้วนั้น เนื่องแต่การปกครองเช่นว่า เป็นอันพ้นเวลาอันสมควรแล้ว ถ้าคงไว้จะกลับให้โทษแก่บ้านเมือง จึงทรงพระราชดำริให้แก้ไขการปกครองเปลี่ยนเป็นพระราชอาณาจักร์ (Kingdom) *ประเทศสยาม* เลิกประเพณีที่มีเมืองประเทศราชถวายต้นไม้เงินทองดังแต่ก่อน

เมื่อก่อน พ.ศ. ๒๔๓๗ คือก่อนตั้งมณฑลเทศาภิบาล ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ในรัชการที่ ๕ ให้รวมกลุ่มจังหวัดชั้นนอกเข้าเป็นมณฑลไว้แล้วมี ๖ มณฑลคือ

๑. *มณฑลลาวเฉียง* (เปลี่ยนมาจากหัวเมืองลาวพุงดำ ภายหลังเปลี่ยนเป็นมณฑลพายัพ) มี ๖ เมือง คือ นครเชียงใหม่ นครลำปาง นครลำพูน นครน่าน แพร่ และ เถิน[๑] *พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา*[๒] ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ แต่ดำรงตำแหน่งอยู่เพียงปีเดียว (พ.ศ. ๒๔๕๓) *พระยาทรงสุรเดช* (อั้น บุนนาค) ได้มาแทน

๒. *มณฑลลาวพวน* (เปลี่ยนมาจากหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ) เหตุที่เรียกมณฑลลาวพวนนั้น คือก่อน ร.ศ. ๑๑๒ ได้รวมหัวเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงหลายเมือง โดยรัฐบาลสยามได้ส่งข้าราชการไปเป็น

---

(๑) ภายหลังยุบเป็นอำเภอเถิน ขึ้นนครลำปางเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘

(๒) เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น ฯ (ในรัชกาลที่ ๕)

ข้าหลวงรักษาเมืองอยู่ เฉพาะเมืองเชียงขวางซึ่งเป็นเมืองใหญ่ในแคว้นพวนอันเป็นนามที่มาแห่งมณฑลนี้ซึ่งเรียกกันตามประชาสามัญในสมัยนั้นรู้จักง่าย และเนื่องด้วยพลเมืองในแถบนั้นมีสายสัมพันธ์เนื่องมาจากชาวเมืองพวน ส่วนพวกที่ข้ามมาตั้งภูมิลำเนาทำมาหากินทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง ซึ่งได้อพยพเข้ามาแต่ในรัชกาลที่ ๓ ก็มีอยู่เป็นจำนวนมากแล้ว ครั้นเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศส หัวเมืองที่สังกัดมณฑลลาวพวนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงก็ตกไปเป็นของฝรั่งเศสด้วย เมืองใหญ่ในมณฑลนี้ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงจึงมีเหลืออยู่เพียง ๖ เมืองคือ อุดรธานี ขอนแก่น นครพนม สกลนคร หนองคาย และ เลย ตั้งกองบัญชาการมณฑลที่บ้านเดื่อหมากแข้ง ต่อมาเรียก *เมืองอุดรธานี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม*(๑) ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ (ต่อมาเรียกข้าหลวงต่างพระองค์)

๓. *มณฑลลาวกาว* (เปลี่ยนมาจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกและหัวเมืองลาว ฝ่าย ตะวันออก เฉียงเหนือ ที่ทรงแบ่ง ไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓) เมืองใหญ่มี ๗ เมืองคือ อุบลราชธานี นครจำปาศักดิ์ ศรีสระเกษ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด มหาสารคามและกาฬสินธุ์ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองอุบลราชธานี *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร* (เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ) ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีข้าหลวง (หรือข้าหลวงใหญ่)

---

(๑) เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ (ในรัชกาลที่ ๕) กรมหมื่น ฯ

๔. *มณฑลลาวกลาง* มี ๓ เมืองคือ นครราชสีมา ชัยภูมิ บุรีรัมย์ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองนครราชสีมา *พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์*(๑) ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑล ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ และในตอนปลายปีเดียวกันนี้ โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ย้ายไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลลาวกาว แทนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายกลับพระนคร แล้วโปรด ฯ ให้ *นายพลตรีพระยาสิงหเสนี*(๒) (สะอาด สิงหเสนี) มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ มณฑลนครราชสีมาสืบต่อไป

๕. *มณฑลเขมร* มี ๔ เมืองคือ พระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ และ พนมศรก ตั้งที่บัญชาการที่เมืองพระตะบอง เนื่องด้วยสัญญาที่ไทยกับฝรั่งเศสได้ทำกันฉบับลงวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ ประเทศเขมรตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศส เมืองพนมศรกก็ได้อยู่ในในเขตแดนที่ต้องตกไปเป็นของฝรั่งเศส ส่วนเมืองพระตะบอง เสียมราฐและศรีโสภณยังเป็นของไทยอยู่

โดยเฉพาะเมืองพระตะบอง และเมืองเสียมราฐนั้นมีฐานะคล้ายเมืองประเทศราช ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองเรียก "ผู้สำเร็จราชการเมือง" มีฐานันดรชั้นเจ้าพระยาคือ พระยาคทาธรธรณินทร์

---

(๑) เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ (ในรัชกาลที่ ๕) กรมหมื่น ฯ

(๒) เมื่อครั้งเป็นนายพันเอก พระประสิทธิศัลยการ

(เยีย) ส่วนภาษีอากรและผลประโยชน์ทั้งปวงในมณฑลนี้ ได้พระราชทานแก่ผู้สำเร็จราชการเมือง และผู้สำเร็จราชการเมืองน้อย ๆ ซึ่งขึ้นแก่เมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐ ดูเหมือนจะโปรด ฯ ให้เก็บสืบทอดมาตั้งแต่ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ (กรุงเทพ ฯ) เพราะสองเมืองนี้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ โดยตรง ต่อมาจนถึงสมัยจัดการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาล พ.ศ. ๒๔๔๓ แล้ว การภาษีอากรจึงเป็นของรัฐบาล เพราะจำต้องใช้จ่ายเงินเดือนให้แก่ข้าราชการและค่าใช้สอยต่าง ๆ

๖. *มณฑลภูเก็ต* มีอยู่ ๖ เมืองคือ ภูเก็ต กระบี่ ตรัง ตะกั่วป่า พังงาและระนอง ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองภูเก็ต พระยาทิพยโกษา (โต โชติกเสถียร) เป็นข้าหลวงรักษาราชการหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก ภายหลังเปลี่ยนเรียก "*ข้าหลวงเทศาภิบาล*"

มณฑลทั้ง ๖ ดังกล่าวมานี้ เพียงแต่รวมเขตหัวเมืองเข้าเป็นมณฑลและมีข้าหลวงใหญ่ไปประจำบัญชาการเท่านั้น ยังหาได้ดำเนินการเป็นลักษณะเทศาภิบาลแท้ไม่ จนถึงคราวที่จัดการเทศาภิบาลขึ้น จึงได้ทรงแก้ไขการปกครองมณฑลทั้ง ๖ นี้ เป็นลักษณะเทศาภิบาลด้วย

จำเดิมแต่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รวมหัวเมืองชั้นนอกเป็นมณฑลขึ้น ๖ มณฑลเริ่มมาแต่ พ.ศ. ๒๔๓๗ หลังเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ได้สงบเรียบร้อยแล้ว จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดตั้ง *มณฑลเทศาภิบาล* ขึ้นใหม่ ๔ มณฑล และแก้ไขการปกครองที่ได้ตั้งไว้ก่อนแล้ว ให้เป็นลักษณะเทศาภิบาลด้วยกันคือ

๑. *มณฑลพิษณุโลก* มี ๕ เมืองคือ พิษณุโลก พิจิตร พิชัย[๑] สวรรคโลก และสุโขทัย ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองพิษณุโลก เจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) เมื่อยังเป็นพระยาศรีสุริยราชวรานุรักษ์ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. ๒๔๓๗)

๒. *มณฑลปราจีน* มี ๔ เมืองคือ ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา[๑] นครนายก และพนมสารคาม ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองปราจีนบุรี พลตรีพระยาฤทธิรงค์รณเฉท (สุข ชูโต) เป็นข้าหลวงเทศาบาล

๓. *มณฑลราชบุรี* มี ๖ เมืองคือ ราชบุรี กาญจนบุรี ปราณบุรี เพชรบุรีและสมุทสงคราม ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองราชบุรี เดิมหัวเมืองเหล่านี้สังกัดกระทรวงกลาโหมและกรมท่า คือกระทรวงการต่างประเทศ ณ บัดนี้ เมื่อได้มีประกาศพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ยกราชการฝ่ายพลเรือนในหัวเมืองดังกล่าวแล้ว มาขึ้นแก่กระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียว เมือง ๖ เมืองที่กล่าวจึงรวมเป็นมณฑลราชบุรีขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๓๗ นี้ เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ (เทศ บุนนาค) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล

๔. *มณฑลนครราชสีมา* เป็นมณฑลมีอยู่ก่อน พ.ศ. ๒๔๓๗ แล้ว แต่เพิ่งได้แก้ไขการปกครองเป็นระบอบเทศาภิบาลขึ้นในปีนี้ จึงได้นำ

---

(๑) ต่อมายุบเป็นอำเภอพิชัย จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ จึงได้ประกาศเปลี่ยนชื่อเมืองพิชัยใหม่ กลับเป็นเมืองอุตรดิตถ์ตามเดิม

(๑) ฉะเชิงเทรา คำนี้ทราบว่ามาจากคำเขมร *สะตึงเชรา* สะตึงแปลว่า "แม่น้ำ" แต่กลายมาเป็น "ฉะเชิง" ส่วน "เชรา" แปลว่า *ลึก* (กลายมาเป็นใหญ่) ฉะนั้นคำ "ฉะเชิงเทรา" แปลว่า "แม่น้ำลึก"

มากล่าวไว้ตามลำดับด้วย นายพลตรี พระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี) เป็นข้าหลวงใหญ่แต่ พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๔๔

พ.ศ. ๒๔๓๘ โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นใหม่อีก ๓ มณฑล และแก้ไขการปกครองมณฑลที่มีอยู่ก่อนแล้ว ให้เป็นแบบเทศาภิบาลขึ้นอีก ๑ มณฑลจึงรวมเป็น ๔ คือ

๑. *มณฑลนครชัยศรี* มี ๓ เมืองคือ นครชัยศรี[๑] สมุทรสาคร สุพรรณบุรี ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองนครชัยศรี ต่อมาภายหลังย้ายไปตั้งที่ พระปฐม พระยามหาเทพ ฯ (บุตร บุณยรัตพันธุ์) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล

๒. *มณฑลนครสวรรค์* มี ๘ เมืองคือ นครสวรรค์ กำแพงเพชร ชัยนาท ตาก อุทัยธานี พยุหคีรี มโนรมย์และสวรรคบุรี ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองนครสวรรค์ พันเอก พระยาดัสกรปลาศ (ทองอยู่ โรหิตเสถียร) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล

๓. *มณฑลกรุงเก่า* ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น *มณฑลอยุธยา* มี ๘ เมืองคือ กรุงเก่า พระพุทธบาท พรหมบุรี ลพบุรี สระบุรี สิงห์บุรี อ่างทองและอินทบุรี ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่กรุงเก่า คือจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ณ บัดนี้ เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ (เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น ฯ) เป็นข้าหลวง

---

(๑) ต่อมายุบเป็นอำเภอเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ เมื่อตั้งมณฑลขึ้นแล้วก็ไปตั้งศาลากลางมณฑลที่อำเภอพระปฐมซึ่งเวลานั้นอยู่ในแขวงเมืองนครชัยศรี อันเป็นศาลากลางมณฑลย้ายมาตั้ง แล้วจึงกลับมาตั้งเป็นเมืองนครปฐมขึ้น

เทศาภิบาลและข้าหลวงพิเศษจัดการศาลยุติธรรมในมณฑลนี้ด้วย (พ.ศ. ๒๔๓๘-๒๔๔๖)

๔. *มณฑลภูเก็ต* มณฑลนี้ได้มีอยู่ก่อน พ.ศ. ๒๔๓๗ ดังกล่าวไว้แล้ว แต่เพื่อแก้ไขระเบียบและลักษณะการปกครองให้เป็นมณฑลเทศาภิบาล เมื่อได้โอนหัวเมืองซึ่งสังกัดกระทรวงกลาโหมมาขึ้นกระทรวงมหาดไทยใน พ.ศ. ๒๔๓๘ มี ๖ เมืองตามเดิมดังกล่าวไว้แล้วในตอนต้นของบทนี้

พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้จัดตั้งมณฑลขึ้นใหม่อีก ๒ มณฑล กับได้จัดการปกครองมณฑลที่ตั้งไว้แต่ก่อนแล้ว ให้เป็นมณฑลเทศาภิบาลขึ้นอีก ๑ มณฑล จึงรวมเป็น ๓ มณฑลคือ

๑. *มณฑลนครศรีธรรมราช* มี ๑๐ เมือง คือ นครศรีธรรมราช พัทลุง สงขลา บริเวณ ๗ หัวเมือง ซึ่งชาวเมืองส่วนมากถือศาสนาอิสลาม คือ ปัตตานี ยะลา ยะหริ่ง ระแงะ รามันห์ สายบุรี และหนองจิก ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองสงขลา เจ้าพระยายมราช (เมื่อยังเป็น พระยาสุขุมนัยวินิต-ปั้น สุขุม) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. ๒๔๓๙-๒๔๔๙)

๒. *มณฑลชุมพร* ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น *มณฑลสุราษฎร์* มี ๔ เมืองคือ ชุมพร ไชยา หลังสวน กาญจนดิฐ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองชุมพร พระยาดำรงสุจริตมหิศวรภักดี (คอซิมก๊อง ณ ระนอง) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. ๒๔๓๙-๒๔๔๕)

๓. *มณฑลบูรพา* เปลี่ยนมาจากมณฑลเขมร เป็นมณฑลอยู่ก่อน พ.ศ. ๒๔๓๗ แล้ว แต่เพิ่งแก้ไขระเบียบและลักษณะการ

ปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาลขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ จึงนำมาลำดับไว้ในนี้ด้วย มี ๓ เมืองคือ พระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่ (พ.ศ. ๒๔๓๔-๒๔๓๖) และต่อมา พันเอก พระยาศักดิ์ดาภิเดชวรฤทธิ (ดั่น อมรานนท์) เป็นข้าหลวงใหญ่ ต่อมาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๔๖) และครั้งสุดท้ายจึงเป็นสมัย ท่านเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (ชุ่ม อภัยวงศ์) เมื่อยังเป็นพระยาคทาธรธรณินทร์

พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งมณฑลขึ้นอีกมณฑลหนึ่ง คือ *มณฑลไทรบุรี* เป็นหัวเมืองไทยบนมลายูฝ่ายตะวันตกและเป็นประเทศราช มี ๓ เมืองคือ ไทรบุรี ปลิส และ สตูล ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองไทรบุรี เจ้าพระยาฤทธิสงครามภักดี (อับดุลฮามิด) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล

พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งมณฑลขึ้นอีกมณฑลหนึ่ง คือ *มณฑลเพชรบูรณ์* มี ๒ เมืองคือ เพชรบูรณ์และหล่มสัก ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองเพชรบูรณ์ พระยาเพชรรัตนราชสงคราม (เฟื่อง เฟื่องเพชร) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนี้ตั้งแล้วยุบ ๒ ครั้ง (ความละเอียดได้กล่าวมาแล้วในเล่ม ๑ หน้า ๓๕๗)

เมื่อได้โปรดฯ ให้จัดตั้งมณฑลเป็นแบบเทศาภิบาลขึ้นคราวละ ๒-๓ มณฑลดังกล่าวมาแล้ว ก็ได้มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ตราพระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ขึ้น เรียกว่า *พระราชบัญญัติ*

ลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖[๑] ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า ลักษณะปกครองท้องที่ คือแบบแผนที่จัด *อำเภอ กำนัน* รักษาการณ์ตามท้องที่ทั้งปวงในพระราชอาณาเขต อันเป็นกำลังสำคัญอย่างหนึ่งในการปกครองบ้านเมือง เพราะเป็นต้นเค้าของการที่จะรักษาความเรียบร้อยในพื้นเมือง ตลอดจนการที่จะตรวจตรากิจทุกข์สุขของอาณาประชาราษฎร ที่จะรักษาอำนาจพระราชกำหนดกฎหมาย อันเป็นประเพณีสืบมาแต่โบราณ แต่อาศัยเหตุที่ราชการบ้านเมืองทุกวันนี้ได้เปลี่ยนแปลงมาในทางเจริญโดยลำดับ จำต้องแก้ไขลักษณะปกครองท้องที่ให้ทันกับความเจริญบ้านเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติขึ้นดังกล่าวแล้ว ให้ใช้ในหัวเมืองทั่วทุกมณฑลเทศาภิบาล มีเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้รักษาการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้ ข้าหลวงเทศาภิบาลมีอำนาจที่จะตั้งกฎข้อบังคับสำหรับพนักงาน ผู้กระทำการนี้ ได้ตามควร เพื่อจะให้ปฏิบัติหน้าที่ตามพระราชบัญญัติให้ เรียบร้อยและ สะดวกดีขึ้น หรือเพื่อแก้ไขความบกพร่องโดยเหตุที่ภูมิประเทศมีลักษณะของท้องที่ต่างกันนั้น ต่อเมื่อได้รับอนุมัติจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว

ในการกำหนดเขตและตำบลทั้งปวงในหัวเมืองใดหัวเมืองหนึ่ง ให้ผู้ว่าราชการเมืองนั้นมีอำนาจที่จะกำหนดได้ เมื่อได้รับอนุมัติจาก

---

(๑) เป็นพระราชบัญญัติฉบับแรก ในปีที่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถพระบรมราชชนนีพันปีหลวง (แห่งรัชกาลที่ ๖) ทรงลงพระนามสำเร็จราชการแทนพระองค์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เมื่อคราวเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งแรก

ข้าหลวงเทศาภิบาล และการที่จะกำหนด*เขตอำเภอ*นั้น ก็ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมีอำนาจที่จะกำหนดได้ เมื่อได้รับอนุมัติจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว

คำว่า*การเทศาภิบาล* ก็คือการปกครองโดยลักษณะที่จัดให้มีหน่วยบริหารราชการอันประกอบด้วยตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระกรรณ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รับแบ่งภาระของรัฐบาลกลางออกไปดำเนินการในส่วนภูมิภาค ใกล้ชิดต่ออาณาประชากร เพื่อให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุขแลความเจริญทั่วถึงกัน ฯลฯ จึงแบ่งส่วนการปกครองแว่นแคว้นออกโดยลำดับชั้นเป็น *มณฑล* จังหวัด *อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน* แบ่งหน้าที่ราชการจัดเป็นแผนก พนักงานทำนองของกระทรวงในราชธานี ระงับทุกข์บำรุงสุขด้วยความเที่ยงธรรมแก่อาณาประชาชน ฯลฯ

คำว่า *มณฑล* คือรวมเขตจังหวัดตั้งแต่สองจังหวัดขึ้นไป สุดแต่พลเมืองมากน้อย ให้เป็นความสะดวกในการปกครองของข้าหลวงเทศาภิบาลจัดเป็นมณฑลหนึ่ง ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้บัญชาการมณฑลเป็นตำแหน่งรองจากเสนาบดีเจ้ากระทรวงและเหนือผู้ว่าราชการจังหวัด และข้าราชการพนักงานทั้งปวงในมณฑลนั้น ๆ และยังมีข้าหลวงรองเป็นเจ้าหน้าที่แผนกราชการต่าง ๆ ของมณฑลอีกด้วย ทำเนียบกรมมณฑลปรากฏตามพระราชบัญญัติศักดินาข้าราชการหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ดังนี้

๑. *ข้าหลวงสำเร็จราชการมณฑล* คือข้าหลวงใหญ่ตามทำเนียบตำแหน่งที่ได้ตั้งไว้ก่อนหน้านี้และในรัชกาลที่ ๗ อันเป็นนามสุดท้ายว่า *สมุหเทศาภิบาล*

๒. *ปลัดมณฑล* ตำแหน่งนี้เดิมเรียก *ปลัดเทศา* มีหน้าที่ช่วยราชการในข้าหลวงเทศาภิบาล และรักษาราชการแทนในเวลาข้าหลวงเทศาภิบาลไม่อยู่ และเป็นผู้ว่าราชการเมืองซึ่งตั้งที่บัญชาการมณฑลอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

๓. *ยกกระบัตรมณฑล* ภายหลังเปลี่ยนเป็น *อัยการมณฑล*(๑)

๔. *ข้าหลวงมหาดไทย* ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ เปลี่ยนเป็น *มหาดไทยมณฑล* พร้อมกับตำแหน่งข้าหลวงอื่น ๆ ซึ่งประจำมณฑล

๕. *ข้าหลวงสรรพากร* เปลี่ยนเป็น *สรรพากรมณฑล* เมื่อได้แยกงานภาษีอากรมาจากแผนกคลัง เมื่อกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๖

ส่วนตำแหน่งอื่น ๆ ที่ปรากฏในทำเนียบแต่ไม่ปรากฏว่าได้แต่งตั้งในมณฑลหัวเมืองภาคอีสานเช่น *เมือง* (มณฑล) *วัง* (มณฑล) *คลัง* (มณฑล) *นา* (มณฑล) *พัสดี* (มณฑล) ฯลฯ จึงมิได้นำมากล่าวไว้

จังหวัด แต่ก่อนเรียก *เมือง* รวมเขตอำเภอ ตั้งแต่สองอำเภอขึ้นไปจัดเป็นจังหวัดหนึ่ง ให้มีอาณาเขตพอควรแก่ความเจริญตามจำนวนพลเมืองมากน้อย เพื่อความสะดวกในการปกครองตรวจตรา มีข้าราชการผู้ใหญ่เป็นตำแหน่ง *ผู้ว่าราชการเมือง*(๒) และกรมการเมืองคณะหนึ่งประกอบด้วย

๑. *ผู้ว่าราชการเมือง* เป็นประธานรับผิดชอบบังคับการทั่วไปในเมือง (จังหวัด) นั้น

---

(๑) ประกาศเปลี่ยนแปลงนามตำแหน่งยกกระบัตรเป็น "อัยการ" และรวมกรมอัยการลงวันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๘

(๒) ต่อมาเปลี่ยนเป็น "ผู้ว่าราชการจังหวัด"

๒. *ปลัดเมือง* (ปลัดจังหวัด) เป็นหัวหน้าราชการฝ่ายธุระการ

๓. *ยกกระบัตร* (ต่อมาคืออัยการจังหวัด) เป็นหัวหน้าฝ่ายตุลาการซึ่งสมัยแรกจัดการเทศาภิบาลนั้น ศาลในหัวเมืองไม่ได้ขึ้นสังกัดกระทรวงยุติธรรม หน้าที่ตุลาการจึงยังคงอยู่ในคณะกรมการเมืองตามเดิมจนได้ประกาศตั้งศาลยุติธรรมตามหัวเมืองแล้ว หน้าที่ตุลาการจึงพ้นไปจากกรมการจังหวัด

๔. *กรมการที่ปรึกษา* ตำแหน่งนี้มิได้จำกัดว่ามีกี่คนสำหรับเป็นที่ปรึกษาหารือข้อราชการบ้านเมือง ฯลฯ

แม้หน้าที่ซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งขึ้นไว้ประจำมณฑล ประจำจังหวัดในเบื้องแรกดังได้กล่าวมาแล้วนี้ ก็ยังหาพอแก่การงานไม่ ซึ่งก็ได้จัดขึ้นใหม่ขยายตัวขึ้นโดยความต้องการของเหตุผล และการเพิ่มตำแหน่งราชการในยุคนั้น หาได้ตราเป็นตัวบทกฎหมายไม่ แต่ได้จัดตั้งขึ้นโดยพระบรมราชานุญาตให้เสนาบดีเจ้ากระทรวงมีตราสั่งไปยังมณฑล เพื่อได้มีตัวข้าราชการทันประโยชน์ของราชการ มณฑลตัวอย่างในด้านจัดตั้งแบบแผนขึ้นใหม่นี้ ได้แก่มณฑลอยุธยาและมณฑลพิษณุโลก ส่วนมณฑลอื่น ๆ ก็เท่าที่สามารถจะจัดตั้งข้าราชการไปดำรงตำแหน่งนั้น ๆ ได้ตามกำลังเงินแลลำดับตามความสำคัญมากน้อยก่อนหรือหลัง หากจะนำมากล่าวโดยละเอียดทั่วถึงครบทุกตำแหน่งหน้าที่โดยเฉพาะแล้ว ก็จะเป็นหนังสืออีกเล่มหนึ่งต่างหาก จึงได้นำมากล่าวพอสังเขปเท่านั้น

อำเภอ กิ่งอำเภอ ตำบล หมู่บ้าน นั้นเป็นส่วนรองถัดจากจังหวัดลงมาโดยลำดับ ข้าราชการพนักงานที่มีหน้าที่ใกล้ชิดติดต่อกับประชา

ราษฎรเป็นที่สุด ดังที่มีบทบัญญัติไว้ในลักษณะปกครองท้องที่อันยังคงใช้อยู่จนบัดนี้ พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ นี้ จึงเป็นแบบฉบับของการปกครองบ้านเมือง นับว่าเป็นประโยชน์ต่อทางราชการสืบต่อมาเป็นหลักการใหญ่จนกาลบัดนี้

เรื่องการเรียกชื่อมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้านนี้ ต่อมาในรัชกาลที่ ๗ ได้ทรงพระราชดำริว่าถ้อยคำที่กระทรวงต่าง ๆ ใช้แปลคำแบ่งท้องที่ในพระราชอาณาจักรนั้น ต่างกระทรวงก็ต่างใช้กันไปไม่เป็นระเบียบแบบแผนอันเดียวกัน ดังเช่นพระราชบัญญัติที่เจ้ากระทรวงต่าง ๆ ร่างทูลเกล้า ฯ ถวายขึ้นมา ก็ได้ทรงสังเกตความลักลั่นในการแปลนี้อยู่เนือง ๆ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้เชิญกระแสพระราชนิยมในเรื่องแปลคำเหล่านี้ให้เป็นแบบอย่างเดียวกันเสีย โดยที่กรมราชเลขาซึ่งเวลานั้น พระยาจักรปาณีศรีศิลวิสุทธิ เป็นเจ้ากรมราชเลขาธิการ ได้มีหนังสือที่ ๕๘/๑๑๘๑ ลงวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๙ เรียน ท่านเจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ดังที่ได้ทรงพระราชดำรินั้น ให้เป็นแบบอย่างเดียวกันคือ

ชื่อท้องที่แบบพระราชนิยม

มณฑล	ภาษาอังกฤษใช้	CIRCLE
จังหวัด	,,	PROVINCE
นคร	,,	CITY (คือเมืองหลวงของมณฑลเป็นต้น)
เมือง	,,	TOWN
อำเภอ	,,	DISTRICT

กิ่งอำเภอ	,,	SUB-DISTRICT
ตำบล	,,	COMMUNE
หมู่บ้าน	,,	VILLAGE

จำเดิมแต่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดรูปการปกครองโดยลักษณะเทศาภิบาลแล้ว และได้ดำเนินมาร่วม ๒๐ ปี (พ.ศ. ๒๔๕๘) ทางการกระทรวงมหาดไทย ได้พยายามบากบั่นต่อความยากลำบาก และงานได้ดำเนินมาด้วยดี ภาวการณ์ทั้งปวงได้เจริญขึ้นโดยลำดับ ภารกิจทั้งหลายย่อมเพิ่มพูนเป็นเงาตามตัว ข้าราชการมีจำนวนจำกัดไม่ใคร่พอแก่งานที่ได้ขยายขึ้นตามกาลสมัย เป็นการเหลือกำลังของเจ้าพนักงานที่มีอยู่จะอำนวยผลให้ลุล่วงได้รวดเร็วทั่วถึง ครั้นจะเพิ่มอัตราข้าราชการขึ้นอีกก็เกี่ยวกับงบประมาณแผ่นดินสำหรับจับจ่าย กระทรวงมหาดไทยจึงหาทางออกเพื่อแบ่งเบาภาระ คือรวมมณฑลที่ใกล้เคียงตั้งเป็น *ภาค* ขึ้นสำหรับดำเนินราชการระหว่างมณฑลกับกระทรวง ให้มีข้าราชชั้นสูงเป็นตำแหน่ง *อุปราช* ประจำภาคละตำแหน่งขึ้น

อำนาจหน้าที่ของอุปราชประจำภาคนี้ ไม่ต้องเพิ่มบุคคลขึ้นอีก คงให้มีข้าหลวงเทศาภิบาลหรือสมุหเทศาภิบาล ที่มีเกียรติคุณวุฒิเด่นกว่ากันในภาค มีความสามารถสมควรแก่ตำแหน่งหน้าที่ต่างพระเนตรพระกรรณได้ดี และให้บัญชาราชการในหน้าที่สมุหเทศาภิบาลในมณฑล ซึ่งตั้งที่บัญชาการมณฑลในภาคนั้นด้วย หากภาคใดไม่มีสมุหเทศาภิบาลที่สมควรจะเลื่อนเป็นอุปราชได้ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งข้าราชการผู้ใหญ่ออกไปเป็นอุปราชประจำ

ภาค มีอำนาจเหนือข้าราชการฝ่ายพลเรือนทุกตำแหน่ง บรรดาประจำราชการอยู่ภาคหนึ่ง ๆ และมีหน้าที่บังคับบัญชาตรวจตรา ในส่วนธุระการเป็นไปตามกระแสพระบรมราชโองการและพระราชกำหนดกฎหมาย ทะนุบำรุงภาคนั้นให้เจริญขึ้นโดยกุศโลบายอันเหมาะแก่ท้องที่และต้องด้วยพระบรมราโชบาย ส่วนการจะติดต่อมีบอกข่าวสารรายงาน หรือหนังสือราชการมายังเสนาบดีเจ้ากระทรวง ๆ นั้น ถ้าราชการสิ่งใดมีกฎและข้อบังคับวางไว้ชัดเจนเป็นระเบียบแล้วอย่างหนึ่ง การขอแต่งตั้งถอดถอนข้าราชการตั้งแต่ชั้นนายอำเภอขึ้นไปอย่างหนึ่ง การเสนอความดีความชอบแก่ผู้สมควรจะได้รับพระราชทานยศบรรดาศักดิ์หรือเครื่องราชอิศริยาภรณ์อย่างหนึ่ง การทำงบประมาณจ่ายประจำปีของมณฑลอย่างหนึ่ง ฯลฯ สมุหเทศาภิบาลต้องได้รับอนุมัติจากอุปราชก่อน แล้วจึงมีบอกเสนอมายังเสนาบดีเจ้ากระทรวง ๆ ในพระนครต่อไป

ตั้งแต่ก่อนยังมิได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บัญญัตินามตำแหน่งการปกครองประธานมณฑลหรือผู้บัญชาการมณฑลไว้เป็นยุติ จึงแตกต่างกันอยู่เป็นต้นว่า *ข้าหลวงใหญ่* หรือ *อธิบดีข้าหลวง* *ข้าหลวงสำเร็จราชการมณฑล ข้าหลวงพิเศษ ข้าหลวงเทศาภิบาล สมุหเทศาภิบาล สมุหพระนครบาล ข้าหลวงต่างพระองค์* ฯลฯ ทั้งนี้เพื่อจะได้ทราบความเป็นมาของนามตำแหน่งต่าง ๆ ดังกล่าวจึงขอเล่าพอสังเขปต่อไปนี้

๑. *ข้าหลวงใหญ่* (หรืออธิบดีข้าหลวง) ตั้งแต่ก่อนสมัยจัดการปกครองระบอบเทศาภิบาล โปรดเกล้าฯ ให้มีข้าราชการในกรุงเทพฯ

ออกไปเป็นข้าหลวงประจำกำกับราชการตามหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งมีเจ้าเมืองกรมการในท้องถิ่นปกครองสืบสกุลกันอยู่แล้ว เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ในรัชกาลที่ ๕ ให้จัดการปกครองเป็นลักษณะเทศาภิบาลรวมหัวเมืองหลายเมืองเข้าเป็นมณฑล จึงต้องมีผู้บัญชาการมณฑลขึ้นตำแหน่งหนึ่ง มีอำนาจหน้าที่เป็นใหญ่กว่าข้าหลวงประจำเมือง มีตำแหน่งว่า *ข้าหลวงใหญ่* ใช้อยู่เมื่อแรกตั้งมณฑลทั้ง ๕ (พายัพ อุดร อีสาน นครราชสีมาและบูรพา) ราวๆ พ.ศ. ๒๔๔๒ – ๒๔๔๓

ตำแหน่งข้าหลวงใหญ่นี้ปรากฏว่า ก่อนจะโปรดเกล้าฯ ให้มีตำแหน่งอุปราชประจำภาคขึ้นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์[๑] (พุ่ม ศรีไชยยันต์) เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพ (ก่อน พ.ศ. ๒๔๓๕) ในรัชกาลที่ ๖ ขึ้นแล้ว ท่านเจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์[๒] (เชย กัลยาณมิตร) ก็ได้รับตำแหน่งอุปราชคนแรกประจำภาคพายัพ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่จังหวัดเชียงใหม่ เจ้าพระยามุขมนตรี[๓] (อวบ เปาวโรหิต) อุปราชภาคอีสานคนแรก (พ.ศ. ๒๔๖๕) ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่บ้านเดื่อหมากแข้งคือจังหวัดอุดรธานีปัจจุบัน พลตรีพระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี) เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลนครราชสีมา (พ.ศ. ๒๔๓๖ – ๒๔๔๔) พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) เป็น ข้าหลวงใหญ่มณฑลบูรพา (พ.ศ. ๒๔๓๔ – ๒๓๓๖)

---

(๑) เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาพลเทพ ว่าที่สมุหกลาโหม

(๒) เมื่อครั้งเป็น*พระยา* ในราชทินนามเดิม

(๓) เมื่อครั้งเป็น "พระยาราชนกุลวิบูลย์ภักดี"

๒. *ข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑล* ก็คือข้าหลวงใหญ่นั่นเอง ซึ่งตามทำเนียบได้ตั้งไว้ก่อนหน้านี้

๓. *ข้าหลวงพิเศษ* ก็คือข้าหลวงเทศาภิบาลประจำมณฑลนั้นเอง เป็นแต่ได้รับแต่งตั้งพิเศษอีกตำแหน่งหนึ่ง คือโดยมีประกาศกระแสพระบรมราชโองการในรัชกาลที่ ๕ ทรงตั้งข้าหลวงพิเศษจัดการยุติธรรมในหัวเมืองมณฑลตามพระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๕ ด้วย พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษมณฑลอยุธยา (พ.ศ. ๒๔๓๘) อีกตำแหน่งหนึ่งเป็นต้น ต่อมาตำแหน่งนี้ได้หมดไปเมื่อได้ตั้งศาลยุติธรรมหัวเมืองทั่วพระราชอาณาเขต ซึ่งศาลเหล่านี้ได้สังกัดกระทรวงยุติธรรมแล้ว

๔. *ข้าหลวงเทศาภิบาล* ในรัชกาลที่ ๕ เดิมมีข้าหลวงซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ออกไปทำการชั่วคราวตามหัวเมืองอยู่ก่อนแล้ว การที่พระราชทานนามผู้บัญชาการมณฑลให้เรียกว่า "ข้าหลวงเทศาภิบาล" นี้ ก็เพื่อให้ผิดแผกจากคำว่า "ข้าหลวงธรรมดา" ซึ่งออกไปทำการชั่วคราวดังกล่าวแล้วและให้เรียกได้ทั้งเจ้านายและขุนนาง นามตำแหน่งนี้ทรงขนานขึ้นครั้งแรก เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง เจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ (เมื่อครั้งเป็นพระยาศรีสุริยราชวรานุรักษ์ เชย กัลยาณมิตร) เป็นผู้บัญชาการมณฑลพิษณุโลกและ พระยาฤทธิรงค์รณเฉท (ศุข ชูโต) เป็นผู้บัญชาการมณฑลปราจีน ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๖ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนคำ *ข้าหลวงเทศาภิบาล* เป็น *สมุหเทศาภิบาล* ใช้กันอยู่จนตลอดในสมัยการปกครองระบอบนี้

๕. *สมุหพระนครบาล* นามตำแหน่งนี้เพิ่งใช้เรียกในรัชสมัยรัชกาลที่ ๖ โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นสำหรับผู้บัญชาการมณฑลกรุงเทพฯ ซึ่งได้เปลี่ยนเป็น *กรุงเทพพระมหานคร* เมื่อรวมกระทรวงนครบาลเข้ากับกระทรวงมหาดไทยเป็นกระทรวงเดียวกัน

๖. *ข้าหลวงต่างพระองค์* ตำแหน่งนี้เดิมทีเดียวเรียก "ข้าหลวงใหญ่" หรือ "อธิบดีข้าหลวง" หรือ "ข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการ" ต่อมาเรียก "ข้าหลวงต่างพระองค์" มีอำนาจยิ่งใหญ่กว่าข้าหลวงทั้งปวงที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ถึงกับประหารชีวิตคนได้ก่อนกราบบังคมทูลให้ทรงทราบ เริ่มมีขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ เท่าที่ปรากฏได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้านาย ๓ พระองค์ มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (เมื่อยังมีพระอิศริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ) ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาว [๑] เมื่อเสร็จกรณีไทย–ฝรั่งเศสพิพาทกัน ร.ศ. ๑๑๒ แล้วโปรดเกล้าฯ ให้นิวัตกลับกรุงเทพฯ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (เมื่อครั้งดำรงพระอิศริยยศเป็น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นฯ) เสด็จไปแทนที่เมืองอุบลราชธานี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม (เมื่อครั้งมีพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นฯ) ข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลลาวพวน ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลอุดร) ประทับที่เมืองอุดรธานี เจ้านายสอง

---

(๑) ต่อมา เปลี่ยนเป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ แล้วก็เปลี่ยนเป็นมณฑลอีสาน ครั้งหลังสุดแยกมณฑลอีสานออกเป็น ๒ มณฑลคือ มณฑลอุบลราชธานี และ มณฑลร้อยเอ็ด

พระองค์ที่ออกพระนามสุดท้ายนี้ ทรงดำรงตำแหน่งนี้จนทางการเปลี่ยนนามตำแหน่งเป็น *ข้าหลวงเทศาภิบาล* แล้ว หนังสือราชการและตราประจำชาติคือ *ตราอาร์มแผ่นดิน* ใช้ประทับหนังสือราชการ ที่ตรานั้นบอกนามมณฑลข้างล่างแจ้งว่า "ข้าหลวงต่างพระองค์" ก็ยังใช้นามตำแหน่งและตราข้าหลวงต่างพระองค์ตลอดมา สำหรับตราประจำพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ยังทรงมีพระนิพนธ์ คำขวัญไว้สอนข้าราชการประชาชนทั่วไปไว้ด้วยดังนี้ "ละความชั่วประพฤติความดี มีความอาย หมายความเพียร" ซึ่งถือกันเวลานั้นว่า เป็นพระนิพนธ์ภาษิตให้ไว้จนเสด็จกลับสู่พระนครแล้ว ผู้ที่ไปบัญชาการมณฑลสืบแทนพระองค์จึงใช้นามตำแหน่ง *ข้าหลวงเทศาภิบาลหรือสมุหเทศาภิบาล* ต่อมา

นอกจากนี้เมื่อก่อน พ.ศ. ๒๔๓๕ ยังปรากฏ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพอีกด้วย แต่ดำรงตำแหน่งนี้อยู่ได้ไม่นาน โปรดเกล้าฯ ให้เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ

๗. *ข้าหลวงบริเวณ* มีฐานะรองจากข้าหลวงเทศาภิบาล แต่เหนือพระยาเมือง คือผู้ว่าราชการเมือง (ต่อมาจึงเปลี่ยนเรียกผู้ว่าราชการจังหวัด) มีอำนาจควบคุมผู้ว่าราชการเมือง ในบริเวณของตนบริเวณมีฐานะใหญ่กว่าเมือง เพราะบริเวณหนึ่งมีหลายเมือง แต่บางบริเวณก็มีเพียงเมืองเดียว ซึ่งแล้วแต่พื้นที่จำนวนพลเมืองที่ปกครองมากหรือน้อย ขึ้นตรงต่อมณฑลทีเดียว การจัดบริเวณอยู่สมัยนั้นดูจะเริ่มแต่ราว พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นต้นมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๙

ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๖ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศเปลี่ยนคำ *บริเวณ* และ *เมือง* เป็น *จังหวัด* โดยทั่วกัน เมืองน้อยที่เรียกมาแต่เดิมสังกัดเมืองใหญ่ก็ให้เรียกว่า *อำเภอ* มาจนทุกวันนี้

เมื่อยุบบริเวณและเมืองลงเป็นจังหวัดแล้ว ข้าหลวงบริเวณบางท่านก็ถูกแต่งตั้งให้เป็น *ผู้ว่าราชการเมือง* หรือ "ผู้ว่าราชการจังหวัด" ในกาลต่อมา หรือถ้าไม่มีมีตำแหน่งก็ให้ดำรงตำแหน่ง *กรมการเมืองผู้ใหญ่ชั้นพิเศษ* เมื่อยุบเลิกเมืองลงเป็น *อำเภอ* ผู้ว่าราชการเมืองบางท่านก็ถูกเรียกเป็น *ผู้ว่าราชการอำเภอ* บ้าง *นายอำเภอ* บ้างจนในปัจจุบัน

ตอนแรก ๆ การยุบเมืองลงเป็นอำเภอดูออกยังไม่ถนัดนักเพราะเมืองเล็ก ๆ บางเมืองที่สังกัดอยู่ในบางบริเวณติดขัดด้วยมีเจ้าเมืองและตำแหน่งกรมการรอง ๆ ลงมา ซึ่งมีอยู่แต่เดิมแล้วนั้น จึงยังจัดให้เข้าระเบียบ ทำเนียบเสียเลยทีเดียวไม่ได้ จนต่อเมื่อเจ้าเมืองคนใดมีความผิด ปลดหรือถอดถอนออกจากราชการ หรือครบเกษียณอายุหรือถึงแก่กรรมไป ก็ไม่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้แต่งตั้งขึ้นอีก จึงได้ยุบเมืองลงเป็นอำเภอทีละเมืองสองเมือง บางเมืองก็ยุบลงไปเป็นตำบลเลย เช่นเมืองภูแล่นช้าง เมืองรามราช อาจสามารถ โพธิไพศาล ฯ ล ฯ เป็นต้น แล้วแต่ความสำคัญในการปกครองของแต่ละท้องถิ่นในสมัยนั้นมากน้อยกว่ากัน จนต่อเมื่อหลังพุทธศักราช ๒๔๙๕ แล้ว การปกครองจึงได้ดำเนินเป็นลักษณะเดียวกันจนหมดสมัยการปกครองระบบเทศาภิบาล

ลักษณะจัดเขตการปกครองตามระบบเทศาภิบาล ในมณฑลภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้มีสารตราพระราชสีห์ใหญ่ที่ ๒๐/๑๑๙๑๒ ลงวันที่ ๑๓ ตุลาคม ปีมะเส็งเบญจศก ร.ศ. ๑๑๒ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จนิวัตสู่กรุงเทพพระมหานคร *ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์*[๑] ซึ่งเดิมทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลลาวกลาง (ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลนครราชสีมา) เสด็จดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาว[๒] สืบแทนพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จถึงเมืองอุบลราชธานีเมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๒ มีข้าราชการและข้าราชบริพารตามเสด็จคือ

๑. หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (เมื่อครั้งเป็น มรว. ปฐม คเนจร)

๒. พระยาประเสริฐดำรง (เมื่อครั้งเป็น "ขุนเวชวิสิฐ-นิ่ม) นายแพทย์ประจำพระองค์

---

(๑) เมื่อครั้งดำรงยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น ฯ ในราชทินนามเดิม

(๒) ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ แล้วเปลี่ยนเป็น *มณฑลอีสาน* ครั้งหลังสุดเป็น *มณฑลอุบลราชธานี* ในสมัยพระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุจินดา) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานี

๓. พระอนุรักษ์โยธา (นุช)

๔. หลวงจัตุรงค์โยธา

๕. หลวงพิชัยชำนาญ

๖. นายพันตรี หลวงสรกิจพิศาล ผู้บังคับการทหาร

๗. หลวงสถานบริรักษ์ (เมื่อครั้งเป็นนายมนเทียน) นายตำรวจวัง

๘. หลวงจักรภาภูมิพินิจ (ใหญ่)

๙. ขุนภิรมย์บริรักษ์ (เพิ่ม)

๑๐. ขุนประเสริฐศุภกิจ กองแผนที่

๑๑. นายร้อยเอก หม่อมราชวงศ์ร่าย (นายทหารนอกประจำการ) ทำการพลเรือน

๑๒. นายร้อยโท สอน (นอกประจำการ ทำการพลเรือน)

๑๓. นายร้อยโท พลัด

๑๔. นายเลื่อน มหาดเล็ก

ฯลฯ

พร้อมด้วยนายสิบพลทหารประมาณ ๒๐๐ คนเป็นกองเกียรติยศตามเสด็จ

ครั้นวันที่ ๑๐ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ได้ประชุมข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน กรมการเมืองอุบลราชธานีชั้นพิเศษฟังกระแสตราพระราชสีห์ ซึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ทรงมอบหน้าที่ราชการมณฑลลาวกาวถวาย

พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ และก็ทรงมอบเสร็จในวันนั้น วันรุ่งขึ้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรก็เสด็จจากเมืองอุบลฯ กลับกรุงเทพมหานคร

ฝ่ายมณฑลลาวพวน[๑] ซึ่งมีหัวเมืองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงได้สังกัดมณฑลนี้อยู่แต่เดิมแล้วนั้น ก็ได้ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสในอินโดจีน แต่ ร.ศ. ๑๑๒ จึงได้ทรงย้ายที่บัญชาการมณฑลมาตั้งที่บ้านเดื่อหมากแข้งเมืองอุดรธานี (ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลอุดร) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลฝ่ายเหนือ ส่วนมณฑลลาวกลางทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นายพลตรีพระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี) มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองนครราชสีมาสืบไป

ในระหว่างเดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๑๒ นั้นเอง พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทอดพระเนตรเห็น นางเจียงคำ ธิดาท้าวสุรินทร์ชมภู (หมั้น) เป็นบุตรราชบุตร (สุ่ย) ราชบุตรเมืองอุบลราชธานี และนางดวงจันทร์ ทรงพอพระทัยจึงทรงขอนางเจียงคำมาเป็นชายาต่อนางแก้วพา และนางก้อนคำผู้เป็นป้าผู้ใหญ่ในวงศ์ญาติ เพราะท้าวสุรินทร์ชมภู (หมั้น) และนางดวงจันทร์ได้สิ้นบุญไป นางแก้วพาและนางก้อนคำจึงพร้อมด้วยญาติผู้ใหญ่มีพระอุบลศักดิ์ประชาบาล (กุคำ สุวรรณกูฏ) พระอุบลการประชา

---

(๑) ต่อมาเปลี่ยนเป็น *มณฑลฝ่ายเหนือ* พระวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัฒนาดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล (ร.ศ. ๑๑๘ เมื่อครั้งเป็นหม่อมเจ้า ฯ) หลังสุดเปลี่ยนเป็น *มณฑลอุดร*

นิตย์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) มีความยินดี จึงนำนางเจียงคำผู้เป็นหลานสาวถวายสมตามพระประสงค์ ทำการบายศรีสู่ขวัญตามจารีตประเพณีของบ้านเมืองดั้งเดิม ถวายให้เป็นชายาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ในเดือน ๔ นั้นเอง และต่อมาทรงมีโอรส ๒ องค์คือ หม่อมเจ้าอุปลิสาณ ชุมพล และหม่อมเจ้ากมลิสาณ ชุมพล[๑]

ต่อมาไม่นานพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์มีรับสั่งต่อหม่อมเจียงคำฯ พระอุบลการประชานิตย์ พระจงกลนิธานสุพันธ์ (สุคำทัด สุวรรณกุฏ) และ พระอุบลศักดิ์ประชาบาล ผู้เป็นหลักและญาติผู้ใหญ่ของหม่อมเจียงคำว่า "ที่ดินทั้งหลายซึ่งทางราชการได้อาศัยอยู่เดี๋ยวนี้ ฉันได้สอบถามพระยาศรีสิงหเทพ (ทัด ไกรฤกษ์) และพระยาภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) ข้าหลวงเมืองอุบลฯ แล้วว่า เป็นที่ดินของพวกเจ้าทั้งสิ้นตลอดนาทุ่งศรีเมือง โดยข้าหลวงเขาขออาศัยเป็นสำนักของทางราชการมานานแล้วเจ้าจะว่าอย่างไร เพราะที่แห่งอื่นมีไม่เหมาะสม เห็นแต่ที่ของราชบุตร (สุ่ย) ปู่ย่าตายายของพวกเจ้าสืบมา แต่หายังได้คิดค่าชดใช้อย่างใดให้ไม่ เมื่อพวกเจ้าต้องการสิ่งใดเป็นค่าตอบแทน ก็ให้บอกมา"

---

(๑) ม.จ. กมลิสาณชุมพล พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๗) เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา ทรงขอเป็นราชบุตรบุญธรรม แต่เมื่อ ม.จ. กมลิสาณ ฯ ทรงเยาว์

หม่อมเจียงคำ ฯ พระอุบลการ ฯ พระจงกล ฯ พระอุบลศักดิ์ฯ และพระอุบลเดช ฯ จึงพร้อมกันกราบทูลว่า ขอพระราชทานไปปรึกษาบรรดาญาติผู้ที่เขามีส่วนได้รับมรดกดูก่อน จึงทรงอนุญาตให้ไปปรึกษากันได้ ที่ดินดังกล่าวนี้รวม ๖ แปลงคือ

แปลงที่ ๑

ทิศเหนือติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศใต้ติดกับถนนเขื่อนธานี ทิศตะวันออกติดกับถนนราชบุตร ทิศตะวันตกติดกับที่ดินอุปฮาด (โท) บิดาของพระอุบลเดช ฯ (เสือ ณ อุบล) ที่ดินแปลงใหญ่นี้เป็นของราชบุตร (สุ่ย) อันเป็นที่ตั้งศาลากลางจังหวัดอุบลราชธานีปัจจุบัน

แปลงที่ ๒

ทิศเหนือติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศใต้ติดกับถนนเขื่อนธานี ทิศตะวันออกติดกับถนนหลวง ทิศตะวันตกติดกับถนนราชบุตรคือที่ตั้งสโมสรข้าราชการปัจจุบัน เดิมเป็นผืนเดียวกับแปลงที่ ๑ เมื่อขยายแผนผังบ้านเมืองตัดถนนผ่านจึงเป็น ๒ แปลง ณ บัดนี้ เป็นที่ราชบุตร (สุ่ย)

แปลงที่ ๓

ทิศเหนือติดกับถนนพโรรังฤทธิ ทิศใต้ติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศตะวันออกติดกับถนนนครบาล ทิศตะวันตกติดกับถนนอุปราช อันเป็นที่ตั้งโรงเรียนนารีนุกูล ซึ่งเป็นบริเวณทุ่งศรีเมืองเดี๋ยวนี้ (ถนนหน้าโรงเรียนนารีนุกูลมาตัดผ่านใหม่) เป็นที่ของราชบุตร (สุ่ย)

แปลงที่ ๔

ทิศเหนือติดกับถนนพิชิตรังสรรค์ ทิศใต้ติดกับถนนพโรรังฤทธิ ทิศตะวันตกติดกับวัดสุทัศน์คือที่ตั้งศาลยุติธรรมและบริเวณบ้านพักผู้พิพากษาศาลปัจจุบัน ที่ดินแปลงนี้เป็นของราชบุตร (สุ่ย) พระอุบลศักดิ์ประชาบาล พระบริคุตคามเขต พระลินจังคุลาทร และ พระวิภาคย์พจนกิจ

แปลงที่ ๕

ทิศเหนือติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศใต้ติดกับเขื่อนธานี ทิศตะวันออกติดกับที่ดินของราชบุตร (สุ่ย) ทิศตะวันตกติดกับถนนอุปราช คือที่ตั้งที่ว่าการอำเภอเมืองปัจจุบัน เป็นที่ดินของอุปฮาด (โท) บิดาพระอุบลเดชฯ (เสือ)

แปลงที่ ๖

ทิศเหนือติดกับวัดชัยมงคล ทิศใต้ติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศตะวันออกติดกับถนนอุปราช ทิศตะวันตกติดกับสุสานโรมันคาธอลิค ที่ดินแปลงนี้เป็นที่นาของเมืองซอง (กวนเจ้า) ได้ละทิ้งไว้นานไม่ได้ทำประโยชน์อันใด พระจงกลนิธานสุพันธ์ (สมัยเมื่อเป็นผู้รักษาราชการเมืองอุบลฯ) จึงขอให้เอาเป็นที่สำหรับราชการทหารปลูกค่ายรับรองกองทัพกรุงเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ คือกรมทหารเดิมในกาลต่อมา เมื่อกรมทหารย้ายไปตั้งที่อำเภอวารินฯ แล้วปัจจุบันเป็นที่ตั้งโรงเรียนเบญจมมหาราช และโรงเรียนหัตถกรรมจนเดี๋ยวนี้

รวมที่ดิน ๖ แปลงดังกล่าวมานี้ หม่อมเจียงคำผู้เป็นประธานพร้อมด้วยคณะญาติผู้ใหญ่หลายคนได้ปรึกษากันว่า พวกเราคิดจะ

เอาราคาที่ดิน หรือจะยอมยกให้เป็นสาธารณะประโยชน์ต่อทางราชการบ้านเมืองสืบไปอย่างไร ญาติที่มาประชุมก็ได้ปรึกษาพร้อมเพรียงกันเป็นเอกฉันท์ตกลงกันว่า ควรยกที่ดินดังกล่าวให้เป็นที่สาธารณะประโยชน์แผ่นดิน เพื่อเป็นอนุสรณ์ไม่ขอคิดค่าตอบแทนแต่อย่างใด

ดังนั้น หม่อมเจียงคำ ฯ พระอุบลการประชานิตย์ พระอุบลเดชประชารักษ์ พระอุบลศักดิ์ประชาบาล ฯลฯ จึงได้พร้อมนำความขึ้นกราบทูลเสด็จในกรม ฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ ดังที่ได้ตกลงกันมานั้น เสด็จในกรมฯ ทรงตรัสขอบพระทัย จนเมื่อ ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) กระทรวงมหาดไทยได้ส่งพระยาสิทธิสินสาธร (ไย ถาวรพันธ์) เมื่อครั้งเป็นหลวงบูรากรนุรักษ์มาเป็นข้าหลวงสรรพากรอุบลฯ (ต่อมาเปลี่ยนเป็นสรรพากรมณฑล) จึงมีรับสั่งให้พระยาสิทธิสินสาธรไปตรวจสอบรางวัดที่ดินรวม ๖ แปลงที่กล่าวไว้เป็นที่ราชพัสดุสำหรับทำการปลูกสร้างสถานที่ราชการ สืบมา ตลอดจนทุกวันนี้

จำเดิมแต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ทรงปกครองข้าราชการ ฝ่าย ทหารและ พลเรือนในหัวเมืองมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือนี้ ผู้ใดควรยกย่องพระองค์ก็ทรงส่งเสริมตามคุณวุฒิความ สามารถตลอด จนความ ประพฤติตามฐานานุรูป ได้รับความร่มเย็นเสมอหน้าโดยทั่วกันสืบมาเป็นลำดับ เมื่อทรงตระหนัก ในการศึกษา ของชาว อีสานซึ่งได้เจริญขึ้น ตามหัวเมืองต่าง ๆ ในสมัยของพระองค์ท่านหรือหากจะกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า

หากการคมนาคมทางรถไฟติดต่อกับพระนครใกล้บ่อแห่ง ความเจริญเช่นอย่างหัวเมืองมณฑลชั้นในและมณฑลชั้นนอก บางเมืองมาก่อนแล้ว ก็เข้าใจว่าการศึกษาของชาวอีสานหรือในด้านการอื่นๆ จะยิ่งส่งเสริมความก้าวหน้ายิ่งกว่าสมัยทุกวันนี้มาก เมื่อพระองค์ท่านทรงเห็นควรจะวางรูปการ ปกครอง ตาม พระราช บัญญัติ ลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ ได้แล้วจึงทรงมีท้องตราสั่งไปยังหัวเมืองทั้งปวงให้จัดการสำรวจสำมะโนครัว[๑] จำนวนราษฎรพลเมืองส่งมณฑลทุกหัวเมือง

ครั้นใน ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ทรงทราบจำนวนพลเมืองเป็นที่แน่นอนแล้ว จึงโปรดฯ มอบหน้าที่ให้หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร) ข้าหลวงมหาดไทยมณฑล และพระวิภาคย์พจนกิจ เมื่อครั้งเป็นหลวงอุปลานุการวัฒน์ (เล็ก สิงหัษฐิต) ข้าหลวงมหาดไทยผู้ช่วย ดำเนินจัดการปกครองท้องที่ ซึ่งแต่ก่อนเรียก *เส้น* หรือ *แขวง* นั้น ทรงให้ยกเลิก ให้เปลี่ยนใหม่เรียกว่า *อำเภอ* ผู้ปกครองท้องที่อำเภอก็เรียกว่า *นายอำเภอ* ตามจำนวนพลเมือง และคงให้มีจังหวัดในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือแต่ ๔ จังหวัดคือ ๑. จังหวัดอุบลราชธานี ๒. จังหวัดร้อยเอ็ด ๓. จังหวัดขุขันธ์ และ ๔. จังหวัดสุรินทร์[๒]

---

(๑) การสำรวจสำมะโนครัวได้โปรดเกล้า ฯ ให้มีการสำรวจเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๘๘

(๒) ส่วนเมืองนครจำปาศักดิ์ตกไปอยู่ในบำรุงฝรั่งเศสในอินโดจีน แต่ พ.ศ. ๒๔๔๖ แล้ว

เมื่อได้ทรงจัดทำเนียบข้าราชการใหม่แล้ว จึงโปรดให้จัดตั้งงบประมาณเงินเดือนและค่าใช้สอยสำหรับอำเภอหนึ่ง ๆ คงให้ได้รับเงินเดือนอยู่ ๕ ตำแหน่งคือ นายอำเภอเดือนละ ๔๐ บาท ปลัดอำเภอขวา ปลัดอำเภอซ้ายและสมุห์บัญชีเดือนละ ๒๐ บาท เสมียนสารวัด (ต่อมาเรียกเสมียนตรา) อำเภอคนละ ๖ บาทไปก่อน แล้วก็ทรงจัดให้กรรมการเมืองนั้น ๆ เป็น *คณะกรรมการอำเภอ*[๑] ต่อไป ส่วนพระองค์ท่านทรงเป็นผู้แนะนำชี้แจงข้อบกพร่องต่าง ๆ ไปปฏิบัติราชการในหน้าที่ให้เป็นผลดีแก่ราชการ และประเทศชาติสืบไป ซึ่งในหลักการใหญ่ ๆ เราก็ได้นำมาใช้ถือปฏิบัติมาจนเท่าสมัยทุกวันนี้

การจัดทำงบประมาณแผ่นดินนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการจัดทำขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ อันเป็นแบบฉบับที่จะต้องทำงบประมาณแผ่นดินสืบมาจนทุกวันนี้ ต่อมาการเศรษฐกิจของชาติได้กว้างขวางออกกว่าแต่ก่อน โปรดฯ ให้เปิดโรงกษาปณ์สิทธิการขึ้นใหม่ โดยสั่งเครื่องทำเงินตรามาจากประเทศอังกฤษใน พ.ศ. ๒๔๑๙ เพื่อทำเงินตราให้พอแก่ความต้องการของตลาด ต่อมา พ.ศ. ๒๔๒๓ โปรดฯ ให้ทำธนบัตรขึ้นในเวลานั้นเรียก *อัฐกระดาษ* และใน พ.ศ. ๘๔๔๕ ก็ได้ทรงโปรดฯ ให้ตราพระราชบัญญัติ *มาตราทองคำ* ขึ้น ซึ่งได้วางระเบียบเงินตราไทยไว้ ๒ ประการคือ กำหนด

---

(๑) คณะกรรมการเมืองก่อนนี้ก็อรปด้วย *เจ้าเมือง อุปฮาด ราชบุตร* และ *ราชวงศ์* เมื่อยุบเมืองมาเป็นอำเภอจึงเทียบตำแหน่งคล้ายคลึงกันดังนี้ *เจ้าเมือง=นายอำเภอ อุปฮาด=ปลัดอำเภอขวา, ราชวงศ์=ปลัดอำเภอซ้าย* และ *ราชบุตร=สมุห์บัญชี*

ให้มีเหรียญกษาปณ์ทองคำราคา ๑๐ บาทขึ้นส่วนหนึ่ง สำหรับรักษาแลกเปลี่ยนระหว่างเงินตราไทย กับเงินตราต่างประเทศ ไว้ให้มั่นคง โดยผลของพระราชบัญญัติฉบับนี้ ทำให้ค่าของเงินตราไทยเข้าสู่การเศรษฐกิจของบ้านเมืองอย่างยิ่ง พ.ศ. ๒๔๕๒ ได้ทรงปรับปรุงหน่วยเงินบาทใหม่ แลกได้เท่ากับ ๑๐๐ สตางค์ (แทน ๖๔ อัฐ) และใช้เหรียญ ๑ สตางค์แทนสลึงเฟื้อง ฯ โดยยกเลิกเงินเหรียญ เฟื้อง เสี้ยว อัฐ และโสพส สตางค์แดงของไทยทำครั้งแรกจากโรงกษาปณ์หลวงของประเทศเบลเยี่ยม ตลอดจนเหรียญทองแดงและนิเกิลทั้งหมดที่ใช้จ่ายในเมืองไทยครั้งนั้น ก็สั่งทำจากโรงกษาปณ์แห่งเดียวกันนี้ และในศกเดียวกันนี้โปรด ฯ ให้ยกเลิกกรมธนบัตรมารวมกับกรมตรวจ และกรมการสารบัญชี และการออกธนบัตรให้มั่นคงกว่าเดิม

ส่วนหัวเมืองที่มีพลเมืองมากก็ให้ทรงแบ่งออกเป็นหลายอำเภอ แล้วก็ให้จัดออกไปตั้ง *ที่ว่าการอำเภอ* ในย่านศูนย์กลางของท้องที่อำเภอนั้น ๆ ตามความเหมาะสม และทรงมีรับสั่งเป็นพิเศษอีกด้วยว่า ทุกหมู่บ้านแต่ละตำบลของอำเภอนั้น ๆ ให้จัดปลูกศาลาที่พักไว้ในย่านชุมนุมชน หรือที่เห็นสมควรแล้วแต่เหมาะสม เพื่อข้าราชการประชาชนไปมาตรวจราชการ หรือไปมาค้าขายจะได้พักอาศัย ฉะนั้น หากเราได้ไปตามหมู่บ้านชนบทในภาคอีสานบ้านเก่า ๆ ที่มีมาแต่สมัยดังกล่าวนี้ จะปรากฏว่ามีศาลาที่พัก (หรือศาลากลางบ้าน) ประจำบ้านนั้น ๆ และมีบ่อน้ำแทบทุกหมู่บ้านสืบมาจนบัดนี้

เมื่อได้ทรงจัดเรื่องงบประมาณเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ก็ทรงมีบอกส่งงบประมาณค่าใช้จ่ายเสนอไปยังกระทรวงมหาดไทย เพื่อขออนุมัติจ่ายเงินตามงบประมาณที่ได้ทรงตั้งไว้ กระทรวงมหาดไทยก็อนุมัติตามที่ทรงขอมานั้น

ครั้นเมื่อทรงแบ่งการปกครองมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือออกเป็น ๔ จังหวัดแล้ว เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองชั้นหัวหน้าผู้ใหญ่ของจังหวัดยังมีไม่เพียงพอแก่ราชการที่จะดำเนินตามพระราชประสงค์ได้ จึงทรงมีบอกเข้าไปยังกระทรวงมหาดไทย ขอผู้ดำรงตำแหน่งปลัดมณฑลมาประจำจังหวัดทั้ง ๔ ให้ครบถ้วน กระทรวงมหาดไทยจึงได้ส่งข้าราชการผู้ที่เห็นสมควรออกไปประจำดังต่อไปนี้

๑. พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ์ (จาบ สุวรรณทัต) ปลัดมณฑลประจำจังหวัดร้อยเอ็ด[๑]

๒. พระยาประชากิจกรจักร์ (ทับ) ปลัดมณฑลประจำจังหวัดขุขันธ์

๓. พระกรุงศรีบริรักษ์[๒] (ไม่ทราบนามเดิม) ปลัดมณฑลประจำจังหวัดสุรินทร์

๔. หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (มรว. ปฐม คเนจร) ปลัดมณฑลประจำจังหวัดอุบลราชธานี

---

๑. คือทำหน้าที่ผู้ว่าราชการจังหวัดโดยตรง แต่เมื่อหมดสมัยข้าหลวงต่างพระองค์ มีข้าหลวงเทศาภิบาลหรือสมุหเทศาภิบาลไปแทนแต่ละมณฑลแล้ว ปลัดมณฑลจึงทำหน้าที่ปลัดมณฑลโดยเฉพาะ ผู้ว่าราชการเมืองหรือผู้ว่าราชการจังหวัดก็ปฏิบัติเช่นทุกวันนี้

(๒) หนังสือบางเล่มว่า "พระบำรุงศรีบริรักษ์"

ใน พ.ศ. ๒๔๕๑ นี้ มีราชการเกี่ยวทางชายแดนตามสัญญาทางพระราชไมตรีสยามกับฝรั่งเศส สนธิสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ ข้อ ๘ ตามความในข้อ ๖ ของสนธิสัญญาใหญ่ฉบับลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ แห่งสนธิสัญญาเช่าที่ดินริมฝั่งขวาแม่น้ำโขง ซึ่งเราจะต้องกำหนดที่เช่าให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศสในอินโดจีน สำหรับในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือจังหวัดอุบลฯ มี ๒ แห่งคือ ที่ *บ้านด่านปากมูล* (อำเภอบ้านด่านปัจจุบัน) และที่ *อำเภอเขมราฐ* ๑ แห่ง ในการนี้ข้าหลวงต่างพระองค์ตรัสสั่งให้ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร ออกไปทำการรางวัดมอบหมายที่ดินจัดให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศสในอินโดจีนดังกล่าวแล้ว เมื่อเสร็จราชการ ขณะที่หม่อมอมรวงศ์วิจิตรเดินทางจากอำเภอเขมราฐจะกลับไปยังเมือง อุบลราชธานี พอมาถึงบ้านดอนทับช้างท้องที่อำเภอพนา หม่อมอมรวงศ์ฯ ป่วยเป็นไข้ป่าอย่างแรงสิ้นชีพระหว่างทาง เมื่อวันที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๑ เสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ทรงอาลัยยิ่ง เพราะท่านผู้นี้เป็นผู้ที่ตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ราชการมาด้วยดี และเป็นผู้ทรงไว้วางพระหฤทัยทั้งในส่วนพระองค์และทางราชการเป็นอันมาก จึงมีรับสั่งให้นำศพหม่อมอมรวงศ์วิจิตรเข้ามาบำเพ็ญกุศลที่วัดสารพัดนึก เป็นการสมเกียรติยิ่ง ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง มีพระราชประสงค์จะยกย่องความชอบของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินพระคลังข้างที่เลี้ยงหม่อมเจ้าเมฆินทร์ ผู้เป็นบิดาของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร เท่าที่หม่อมอมรวงศ์ฯ เคยได้รับ เมื่อครั้งยังได้รับราชการทุกปีตลอดมาจนถึง

รัชกาลที่ ๖ ส่วนภรรยาของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร ได้โปรดเกล้า ฯ พระราชทานบำนาญ ตามข้อระเบียบที่สามีไปสิ้นชีพในระหว่างไปปฏิบัติหน้าที่ราชการจนตลอดชีวิต

เมื่อตำแหน่งปลัดมณฑลอุบล ฯ ว่างลง พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงมีบอกแจ้งข้อราชการไปยังกระทรวงมหาดไทยขอปลัดมณฑลคนใหม่ไปแทน กระทรวงมหาดไทยจึงได้แต่งให้ พระภิรมย์ราชา (พร้อม วาจรัตน์) ไปดำรงตำแหน่งปลัดมณฑลประจำจังหวัดอุบลราชธานี รับราชการสนองพระเดชพระคุณสืบไป

ในสมัยที่แบ่งจัดการปกครองเป็นระบอบเทศาภิบาล และจัดเป็นบริเวณเมืองและอำเภอนี้ ได้แบ่งขึ้นตามที่ปรากฏในทำเนียบกระทรวงมหาดไทย ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ดังต่อไปนี้

๑. **มณฑลอีสาน** พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ยังดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลอีสานอยู่ แบ่งออกเป็น ๔ บริเวณ[๑] ๑๓ เมืองและ ๒๖ อำเภอ คือ ก. บริเวณอุบลราชธานี ข. บริเวณร้อยเอ็ด ค. บริเวณสุรินทร์ และ ง. บริเวณขุขันธ์

ก. **บริเวณอุบลราชธานี** พระอุบลการประชานิตย์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) ข้าหลวงบริเวณ แบ่งออกเป็น ๓ เมืองคือ

---

(๑) เดิมมี ๕ บริเวณคือบริเวณนครจำปาศักดิ์บริเวณหนึ่ง แต่ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ พร้อมกับเมืองมะโนไพร ฯลฯ จึงไม่นำมากล่าว

(๑) *เมืองอุบลราชธานี* พระอุบลเดชประชารักษ์ (เสือ ณ อุบล) เป็นผู้ว่าราชการเมืองมี ๑๑ อำเภอคือ :

๑. อำเภอบุพพูปลนิคม (อำเภอเมืองอุบลฯ ปัจจุบัน)

๒. อำเภอทักษิณูปลนิคม (อำเภอวารินชำราบ)

๓. อำเภอปจิมูปลนิคม (อำเภอเขื่องใน)

๔. อำเภออุตรูปลนิคม (อำเภอม่วงสามสิบ)

๕. อำเภอพิมูลมังษาหาร (อำเภอพิบูลมังษาหาร)

๖. อำเภอตระการพืชผล (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอขุหลุ)

๗. อำเภอมหาชนะชัย (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอฟ้าหยาด)

๘. อำเภอเกษมสีมา (ปัจจุบันเป็นตำบลหนึ่งในท้องที่อำเภอตระการพืชผล)

๙. อำเภอพนานิคม (คืออำเภอพนาเดี๋ยวนี้ ยุบเป็นตำบลครั้งหนึ่งแล้วกลับตั้งเป็นกิ่ง เป็นอำเภอขึ้นใหม่)

๑๐. อำเภอเสนางคนิคม (ปัจจุบันยุบเป็นตำบล ท้องที่อำเภออำนาจเจริญ)

๑๑. อำเภอชานุมานมณฑล (สมัยหนึ่งยุบเป็นกิ่ง แล้วกลับตั้งเป็นอำเภอขึ้นอีก แต่เรียกอำเภอชานุมานเฉย ๆ)

(๒) *เมืองยโสธร* หลวงศรีวรราช (แช่ ประทุมชาติ) เป็นผู้ว่าราชการเมือง มี ๒ อำเภอคือ

๑. อำเภออุทัยยโสธร (คืออำเภอคำเขื่อนแก้วปัจจุบัน สมัยหนึ่งเรียกอำเภอลุมพุก)

๒. อำเภอปจิมยโสธร (คืออำเภอยโสธรเดี๋ยวนี้)

(๓) *เมืองเขมราฐ* ผู้ว่าราชการเมืองเวลานั้นว่าง มี ๕ อำเภอ คือ

๑. อำเภออุทัยเขมราฐ
๒. อำเภอปจิมเขมราฐ } ๒ อำเภอนี้ต่อมายุบรวมเป็นอำเภอเดียวคือ อำเภอเขมราฐปัจจุบัน

๓. อำเภออำนาจเจริญ (เดิมสมัยเป็นเมืองตั้งที่บ้านค้อใหญ่ ปัจจุบันย้ายมาอยู่ที่บ้านบุ่งและก็เรียกอำเภอบุ่งอยู่สมัยหนึ่ง)

๔. อำเภอโขงเจียม (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอสุวรรณวารี คือที่ตั้งที่ว่าการอำเภอบ้านด่านปัจจุบัน ส่วนอำเภอโขงเจียมเดี๋ยวนี้ไปตั้งใหม่ระหว่างบ้านนาเอือดกับบ้านซ่อมบ่หล่อน ตำบลนาคำปัจจุบัน)

๕. อำเภอวารินชำราบ (สมัยยุบเมืองลงเป็นอำเภอ เอานามเมืองวารินชำราบไปเรียกแทน อำเภอทักษิณปลนิคมในแขวงเมืองอุบล ฯ คือบ้านคำน้ำแซบซึ่งเป็นที่ตั้งที่ว่าการอำเภอวารินชำราบในปัจจุบัน)

ปัจจุบันจังหวัดอุบลราชธานีมี ๒๐ อำเภอกับ ๓ กิ่งคือ ๑ อำเภอเมืองอุบลราชธานี ๒ อ. ยโสธร (อำเภอชั้นเอก)* ๓ อ. พิบูลมังษาหาร ๔ อ. ตระการพืชผล ๕. อ มหาชนะชัย ๖ อ. เขมราฐ ๗ อ. เดชอุดม ๘ อ. อำนาจเจริญ และกิ่ง อ. หัวตะพาน ๙ อ. คำเขื่อนแก้ว และกิ่ง อ. ป่าติ้ว ๑๐ อ. เดชอุดม ๑๑ อ. ชานุมาน ๑๒ อ.

---

*สำหรับอำเภอนี้ควรยกฐานะเป็นจังหวัดหนึ่งได้แล้ว เพราะเคยเป็นเมืองเอกมาพร้อม ๆ กับเมืองอุบล ฯ พลเมืองในจังหวัดอุบล ฯ ขณะนี้ก็มากเกือบล้านครึ่งเข้าไปแล้ว จะได้แบ่งเบาภาระทางจังหวัดอุบล ฯ ลงสำเร็จ

วารินชำราบ ๑๓ อ. ม่วงสามสิบ ๑๔ อ. เขื่องใน ๑๕ อ. บุณฑริก ๑๖ อ. เลิงนกทา ๑๗ อ. บ้านด่าน ๑๘ อ. โขงเจียม ๑๙ อ. พนา และกิ่ง อ. โพธิไทร ๒๐ อ. กุดชุม มีเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ ๒๒,๖๗๕.๗๓ ตารางกิโลเมตร มีพลเมืองทั้งสิ้น ๑,๓๓๒,๑๐๕ คน (สถิติ พ.ศ. ๒๕๑๐)

เฉพาะอำเภอบ้านด่านนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ยังเป็นกิ่ง เรียกกิ่งอำเภอด่านปากมูล สังกัดอำเภอพิมูลมังษาหาร พระวิภาคย์พจนกิจ (เล็ก สิงหัษฐิต) เมื่อครั้งเป็นนายอำเภอพิมูลฯ ได้เสนอทางราชการขอให้พิจารณาแบ่งเขตท้องที่ปกครองอำเภอพิมูลมังษาหารออกเป็น ๒ อำเภอ เพราะเวลานั้นอำเภอพิมูลฯ มีพลเมือง ๗๐,๐๐๐ คนเศษ มีเขตการปกครองทางตะวันออกจดลำแม่น้ำโขงท่าคันตะเคียนแก่งยางกุดไม่สะดวกต่อการปกครอง ทางการเห็นชอบด้วยจึงได้ประกาศยกฐานะกิ่งอำเภอด่านปากมูลขึ้นเป็นอำเภอด่านปากมูล อีกอำเภอหนึ่ง ให้ขุนบำรุงราษฎร์ มาเป็นนายอำเภอด่านปากมูลคนแรกใน พ.ศ. ๒๔๕๗ นั้นเอง ครั้นต่อมาทางการได้เปลี่ยนเรียกอำเภอด่านปากมูลเป็น *อำเภอโขงเจียม* แล้วก็เปลี่ยนเรียก *อำเภอสุวรรณวารี* อยู่คราวหนึ่ง ครั้งหลังกลับมาเรียก *อำเภอโขงเจียม* อีก ส่วนที่เป็นอำเภอโขงเจียมเดี๋ยวนี้เพิ่งแยกไปตั้งใหม่ที่บ้านนาเอือด ตำบลนาคำเมื่อไม่นานมานี้ โดยเอานามโขงเจียมไปเรียกด้วย ส่วนอำเภอด่านปากมูลแต่ก่อนนั้นบัดนี้ปัจจุบันกลับมาเรียก *อำเภอบ้านด่านอีก* ดูสับสนวุ่นวายกันอยู่พักหนึ่ง ยังไม่แน่ว่าจะเปลี่ยนเรียกกันไปอย่างไรอีก

ข. **บริเวณขุขันธ์** ข้าหลวงบริเวณเวลานั้นว่าง คงโปรดให้พระยาบำรุงบุระประจันต์ (จันดี) เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองไปก่อน แบ่งออกเป็น ๓ เมืองคือ

(๑) *เมืองขุขันธ์* พระยาขุขันธ์ภักดีศรีนครลำดวน (บัญญา) เป็นผู้ว่าราชการเมือง แบ่งออกเป็น ๓ อำเภอคือ

๑. อำเภอเมืองขุขันธ์

๒. อำเภอเมืองอุทุมพรพิสัย

๓. อำเภอเมืองกันทรลักษณ์

(๒) *เมืองศรีสระเกษ* พระภักดีโยธา (เหง้า) เป็นผู้ว่าราชการเมือง นอกนั้นไม่ปรากฏว่าได้แต่งตั้งผู้ใดและตำแหน่งใดบ้าง สมัยเมืองศรีสระเกษขึ้นกับบริเวณขุขันธ์มีอำเภอปกครอง ๔ อำเภอคือ

๑. อำเภออุทัยศรีสระเกษ (บัจจุบันคืออำเภอกันทรารมย์)

๒. อำเภอกลางศรีสระเกษ (คืออำเภอเมืองศรีสระเกษเดี๋ยวนี้)

๓. อำเภอปจิมศรีสระเกษ (คืออำเภออุทุมพรพิสัยหรือ อ. กันทรลักษณ์ในบัจจุบัน)

๔. อำเภอราษีไศล

อำเภอกันทรารมย์นี้ สมัยเมื่อยังเป็นเมืองมีประวัติว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ พระยาสังฆะเจ้าเมืองสังฆะมีบอกขอตั้งบ้านลำพุกเป็นเมือง ขอพระมหาดไทยกรมการเมืองสังฆะเป็นเจ้าเมือง จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ยกบ้านลำพุกขึ้นเป็นเมืองกันทรารมย์ ตั้งให้พระมหาดไทยเป็นพระกันทรานุรักษ์ เจ้าเมืองกันทรารมย์คนแรกขึ้นเมืองสังฆะ

(๓) *เมืองเดชอุดม* พระสุรเดชอุตมาภิรักษ์ (ทองบัญญา) เป็นผู้ว่าราชการเมือง สมัยจัดเป็นบริเวณเมืองเดชอุดมแบ่งออกเป็น ๓ อำเภอคือ

๑. อำเภอปจิมเดชอุดม

๒. อำเภอกลางเดชอุดม

๓. อำเภออุทัยเดชอุดม

ต่อมาได้ยุบเมืองเดชอุดมลงเป็นอำเภอเช่นเดียวกับหัวเมืองอื่นๆ สำหรับอำเภอปจิมเดชอุดม และอำเภอกลางเดชอุดมก็ยุบรวมเป็นอำเภอเดชอุดมอำเภอเดียว เพิ่งโอนอำเภอเดชอุดมมาขึ้นจังหวัดอุบลฯ ในสมัยเปลี่ยนการปกครองระบอบรัฐธรรมนูญ วันเดือนปีใดจำไม่ได้

ปัจจุบันจังหวัดศรีสะเกษมี ๘ อำเภอคือ ๑. อำเภอเมืองศรีสะเกษ ๒. อำเภอเมืองกันทราลักษณ์ ๓. อำเภอกันทรารมย์ ๔. อำเภอปรางค์กู่ ๕. อำเภอราษีไศล ๖. อำเภอขุขันธ์ ๗. อำเภอขุนหาญ และ ๘. อำเภออุทุมพรพิสัย เนื้อที่ ๓,๘๑๕ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๗๑๙,๒๗๐ คน

ค. บริเวณสุรินทร์ ข้าหลวงบริเวณเวลานั้นว่าง ไม่มีตัว คงมีแต่ข้าหลวงกำกับราชการเมืองสุรินทร์คือ หลวงสาทรสรรพกิจ (อู๋ด) แบ่งออกเป็น ๒ เมืองคือ เมืองสุรินทร์ และเมืองสังฆะ

(๑) *เมืองสุรินทร์* พระยาชัยณรงค์ภักดี (จันทร) เป็นผู้ว่าราชการเมือง มี ๕ อำเภอคือ

๑. อำเภอทักษิณสุรินทร์

๒. อำเภออุดรสุรินทร์

๓. อำเภอรัตนบุรี

๔. อำเภอสุรพินทนิคม

๕. อำเภอชุมพลบุรี

ต่อมาอำเภอทักษิณสุรินทร์ และอำเภอสุรพินทนิคมยุบรวมเป็นอำเภอเมืองสุรินทร์ อำเภอเดียว ส่วนอำเภออุดรสุรินทร์เปลี่ยนเป็นอำเภอท่าตูมจนเดี๋ยวนี้

(๒) *เมืองสังฆะ* ผู้ว่าราชการเมืองเวลานั้นว่าง แบ่งออกเป็น ๓ อำเภอคือ

๑. อำเภอสังฆะ (ต่อมาเรียก "สังขะ")

๒. อำเภอศรีขรภูมิ

๓. อำเภอจงกัล (ปัจจุบันอยู่ในเขมร)

ปัจจุบันจังหวัดสุรินทร์มี ๙ อำเภอคือ ๑ อ. เมืองสุรินทร์ ๒ อ. ท่าตูม ๓ อ. ปราสาท ๔ อ. ชุมพลบุรี ๕ อ. รัตนบุรี ๖ อ. สังขะ ๗ อ. ศรีขรภูมิ ๘ อ. สำโรงทาบ ๙. อ. จอมพระ เนื้อที่ ๘,๗๘๔ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๖๕๓,๑๙๘ คน

ฆ. บริเวณเมืองร้อยเอ็ด ขุนประดิษฐ์ยุทธการ (พรหม) ข้าหลวงยุติธรรมบริเวณ รักษาการแทนข้าหลวงบริเวณ แบ่งออกเป็น ๕ เมืองและ ๒๖ อำเภอ คือ ๑. เมืองร้อยเอ็ด ๒. เมืองสุวรรณภูมิ ๓. เมืองมหาสารคาม ๔. เมืองกมลาสัยและ ๕. เมืองกาพสินธุ์

(๑) *เมืองร้อยเอ็ด* พระยาขัติยวงศาเอกาสตานันท์ (เหลา) เป็นผู้ว่าราชการเมืองมี ๓ อำเภอคือ

๑. อำเภอปจิมร้อยเอ็ด (ต่อมาคืออำเภอเมืองร้อยเอ็ด)

๒. อำเภออุทัยร้อยเอ็ด (ต่อมาคืออำเภอแซงบาดาลและก็คือ อ. ธวัชบุรีในปัจจุบัน)

๓. อำเภอสระบุษย์

(๒) *เมืองสุวรรณภูมิ* เมืองแพน (อินทร์) เป็นผู้ว่าราชการเมือง ขุนมัณฑรานุการ (ชม) เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมือง แบ่งออกเป็น ๖ อำเภอคือ

๑. อำเภออุตรสุวรรณภูมิ

๒. อำเภอทักษิณสุวรรณภูมิ

๓. อำเภอเกษตรวิสัย (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอหนองแวง)

๔. อำเภอพนมไพรแดนมฤค (คืออำเภอพนมไพรปัจจุบัน)

๕. อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย

๖. อำเภอจตุรพักตร์พิมาน (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอหัวช้าง)

ต่อมาอำเภออุตรสุวรรณภูมิ กับ อำเภอทักษิณสุวรรณภูมิยุบรวมเป็นอำเภอสุวรรณภูมิอำเภอเดียว นอกนั้นคงชื่อเป็นอำเภอตามนามเดิม

(๓) *เมืองมหาสารคาม* เวลานั้นผู้ว่าราชการเมืองว่าง พระพิทักษ์นรากร (อุ่น ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม) เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมือง และเป็นผู้รักษาราชการในตำแหน่งหนึ่งด้วย

สมัยเมืองมหาสารคามขึ้นบริเวณร้อยเอ็ด แบ่งอำเภอปกครองออกเป็น ๔ อำเภอคือ

๑. อำเภออุทัยสารคาม

๒. อำเภอปจิมสารคาม

๓. อำเภอวาปีปทุม

๔. อำเภอโกสุมพิสัย

เมื่อยุบบริเวณยุบบางเมืองลงเป็นอำเภอแล้ว อำเภออุทัยสารคามเปลี่ยนเป็นอำเภอเมืองมหาสารคาม อำเภอปจิมสารคามเป็นอำเภอบรบือ

(๔) *เมืองกมลาสัย* พระราษฎรบริหาร (ทอง) เป็นผู้ว่าราชการเมือง เมืองกมลาสัยขึ้นบริเวณร้อยเอ็ดแบ่งการปกครองออกเป็น ๕ อำเภอคือ

๑. อำเภออุทัยกมลาสัย

๒. อำเภอปจิมกมลาสัย

๓. อำเภออุทัยเสลภูมิ

๔. อำเภอปจิมเสลภูมิ

๕. อำเภอสหัสขันธ์

ต่อมาอำเภออุทัยกมลาสัย อำเภอปจิมกมลาสัยยุบรวมเป็นอำเภอกมลาสัยอำเภอเดียว ส่วนอำเภออุทัยเสลภูมิ อำเภอปจิมเสลภูมิ ยุบรวมเป็นอำเภอเสลภูมิอำเภอเดียว

(๕) *เมืองกาฬสินธุ์* พระยาชัยสุนทร (เก) เป็นผู้ว่าราชการเมือง

สมัยเมืองกาฬสินธุ์ขึ้นบริเวณร้อยเอ็ด แบ่งการปกครองออกเป็น ๗ อำเภอคือ

๑. อำเภออุทัยกาฬสินธุ์ (ต่อมายุบเป็น อ. หลุบคือ อ. เมืองกาฬสินธุ์เดี๋ยวนี้)

๒. อำเภอปจิมกาฬสินธุ์

๓. อำเภอท่าขอนยาง (ปัจจุบันยุบเป็นตำบล)

๔. อำเภอภูแล่นช้าง (ปัจจุบันยุบเป็นตำบล)

๕. อำเภอคันทวิชัยสมัยหนึ่งเรียกอำเภอโคกพระ (คืออำเภอกันทรวิชัยปัจจุบัน)

๖. อำเภอกฉินารายน์

๗. อำเภอแซงบาดาล (ต่อมายุบเป็นอำเภอสหัสขันธ์อำเภอเดียว แต่เวลานั้น อ. สหัสขันธ์ขึ้นเมืองกมลาสัย ๆ ขึ้นบริเวณร้อยเอ็ด)

๒. **มณฑลอุดร** พระยาศรีสุริยราชวรานุวัต (โพธิ โต๊ะทอง กาทอง) ร.ศ. ๑๒๔ ยังคงดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล แบ่งออกเป็น ๕ บริเวณคือ

ก. บริเวณหมากแข้ง พระรังสรรคสรกิจ (เลื่อน) เป็นข้าหลวงบริเวณมีเมืองปกครองเพียงเมืองเดียวคือ "เมืองอุดรธานี" พระประทุมเทวาภิบาล (เสือ) เป็นผู้ว่าราชการเมือง พระอนุรักษ์ประชาราษฎร์เป็นผู้ช่วยผู้ว่าราชการเมือง แบ่งออกเป็น ๘ อำเภอคือ

๑. อำเภอหมากแข้ง (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอเมืองอุดรธานี)
๒. อำเภอหนองคาย (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอเมืองหนองคาย)
๓. อำเภอท่าบ่อ
๔. อำเภอหนองหาร
๕. อำเภอเมืองกมุทธาไสย (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอหนองบัวลำภู)
๖. อำเภอโพนพิสัย
๗. อำเภอกุมภวาปี
๘. อำเภอรัตนวาปี

ส่วนเมืองหนองคายไม่มีรายชื่อเป็น*บริเวณ* ซึ่งการจัดบริเวณมีขึ้นราว ๆ พ.ศ. ๒๔๔๓ แต่การปฏิบัติราชการของเมืองหนองคายก็ยังคงดำเนินมาในฐานะเสมือนเมืองหรือบริเวณหนึ่ง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศตั้งเมืองหนองคายขึ้นเป็นเมืองเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘ มีอำเภอปกครอง ๔ อำเภอคือ ๑. อ. เมืองหนองคาย ๒. อ. ท่าบ่อ ๓. อ. โพนพิสัย ๔. อ. บึงกาฬ

เมื่อยุบเลิกบริเวณหมากแข้งเป็นจังหวัดอุดรธานีแล้ว ในปัจจุบันจึงมีอำเภอปกครอง ๑๐ อำเภอ คือ ๑. อ. เมืองอุดรธานี ๒. อ. กุมภวาปี ๓. อ. หนองหาร ๔. อ. เพ็ญ ๕. อ. บ้านผือ ๖. อ. หนองบัวลำภู ๗. อ. ศรีบุญเรือง ๘. อ. นากลาง (แต่ตั้งที่ทำการอำเภอนากลางที่บ้านหนองบัวคำแสน) ๙. อ. โนนสัง และ ๑๐. อ. บ้านดุง เนื้อที่ ๑๖,๖๐๗ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๘๖๑,๐๓๗ คน

ข. บริเวณธาตุพนม พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (เลื่อง ภูมิรัตน์) เป็นข้าหลวงบริเวณมีเมืองปกครองเพียงเมืองเดียวคือ "เมืองนครพนม" ตั้งที่ทำการบริเวณที่เมืองนครพนม พระยาพนมนคราณุรักษ์ (กา พรหมประกาย ณ นครพนม) เป็นผู้ว่าราชการเมืองมีอำเภอปกครอง ๑๑ อำเภอคือ

๑. อำเภอเมืองนครพนม

๒. อำเภอมุกดาหาร

๓. อำเภอหนองสูง ปัจจุบันยุบเป็นตำบลคือ ต. หนองสูงและ ต. หนองสูงใต้ขึ้นกับ อ. คำชะอี)

๔. อำเภอเมืองชัยบุรี (ปัจจุบันยุบเป็นตำบลขึ้นกับ อ. ท่าอุเทน)

๕. อำเภอเมืองท่าอุเทน (ต่อมาเปลี่ยนเป็น อ. ท่าอุเทน)

๖. อำเภอเมืองเรณูนคร (ปัจจุบันยุบเป็นตำบลขึ้นกับ อ. ธาตุพนม) ทราบว่าทางการจะตั้งขึ้นเป็นกิ่งอำเภอในเร็ว ๆ นี้

ประชาชนชาวเรณูนครนี้ตามเชื้อสายเป็นเผ่าผู้ไทยดำ เดิมชนเผ่านี้มีถิ่นอาศัยอยู่ในอาณาจักรเมืองไล (หรือไลเจา) อพยพมาในแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ (กรุงเทพ ฯ) สมัยเมื่อตั้งเป็นเมืองเรณูนครนั้นมีฐานะเป็นเมืองจัตวาขึ้นเมืองนครพนม *พระแก้วโกมล* (ท้าวเพชร) เป็นเจ้าเมืองคนแรก เมื่อเจ้าเมืองคนแรกถึงแก่กรรม พระแก้วโกมล (สาย) น้องชายพระแก้วโกมล (เพชร) เป็นเจ้าเมืองฯ คนที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๑ เมื่อสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เวลานั้นเสด็จมาตรวจราชการมณฑลอุดร และมณฑล

อีสาน ได้ทรงแวะมาตรวจราชการเมืองเรณูนคร จึงโปรดให้ย้ายที่ว่าการเมืองเรณูไปตั้ง ณ ที่บ้านธาตุพนม คืออำเภอธาตุพนมเดี๋ยวนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ส่วน อ. เรณูนครยุบลงเป็นตำบล แต่แบ่งออกเป็น ๒ ตำบลคือ ตำบลโพนทองและตำบลเรณู มีพระธาตุพนมจำลองที่วัดพระธาตุเรณูตั้งอยู่กลางหมู่บ้านชาวบ้านเรียก "พระธาตุเรณู" สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑

๗. อำเภออาจสามารถ (ปัจจุบันยุบเป็นตำบลขึ้น อ. เมืองนครพนม)

๘. อำเภอเมืองอากาศอำนวย (ยุบเป็นตำบลอยู่สมัยหนึ่ง เพิ่งตั้งขึ้นเป็นอำเภออากาศอำนวยเมื่อราว พ.ศ. ๒๕๐๗ สังกัดจังหวัดสกลนคร)

๙. อำเภอเมืองกุสุมาลย์มณฑล (ต่อมายุบเป็นตำบล แต่กลับตั้งขึ้นเป็นกิ่ง อ. กุสุมาลย์ขึ้น อ. เมืองสกลนครในปัจจุบัน และตั้งเป็นอำเภอกุสุมาลย์ใน พ.ศ. ๒๕๑๐ แล้ว)

๑๐. อำเภอเมืองโพธิไพศาล (ปัจจุบันเป็นตำบลขึ้น อ. เมืองสกลนคร)

๑๑. อำเภอรามราช (ปัจจุบันเป็นตำบลขึ้น อ. ท่าอุเทน)

ค. บริเวณสกลนคร *หลวงวิสัยสิทธิกรรม* (จีน) เป็นข้าหลวงบริเวณพระยาประจันตประเทศธานี (โห่งนคำ,ต้นสกุล พรหมสาขา ณ สกลนคร) เป็นผู้ว่าราชการเมือง พระอนุบาลสกลเขต (เมฆ, พรหมสาขา ณ สกลนคร น้องชายพระยาประจันตประเทศธานี

(โหง่นคำ) เป็นปลัดเมือง ได้แบ่งอำเภอปกครองออกเป็น ๕ อำเภอ คือ

๑. อำเภอเมืองสกลนคร

๒. อำเภอพรรณานิคม

๓. อำเภอวาริชภูมิ (มีฐานะเป็นอำเภอเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒)

๔. อำเภอวานรนิวาส

๕. อำเภอจำปาชนบท (ปัจจุบันยุบเป็นตำบลคือบ้านพังโคน ปัจจุบัน และทราบว่าจะตั้งเป็นกิ่งอำเภอขึ้นเร็ว ๆ นี้)

ง. บริเวณภาชี ขุนผดุงแคว้นประจันต์ (ช่วง) เป็นข้าหลวงบริเวณมีเมืองปกครองเพียงเมืองเดียวคือ "เมืองขอนแก่น" ผู้ว่าราชการเมืองเวลานั้นว่าง

เมืองขอนแก่นสมัยเป็น บริเวณมีเมือง ปกครองเพียง เมืองเดียว คือ *เมืองภาชี* แต่เอาเมืองขอนแก่นเป็นที่ตั้งศาลากลางจังหวัด (เช่นเดียวกับบริเวณน้ำเหือง แต่เอาเมืองเลยเป็นที่ตั้งที่ทำการกลาง) มีอำเภอปกครอง ๔ อำเภอคือ

๑. อำเภอเมืองขอนแก่น (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอพระลับ)

๒. อำเภอเมืองมัญจาคีรี (ต่อมาเป็นอำเภอมัญจาคีรี)

๓. อำเภอชนบท

๔. อำเภอภูเวียง

จ. บริเวณน้ำเหือง พระรามฤทธี (สอน ต้นสกุล วิวัฒนปทุม) เป็นข้าหลวงบริเวณ พระศรีสงคราม (มณี เหมาภา) เป็นผู้ว่าราช

การเมือง ตั้งที่ทำการบริเวณ ณ เมืองเลย มีอำเภอปกครอง ๓ อำเภอคือ

๑. อำเภอเมืองเลย

๒. อำเภอท่าลี่

๓. อำเภออาฮี (ปัจจุบันยุบเป็นตำบลขึ้น อ. ท่าลี่)(๑)

๓. มณฑลนครราชสีมา

พระยากำแหงสงคราม ๆ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล จัดระบอบการปกครองเป็นบริเวณดังนี้

ข้าหลวงเทศาภิบาล พระยากำแหงสงครามรามภักดี (จันทร์ อินทรกำแหง) พระยาวรวิชัยวุฒิกร (เลื่อม) เป็นปลัดมณฑล มีเมืองปกครอง ๓ เมืองคือ

ก. เมืองนครราชสีมา ผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมืองว่าง มีอำเภอปกครอง ๑๐ อำเภอคือ

๑. อำเภอเมืองนครราชสีมา

๒. อำเภอเมืองพิมาย (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอพิมาย)

๓. อำเภอเมืองนอก (ปัจจุบันเป็นอำเภอบัวใหญ่)

๔. อำเภอเมืองสูงเนิน (เดิมเรียกสองเนิน เพราะมีเนินสองแห่ง ทางเหนือเป็นเนินลาดลงมาทางใต้แล้วก็เป็นเนินอีก ต่อมาเพี้ยนเป็นสูงเนิน)

---

(๑) สำหรับอำเภอปกครอง และจำนวนพลเมืองของ จ. สกลนครและ จ. เลย ปัจจุบัน

๕. อำเภอกลาง (ภายหลังเปลี่ยนเป็นอำเภอโนนวัด แล้วเปลี่ยนเป็นอำเภอโนนสูงเดี๋ยวนี้)

๖. อำเภอจันทึก (ปัจจุบันยุบแล้วมาตั้งใหม่ คืออำเภอสีคิ้วปัจจุบัน)

๗. อำเภอกระโทก (ปัจจุบันคืออำเภอโชคชัย)

๘. อำเภอปักธงชัย

๙. อำเภอพันชนะ (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอด่านขุนทด)

๑๐. อำเภอสันเทียะ (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอโนนลาว แล้วเปลี่ยนเป็นอำเภอโนนไทย ประกาศกระทรวงมหาดไทยลงวันที่ ๑๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๒ จนในปัจจุบัน) คำว่า "สันเทียะ" เข้าใจว่ามีมูลหรือเพี้ยนมาจากคำว่า "ศาลเตี้ย" เมื่อก่อน พ.ศ. ๒๔๕๒ อ. ศาลเตี้ย (สันเทียะ) มีอำนาจชำระความโทษจำตั้งแต่ ๖ เดือนลงมาได้

ข. เมืองบุรีรัมย์ (ผู้ว่าราชการเมืองเวลานั้นว่าง) ประวัติเมืองบุรีรัมย์นี้ปรากฏว่า เดิมเป็นเมืองของขอมชื่อ *เมืองแปะ* เมืองบุรีรัมย์และเมืองนางรองเคยสัมพันธ์กับเมืองจำปาศักดิ์แต่เมื่อครั้งเป็นอิสระ เมื่อราวจุลศักราช ๑๑๓๗ (พ.ศ. ๒๓๑๘) ต่อมาถูกกองทัพกรุงธนบุรียกไปปราบเมื่อจุลศักราช ๑๑๓๙ นอกจากนี้หาหลักฐานไม่ได้ เมืองบุรีรัมย์เพิ่งมารวมเมืองเก่าหลายเมืองคือ เมืองนางรอง เมืองตะลุง (ประโคนชัย) และเมืองพุทไธสงรวมเรียกว่า *บุรีรัมย์*

ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ เมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้จัดลักษณะการปกครอง ร.ศ. ๑๑๖ แล้วจึงได้จัดตั้งเป็นจังหวัดบุรีรัมย์ขึ้นแต่นั้นมา สมัย

จัดระเบียบการปกครองบริเวณ เมืองบุรีรัมย์มีอำเภอปกครอง ๔ อำเภอคือ

๑. อำเภอพุทไธสง

๒. อำเภอรัตนบุรี (ปัจจุบันสังกัดจังหวัดสุรินทร์)

๓. อำเภอนางรอง

๔. อำเภอประโคนชัย

ปัจจุบันจังหวัดบุรีรัมย์มี ๙ อำเภอคือ ๑. เมืองบุรีรัมย์ ๒. อ. กระสัง ๓. อ. นางรอง ๔. อ. ละหานทราย ๕. อ. ประโคนชัย ๖. อ. บ้านกรวด ๗. อ. พุทไธสง ๘. อ. ลำปลายมาศ และ ๙. อ. สตึก เนื้อที่ ๑๐,๗๗๑ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๖๖๑,๔๖๑ คน

๕. **เมืองชัยภูมิ** พระหฤทัย (บัว) เป็นผู้ว่าราชการเมืองชัยภูมิ มีอำเภอปกครอง ๕ อำเภอคือ

๑. อำเภอเมืองชัยภูมิ

๒. อำเภอเกษตรสมบูรณ์

๓. อำเภอภูเขียว (อำเภอชั้นเอก)

๔. อำเภอบำเหน็จณรงค์

๕. อำเภอจัตุรัส

มณฑลลาวกาวสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

ทรงตั้งโรงเรียนฝึกหัดราชการ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงมีพระทัยฝักฝ่ายในราชการบ้านเมืองสมัยของพระองค์ท่าน เป็นอย่างดี เพื่อทรงให้เมืองอุบลราชธานีสมกับเป็นหัวเมืองเอก ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเวลานั้น ตลอดจนบรรดาหัวเมืองขึ้นในเขตปกครองของพระองค์ท่าน เพราะหัวเมืองมณฑลอีสานเวลานั้นมีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล ทรงมองเห็นกาลไกล จึงได้ทรงดำริจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดราชการขึ้น โดยทรงคัดเลือกเอาเฉพาะบุตรหลานของข้าราชการชั้นสัญญาบัตรตำแหน่งของเมืองให้เป็นนักเรียนไปก่อน สำหรับเมืองใหญ่เมืองละ ๒๐ คน ทรงอบรมให้รู้หน้าที่ปกครองการสอบสวนคดีแพ่งอาญา ทรงฝึกหัดให้แต่งคำร้องหรือตรวจสำนวนอรรถคดีต่าง ๆ พิจารณาคำอุทธรณ์ ซึ่งหัวเมืองตัดสินแล้วส่งเข้ามายังมณฑลอีกชั้นหนึ่ง ถ้าไม่ถูกยุติธรรมตามกฎหมายก็โปรดฯ ให้นักเรียนนั้นแต่งยื่นอุทธรณ์ขึ้นถวาย และบางครั้งก็ทรงออกปัญหาถามให้นักเรียนตอบ หรือทรงตั้งกรรมการตรวจพิจารณาถ้อยคำที่นำขึ้น

ถวายนั้น ถ้านักเรียนคนใดมีเชาว์ไหวพริบดีก็ทรงประทานรางวัลตั้งแต่๒๐-๑๐๐ บาท แล้วแต่เรื่องยากหรือง่าย หรือ ๕๐๐ บาทก็มีเป็นบางครั้ง

ทรงตั้งทำเนียบข้าราชการ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐-๒๔๔๒ ได้ทรงจัดตั้งทำเนียบข้าราชการหัวเมืองขึ้น สำหรับผู้มีตระกูลของเมืองใหญ่น้อยนั้น ๆ โดยให้มีตำแหน่งในราชการของเมืองเป็นมาแต่เดิมก่อน เวลานั้นข้าราชการของเมืองยังว่างอยู่มาก เมื่อโปรดให้จัดทำเนียบเสร็จแล้ว ก็ทรงเลือกสรรเอาผู้ทรงคุณวุฒิมั่นคง ซื่อตรงต่อราชการมาช้านานเข้าอยู่ในตำแหน่งการปกครอง ซึ่งแต่เดิมมามีตำแหน่งอาญาสี่ คือกอปรด้วย *เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร* นั้นทรงให้ยกเลิก ให้เรียกตำแหน่งของเมืองใหม่ว่า *ผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมืองยกกระบัตรเมือง ผู้ช่วยราชการเมือง* ตลอดทุกหัวเมือง จึงได้ทรงดำริตั้งนามบรรดาศักดิ์โดยให้เกี่ยวในนามของเมืองนั้น ๆ เป็นชั้นประทวนไปก่อน ต่อมาบางท่านก็ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรในภายหลัง ควรที่จะกล่าวพอสังเขปต่อไปนี้

๑. เมืองอุบลราชธานี

๑. ท้าวโพธิสาร (เสือ ณ อุบล) เป็น พระอุบลเดชประชารักษ์ ผู้ว่าราชการเมือง

๒. ท้าวไชยกุมาร (กุคำ สุวรรณกูฏ) เป็น พระอุบลศักดิ์ประชาบาล ยกกระบัตรเมือง

๓. ท้าวสิทธิสาร (บุญชู พรหมวงศานนท์) เป็น พระอุบลการประชานิตย์ ปลัดเมือง

๔. ท้าวบุญเพ็ง บุตโรบล เป็น พระอุบลกิจประชากร ผู้ช่วยราชการเมือง

ทั้ง ๔ ท่านนี้ ต่อมาได้รับพระราชทานสัญญาบัตรในประทวนเดิมทั้งสิ้น ถือศักดินาผู้ละ ๑,๐๐๐ ไร่ และ ยังมีกรมการชั้นรองลงมาอีกคือ

๑. เมืองแสน (อุ่น วนะรมย์) เป็น พระสุรพลชยากรพล (เมือง)

๒. เมืองจันทร์ (สูณ สังโขบล) เป็น พระสุนทรกิจวิมลมหาดไทย (เมือง)

๓. ท้าวสุคำทัด สุวรรณกูฏ เป็น พระจงกลนิธานสุพันธ์ กรมการเมืองผู้ใหญ่

๔. ท้าววรบุตร (พั้ว บุตโรบล) เป็น พระลินจงกุลาธร กรมการเมืองผู้ใหญ่

๕. ท้าววรกิจติกา (ทุย สุวรรณกูฏ) เป็น พระนิโรจน์ทุยรักษ์ กรมการเมืองผู้ใหญ่

๖. ท้าวพิมสาร (สงค์) เป็น พระดุษฎีตุลกิจ กรมการเมืองผู้ใหญ่

๗. ท้าวสุริย (หมั้น) เป็น พระสุจริตรัฐการี กรมการเมือง

๘. ท้าวอุเทน (เจียง) เป็น พระวิณโกเมศ กรมการเมือง

๙. ท้าวขัติย (สิงห์ กุมารสิงห์) เป็น พระเกษตร์โกมล กรมการเมือง

๑๐. นายเหลี่ยม เป็น พระปทุมธานี กรมการเมือง

๑๑. นายมนตรี เป็น พระปทุมศรีสาธร กรมการเมือง

๑๒. ท้าวเล็ก สิงหัษฐิต เป็น หลวงอุปลานุการวัฒน์[๑] กรมการเมือง

๑๓. ท้าวโหง่นคำ สุวรรณกูฎ เป็น หลวงพิธพงษ์บีณฑุปลัด[๒] กรมการเมือง

---

(๑) ภายหลังได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็น "อำมาตย์ตรี พระวิภาคย์พจนกิจ"

(๒) ภายหลังได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็น "รองอำมาตย์เอก พระบริคุตกามเขต" (อดีตนายอำเภอเขื่องในและ อ. ม่วงสามสิบ)

๑๔. ท้าวโทน สุวรรณกูฎ เป็น หลวงวัฒนวงศ์โทนุบล[๑] กรมการเมือง

๑๕. ท้าวทัง เป็น หลวงอุปรัฐนุการวิทย์ กรมการเมือง

๒. เมืองยโสธร

๑. โปรดฯ ให้ หลวงศรีวรราช (แช้ ปทุมชาติ) เป็น พระสุนทรราชเดช ผู้ว่าราชการเมือง

๒. ปลัดเมือง (ว่างหาตัวไม่ได้)

๓. ท้าวสิทธิกุมาร (ทองดีต้นสกุล "โพสี") เป็น หลวงยศไกรเกรียงเดช ยกกระบัตรเมือง

๔. ท้าวโพธิสาร (ตา) เป็น หลวงยศเยศรามฤทธิ มหาดไทยเมือง

๕. เมืองจันทร์ (ฉิม) เป็น หลวงยศเขตวิมล ผู้ช่วยราชการเมือง

๖. เมืองแสน (ผา) เป็น หลวงอดุลพฤฒิเดชพล (เมือง)

๗. ท้าวสิทธิสาร (สมเพชร) เป็น หลวงยศวิทยอำรงผู้ช่วยราชการเมือง

---

(๑) ภายหลังได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็น รองอำมาตย์โท หลวงวัฒนวงศ์โทนุบล อดีตนายอำเภอกันทรารมย์ จว. อุบลราชธานี

๓. เมืองเขมราฐธานี

๑. ผู้ว่าราชการเมือง (ว่างไม่มีตัว)

๒. ท้าวโพธิสาร (เหลือ) เป็น พระเขมรัฐเดชประชารักษ์ ผู้รักษาราชการเมือง

๓. ท้าวโพธิราช เป็น พระเขมรัฐศักดิ์ชนบาล ปลัดเมือง

๔. ท้าวโพธิสาราช (ห้อ) เป็น พระเขมรัฐกิจบริหาร ยกกระบัตรเมือง

๕. หลวงจำนงค์ (แสง) เป็น หลวงเขมรัฐการอุสาหะ ผู้ช่วยราชการเมือง

๔. เมืองร้อยเอ็ด

๑. ขานนท์ (เหลา) เป็น พระสตาเนทประชาธรรม ปลัดเมือง

ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยาขัติยวงศา ผู้ว่าราชการเมืองร้อยเอ็ด

๒. เมืองแสน เป็น พระสตานันท์ประชาธร ยกกระบัตรเมือง

๓. นายเลี้ยง เป็น หลวงสตาเนทนุกูลกิจ ผู้ช่วยราชการเมือง

๔. นายเหลี่ยม เป็น หลวงสตากิจบริหาร

๕. เมืองมหาสารคาม

๑. พระเจริญราชเดช (อุ่น ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม) เป็น เจ้าเมือง เวลานั้นยังมีตัวอยู่ เป็นผู้ว่าราชการเมือง

๒. ซาเนตร (หล้า) เป็น หลวงสารคามการกิจนิคม กรมการเมือง

๓. ซานนท์ (ดี) เป็น หลวงสารคามการนิคมาภิบาล กรมการเมือง

๖. เมืองกาฬสินธุ์

๑. ทรงตั้งให้ ท้าวเก เป็น พระสินธุ์ประชาธรรม ผู้ว่าราชการเมือง

ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยาไชยสุนทร นอกจากนี้ ทรงเห็นว่ายังไม่เห็นใครพอจะเหมาะสมในตำแหน่งของเมืองได้

๗. เมืองกมลาสัย

๑. พระราษฎรบริหาร ผู้ว่าราชการเมือง

๒. ท้าวเทศ เป็น หลวงกมลาพิพัฒน์ ผู้ช่วยราชการเมือง

๘. เมืองสุวรรณภูมิ

เวลานั้นยังมีอุปฮาด (อำคา) เป็นผู้รักษาการเมือง เลยทรงขอสัญญาบัตรให้เป็นพระรัตนวงศา เป็นผู้ว่าราชการเมืองสืบไป

๙. เมืองสุรินทร์

ทรงตั้งให้หลวงปลัด เป็น *พระประสิทธิสุนทรรัฐ* ปลัดเมืองเท่านั้น

๑๐. เมืองสังขะ

ทรงตั้งท้าวทองดี (บุตรเจ้าเมืองคนที่ ๑) เป็น พระสังฆะศักดิ์สุนทรเขต ผู้ว่าราชการเมือง

๑๑. เมืองศรีสระเกษ

ทรงว่างไว้เพราะเวลานั้นยังไม่มีตัวสมควรจะตั้งได้

๑๒. เมืองขุขันธ์

๑. ท้าวบัญญา เป็น พระยาขุขันธ์ภักดีศรีนครลำดวนผู้ว่าราชการเมือง
๒. ท้าวทองคำ เป็น พระสุนทรบริรักษ์ ปลัดเมือง
๓. ท้าวบุญมี เป็น หลวงสุรรัตนามัย ยกกระบัตรเมือง
๔. ท้าวบุญมี เป็น พระพิชัย ผู้ช่วยราชการเมือง

๑๓. เมืองเดชอุดม

๑. ทรงตั้งท้าวทอง (บุตรเจ้าเมืองเก่า) เป็น พระสุรเดชอุดมาภิรักษ์รังผู้ว่าราชการเมือง
๒. หลวงยกกระบัตร เป็น หลวงสุรศักดิ์อุดมาภิบาล ปลัดเมือง

๓. ท้าวเกิ่ง เป็น หลวงมหันต์เดชอุตมานุกิจ ผู้ช่วยราชการเมือง

๔. นายเจียม เป็น หลวงมหิตธิเดชอุตมานุการ ผู้ช่วยราชการเมือง

๑๔. เมืองโดมประดิษฐ์

ทรงตั้งให้ ท้าวฝาย (บุตรพระดำรงสุริยเดช เจ้าเมืองเก่า) เป็น หลวงอุดมเขตานุรักษ์ผู้ว่าราชการเมือง

๑๕. เมืองวารินชำราบ

ทรงตั้งให้ราชวงศ์ (ซ้าย) เมืองคำทอง เป็น พระราชพงษ์ภักดี ผู้ว่าราชการเมือง

๑๖. เมืองอุทุมพรพิสัย

ทรงตั้งให้หลวงปลัด (ทองดี) เป็น พระอุทุมพรเทศานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมือง

๑๗. เมืองศรีขรภูมิ

ทรงตั้งให้หลวงปลัดเป็นพระศรีขรภูมิมานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมือง ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีหัวเมืองอื่น ๆ อีกมาก หากจะนำมากล่าวทั้งหมดก็จะเป็นการยืดยาวเกินความต้องการของเรื่องนี้มากไป เมื่อทรงให้รวบรวมเป็นทำเนียบเสร็จแล้ว ก็รับสั่งให้ทำใบบอกส่งทำเนียบนั้นเข้ามายังกระทรวงมหาดไทย

เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ได้ทรงวางแก้ไขการปกครอง โดยให้มีนายตำบลและกองปราบขึ้นแล้ว ซึ่งกองปราบนี้สมทบกับเจ้าหน้าที่ท้องถิ่น ซึ่ง

ก็ได้ปฏิบัติไปโดยความซื่อสัตย์สุจริตตรงต่อหน้าที่จริง ๆ การสินบน หรือที่เรียกว่า "คอรัปชั่น" เช่นในปัจจุบันแทบว่าไม่มีเสียเลย ถึงมีก็เป็นจำนวนน้อย บ้านเมืองในสมัยนั้นยังอยู่ในสภาพที่ลูกบ้านมีความเชื่อฟังผู้หลักผู้ใหญ่ในท้องที่ การทำมาหากินก็ไม่ต้องแก่งแย่งแข่งขันกัน หรืออีกนัยหนึ่งยังมีเครื่องยั่วเย้าให้คนทั้งหลายไม่รู้จักอิ่มเหมือนอย่างทุกวันนี้ ในน้ำมีปลาในนามีข้าวเหลือกินจริง ๆ ตามห้วยหนองคลองบึงบางไม่ขาดเขินด้วยน้ำ ช้างม้าโคกระบือก็อิ่มหมีพีมัน ปล่อยปะละเลยตามท่าเล แรมวันแรมคืนได้สะดวก โจรผู้ร้ายนอกจากพวกที่เป็นผู้ร้ายโดยกำเนิด ก็มีอยู่บ้างเป็นธรรมดา แต่ก็มีส่วนน้อยที่สุด การพนันนักเลงโต (หรือที่เรียกอันธพาลในสมัยนี้) เสพของมึนเมาติด ก็สงบซาลงไปมาก สารพัดทุกสิ่งอันหาได้ไม่ขาดแคลน การบุญกุศลก็เลื่อมใส ประชาชนตั้งมั่นในศีลธรรม ย่ำค่ำยามเย็นชาวบ้านกลับจากงานด้วยใบหน้าอันยิ้มแย้ม หัวบ้านท้ายบ้านได้ยินแต่เสียงหัวเราะ ปราศัยอันรื่นหูระงมด้วยเสียงปี่แคน เสียงขับเสียงลำ

นี่คือสภาพชีวิตชาวอีสานสมัยโน้น เป็นถิ่นสงบสุข มั่นคงในจารีตประเพณีและศีลธรรมอันดีงาม ยามตื่นมิต้องร้อนรนด้วยการครองชีพ ยามหลับก็มิต้องตื่นผวาหวาดภัยอันใด ๆ ก่อน ๆ นี้รู้สึกว่าเงินไม่จำเป็นสำหรับการครองชีพเท่าไรนัก ฉะนั้น การเหยียดหยามฐานะของกันและกันจึงแทบไม่มีเลย นอกจากผู้นั้นจะเป็นคนเกลียดคร้านจึงจะถูกนินทาจากเพื่อนบ้าน โดยไม่ถือเงินแท้เป็นสำคัญ และทุกคนก็มีที่ทางของตนโดยอิสระ การเช่าการอาศัยที่ทางกันแทบ

จะไม่มีเลย เมื่อหมดฤดูทำนาก็ไปถากไร่ถางพงตามสติกำลังของตน ปลูกพืชผลต่าง ๆ ไว้เป็นเสบียง เครื่องนุ่งห่มบางครัวเรือนแทบว่าจะไม่ต้องอาศัยเงินจับจ่ายอุปโภคบริโภคตลอดปี

ครั้นมาบัดนี้ ท่านจะเห็นว่าป่าดงพงทึบทั้งหลายใกล้บ้านใกล้เมืองถูกหักล้างถางจนโล่งเตียน อยู่ถึงในกรุงเอารถยนต์ไปขน ไปบรรทุกสุดกู่ชายแดนอีสานจนถึงแม่น้ำโขง ชาวบ้านได้แต่มองตาปริบ ๆ เพราะป่าดงอันมีไม้แดง เต็งรัง มะค่าโมง ฯลฯ มีอายุมาตั้งร้อย ๆ พัน ๆ ปี ได้ถูกโค่นร่อยหรอลงไปทุกวันแล้ว ที่ดินมีเจ้าของครอบครองเป็นแถวเป็นแนว บ้านเรือนแบบใหม่ ๆ แปลก ๆ ก็ปลูกขึ้นผิดตา ประชาชนส่วนมากก็แต่งตัวตามแผนใหม่ ทุกสิ่งทุกอย่างย่างเข้าสู่อารยธรรมแบบใหม่

ตั้งแต่โบราณมาแล้ว ที่ชาวอีสาน ประกอบการทำ มาหากินตามธรรมชาติ โดยเฉพาะพื้นที่ภาคอีสานเป็นที่ราบสูงแห้งแล้ง การถากถางทำไร่ทำนาก็ต้องเลือกทำเลอุดมใกล้บึงใกล้ธารน้ำ เมื่อทำเลอุดมต่าง ๆ ถูกจับจองหมด และทางการกีดกันหวงห้ามเป็นป่าคุ้มครองป่าสงวนก็เหลือแต่ที่แห้งแล้ง ไม่เป็นประโยชน์แก่การเพาะปลูกและปศุสัตว์ เมื่อนานเข้าคนเพิ่มจำนวนขึ้นก็ต้องขยับขยายหาที่ประกอบอาชีพ แม้จะเป็นที่แห้งแล้งก็จำใจทำไป ไร่นาทั้งหลายฝากไว้กับธรรมชาติ ถ้าปีใดฟ้าฝนตกถูกต้องตามฤดูกาล ปีนั้นก็ได้ผลดี ถ้าปีใดน้ำท่วมหรือแห้งแล้งก็หมดปัญญาที่จะแก้ไข เป็นดังนี้มาตลอดกาล และบัดนี้ที่ ๆ เคยอุดมสมบูรณ์ก็จืดจางลดคุณภาพหนองบึงธารน้ำที่เคยชุ่มชื่นตลอดปี ก็ตื้นเขินขาดเขินวังแอ่ง ความ

สำคัญและความสมบูรณ์ก็ลดน้อยถอยลงตามลำดับ ความผันแปรของธรรมชาติและประกอบกับความหนาแน่นของพลเมืองทำให้แต่ละท้องถิ่นหากินฝืดเคืองลงตามลำดับ ท่านผู้ที่มีอำนาจวาสนาในการปกครองบ้านเมืองโปรดพิจารณาแก้ไขให้อีสานเป็นแดนที่อุดมสมบูรณ์ต่อไปด้วยเถิด

ปรับปรุงขบวนการยุติธรรมบางส่วน

ใน ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) เมื่อแรกได้โปรด ฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เสด็จมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ประทับที่เมืองอุบลราชธานี ได้ทรงจัดการปกครองแก้ไขเพิ่มเติมอีกคือ ให้เปลี่ยนนาม *เส้น* ที่เรียกมาแต่เดิมเป็น *แขวง* ผู้ปกครองแขวงเรียกว่า *นายแขวง รองนายแขวง เสมียนแขวง* ส่วนผู้ปกครองท้องถิ่นเช่นตาแสง *จ่าบ้าน สารวัตบ้าน* ฯลฯ ก็คงโปรด ฯ ให้เรียกไปตามเดิมก่อน แต่ก็ยังทรงเห็นว่าไม่เพียงพอแก่การปกครอง เพราะมณฑลหัวเมืองภาคอีสานเวลานั้นมีอาณาเขตกว้างขวาง มีพลเมืองครึ่งล้าน การโจรผู้ร้ายการพนันออกจะชุกชุมและดื่นดาษขึ้น จึงทรงให้เพิ่มตำแหน่งตาแสงสำหรับตรวจตราโจรผู้ร้ายและผู้คนสัญจรไปมาต่าง ๆ ตามท้องถิ่นหมู่บ้านละ ๓ คน ซึ่งสุดแท้แต่ละหมู่บ้านใหญ่น้อยนั้น ๆ หากหมู่บ้านใหญ่ก็ให้ชื่อว่า *นายตำบลบาล* และก็ยังทรงเห็นว่าไม่พอแก่ราชการอยู่อีก จึงโปรด ฯ ให้เพิ่มกองปราบในส่วนภูมิภาคขึ้นอีกกองหนึ่ง เวลานั้นทรงตั้ง พลโท พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญ (เมื่อยังเป็นนายร้อยเอกสาย ธรรมานนท์)

เป็นแม่กองใหญ่ตรวจปราบทั่วไป พร้อมด้วยนายสิบและพลทหาร แต่แต่งพลเรือน สมทบกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองท้องถิ่นด้วย และทรงมีหลักเกณฑ์ให้รางวัลอีกด้วยดังนี้

๑. ถ้าจับกุมผู้ลักเล่นการพนันใด ๆ ได้ไต่สวนมีมูลความจริงและผู้ต้องหานั้น มีรูปร่างลักษณะเป็นทหารได้มีอายุ ๒๐ ปีบริบูรณ์ขึ้นไป ก็ให้เจ้าหน้าที่ไต่สวนสอบถามความสมัครใจ ว่าจะสมัครเป็นทหารหรือไม่ ถ้ายินยอมก็ส่งคนนั้นเข้ารับราชการทหาร[๑] ถ้าไม่ยอมเป็นทหารก็ให้ปรับเป็นเงินพินัยหลวงและค่ารางวัลให้แก่ผู้แจ้งจับ ถ้าเป็นเจ้ามือให้ปรับ ๑๖๐ บาท ผู้เล่นตั้งแต่ ๖๐-๑๐๐ บาท จ่ายให้ค่ารางวัลแก่ผู้แจ้งจับเป็นรายตัวคนละ ๓๐ บาท เหลือนั้นส่งเป็นพินัยหลวง ถ้าไม่มีเงินไถ่โทษ เจ้ามือให้จำคุก ๖ เดือน ผู้เล่น ๓ เดือน รางวัลหลวงออกให้ตั้งแต่นั้นมา ราษฎรพวกที่ชอบเล่นการพนันถูกจับตัวได้ นิยมเข้ารับราชการทหารเป็นส่วนมาก

๒. ถ้าเป็นผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ เมื่อผู้ใดทำการโจรกรรมแล้วรู้สึกผิดชอบต่อทีหลัง ไม่อยากต้องการรับโทษทัณฑ์ตามกฎหมาย ก็ให้มากราบทูลลุแก่โทษต่อพระองค์ท่านด้วยตนเอง อย่าทันให้เจ้าหน้าที่จับกุมตัวได้ก่อน ก็จะได้ทรงโปรดฯ ผ่อนผันหนักเป็นเบาแล้วแต่กรณี หรือจะให้ทรงภาคทัณฑ์ ปล่อยตัวไปให้พ้นโทษนั้นโดยทันที ในเมื่อสัญญาจะกลับตัวเป็นพลเมืองดีต่อไป หากปรากฏเป็นครั้งที่สองจับได้จะเพิ่มโทษเป็นทวีคูณ

๓. ถ้าราษฎรผู้ใดทำร้าย หรือยิงโจรผู้ร้ายที่เข้าฉกลักสิ่งของในเรือกสวนไร่นา หรือบนบ้านเรือนเคหะสถาน สอบสวนได้ความจริง ทรงประทาน

---

(๑) เวลานั้นยังไม่มีการเกณฑ์ทหาร เฉพาะในมณฑลกรุงเทพ ฯ เพิ่งมี พ.ร.บ. ลักษณะการเกณฑ์ทหารเมื่อวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)

รางวัลมือแม่น ๔ บาท ถ้าเป็นผู้ร้ายฐานตีชิงวิ่งราวปล้นสะดมหรือจุดเผาบ้านเรือน ทรงประทานรางวัลมือแม่นแต่ ๒๐--๑๐๐ บาท

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ข้าหลวงต่างพระองค์ทรงรังเกียจพวกนักเลงการพนัน และจำพวกเสพย์ของมึนเมาติดเป็นอันมาก รับสั่งว่าสองอย่างนี้เป็นทางนำมาให้เกิดความหายนะ มีโจรผู้ร้ายชุกชุม พระองค์ท่านจึงทรงพยายามปราบปรามค่อนข้างจะรุนแรงสักหน่อย อนึ่งหากผู้เสพย์ฝิ่นติดสุราเกิดวิวาทด่าหมิ่นประมาทกันขึ้นถึงโรงศาล สอบสวนได้ความจริงให้ปรับผู้ด่าหมิ่นประมาท (ต่อคนสูบฝิ่น) แต่ ๑ อัฐพสหรือ ๑ สตางค์ครึ่งเท่านั้น หากชาวเมืองล่าง (หมายถึงชาวมณฑลชั้นใน) มีคดีนับราษฎรชาวพื้นเมือง สืบเป็นสัตย์ว่าชาวเมืองล่างเป็นผู้ก่อเหตุหรือผิดก่อน ให้เพิ่มโทษอีก ๑ เท่า เพราะทรงเห็นว่าเป็นผู้รู้สึกผิดชอบชั่วดีมาก่อน

ส่วนการปกครองด้านชายแดนกับฝรั่งเศส ตามหัวเมืองริมแม่น้ำโขง พระองค์ท่านไม่ทรงให้มีข้าหลวงประจำรักษาราชการอยู่เลย เมื่อฝ่ายฝรั่งเศสเขาจะมีเหตุการณ์เจรจากับฝ่ายเราประการใด ก็ทรงโปรด ๆ ให้เจ้าบ้านผ่านเมืองนั้น ๆ เจรจากันไปเอง เอากำนั้นดีอยู่เอาดีกว่า ได้ทรงรับสั่งเช่นนี้ เมื่อเจ้าบ้านผ่านเมืองนั้น ๆ มีการบกพร่อง เขาต่อว่ามาทางเราประการใด พระองค์ก็ทรงชแจงไปตามมูลกรณี ยังเจ้าหน้าที่ฝ่ายอินโดจีนเขาเอง ดูก็เป็นการสะดวกเรียบร้อยของพระองค์ท่านอยู่เหมือนกัน การที่เป็นเช่นนี้ตามบิดาของผู้เขียน และบรรดาข้าราชการชั้นก่อน ๆ ในสมัยนั้นเล่าต่อ ๆ กันมา

ว่า เพราะเวลานั้นข้าราชการของเรามีไม่พอที่จะใช้ได้ทั่วถึง และขาดผู้เหมาะสม จึงเป็นนโยบายของพระองค์ท่านที่ให้ปฏิบัติไปตามนัยดังกล่าวแล้วก่อน

อนึ่ง หากคนฝั่งซ้ายๆ มีความประสงค์จะอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงในพระราชอาณาจักรไทย ก็ทรงให้มีเส้นจำกัดให้ตั้งหลักฐานห่างจากชายแดนแม่น้ำโขงลึกเข้ามา ๒๐๐ เส้น และยกเว้นเสียเงินช่วยราชการให้ ๑ ปี ส่วนราษฎรอันมีภูมิลำเนาอยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงของเราแต่เดิมมานั้น ก็ให้อยู่ไปตามเดิม และให้เสียเงินช่วยราชการคนละ ๓ บาทต่อปีตามกฎหมาย

ยังมีอีกเรื่องหนึ่งเห็นควรจะนำมากล่าวคือ "เรื่องสาบาลน้ำ" เรื่องมีอยู่ว่า มีบาทหลวงฝรั่งเศสร้องไปยังกระทรวงมหาดไทยว่าเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยให้คนนับถือศาสนาคริสเตียน สาบาล น้ำตาม ลัทธิพุทธศาสนา แล้วทางกระทรวงมหาดไทย ได้มีตราสั่งมาขอทราบข้อเท็จจริง พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาว ทรงมีลายพระหัตถ์ที่ ๒๐๗๐/๒๒๕๒ ลงวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๓ ทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ (เมื่อครั้งทรงกรมหมื่น) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเวลานั้นดังนี้

เรื่องตราพระราชสีห์น้อยฉบับที่ ๗๑/๑๙๕๓๑ ลงวันที่ ๓ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๓ ว่า สังฆราชเยเนราลมาเฝ้าร้องทุกข์ ๓ ข้อ หม่อมฉันได้รับบอกเล่าจากพระยาภักดีว่า บาทหลวงมาหาพูดว่า การสาบาลถือน้ำในโรงศาลทั้งปวง พระ

บาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงไว้กับบาทหลวงครั้งนั้นว่า บรรดาคนที่นับถือคริสศาสนาให้สาบาลตามลัทธิคริสเตียน ก็ได้.บีนแบบธรรมดาทำมาตามลัทธิคริสเตียน บัดนี้บาทหลวงจะขอให้คนที่นับถือศาสนาคริสเตียน สาบาลตามธรรมเนียมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ได้ตกลงไว้นั้น

หม่อมฉันได้พูดไปกับพระยาภักดี ฯ ว่า การสาบาลนี้ธรรมเนียมก็เป็นรูปเช่นนั้นหาได้เปลี่ยนไป ด้วยจะเชื่อคนก็ต้องเชื่อที่เขานับถือ จะไปเอาสิ่งที่เขาไม่นับถือมาเป็นประธานให้เขานั้นใครจะเชื่อ ดูเป็นไม่รู้ธรรมดาอยู่ ไม่ต้องขอก็เป็นอยู่อย่างธรรมดานี้เอง และได้สืบไปในศาลทั้งปวง ก็หาได้ความว่าให้คนถือศาสนาคริสต์ สาบาลตามพุทธศาสนาไม่......และที่เมืองพิมูลจะได้ปรบกฎว่ามีคนถือคริสเตียนก็หาไม่ และต่อมาเมื่อเดือนธันวาคมนี้ จหมื่นวิชัยยุทธได้ไปหาเยี่ยมหม่อมฉันเพื่อพึ่งสรรพสิทธิวัจนะ ก็ได้ไปพูดขึ้น ถึงจะให้คนที่เป็นกำนันนับถือคริสเตียนสาบาลจะขอให้สาบาลอย่างไทย ๆ หม่อมฉันจึงได้ทราบว่าที่ศรีสระเกษนายแขวงเข้าใจกาลโลกยวิปริตผิดไปโดยแท้ จึงได้ชี้แจงธรรมเนียมและสั่งบังคับไม่ให้เอาวิธีสาบาลโดยลัทธิที่ผู้สาบาลไม่นับถือไปให้ผู้สาบาล และไม่ให้ถือเอาถ้อยคำคนซึ่งสาบาลโดยลัทธิอันมิใช่ตัวผู้สาบาลนั้นนับถือมาเป็นที่เชื่อพึ่งเป็นอันขาด ที่บาทหลวงทูลเรื่องสาบาลนี้ ลางทีก็จะเป็นที่ศรีสระเกษนี้เอง แต่ก็ได้สั่งสอบสวนบังคับไปในทันทีนั้นแล้ว แต่ที่อื่นก็ได้เข้าใจอยู่ทุกข้าหลวงโดยธรรมดาแล้ว

(พระนาม) สรรพสิทธิ

ทรงจัดตั้งกองตำรวจภูธร

เมื่อ ร.ศ ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ทรงเห็นว่า มณฑลอีสาน

เป็นมณฑลอันกว้างใหญ่ไพศาล สมควรจัดให้มีกองตำรวจภูธรเพื่อระงับเหตุโจรผู้ร้าย จึงทรงมีบอกเข้าไปยังกระทรวงมหาดไทยขอนายตำรวจภูธรมาประจำมณฑลอีสาน หวังให้อาณาประชาราษฎรมีความร่มเย็นเป็นสุขยิ่งขึ้น ทางกระทรวงมหาดไทยจึงมีตราพระราชสีห์น้อยที่ ๒๑/๓๘๓๖ ลงวันที่ ๒๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๑ เวลานั้นนายพลตรี พระยาวาสุเทพ[๑] (ยี. เขา) ชาวเดนมาร์คเป็นเจ้ากรมตำรวจภูธร ได้ให้ นายร้อยเอก หม่อมราชวงศ์ถ่าย กุญชร[๒] มารับราชการตำแหน่งผู้บังคับการตำรวจมณฑลอีสาน ๑ นาย นายร้อยตรี ทัต ผู้บังคับกองตำรวจภูธรบริเวณขุขันธ์ ๑ นาย นายร้อยตรีเนตร ผู้บังคับกองตำรวจภูธรบริเวณสุรินทร์ ๑ นาย นายร้อยโทอุ่น ผู้บังคับกองตำรวจภูธรบริเวณร้อยเอ็ด ๑ นาย พร้อมด้วยนายสิบด้วย บริเวณละ ๒-๓ คน รับราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป

(๑ เดิมกรมตำรวจภูธรนี้เรียกว่า "กองโปลิศ" ต่อมาเปลี่ยนเป็น "กรมพลตระเวณหัวเมือง" เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้จัดการหัวเมืองในรูปเดียวกันแล้ว จึงโปรดฯ ให้เอาแบบ "ยองดามส์" ของฝรั่ง ซึ่งควบคุมและใช้ปืนเหมือนอย่างทหารมาจัดขึ้นเป็นพนักงานตรวจจับโจรผู้ร้ายตามหัวเมือง เปลี่ยนจากกรมพลตระเวณมาเป็น *กรมตำรวจภูธร* ถือต่อมาจนบัดนี้ เครื่องแบบตำรวจเวลานั้นสีน้ำเงิน หมวกมียอด พลตำรวจนุ่งกางเกงตามสมัยนิยม แต่นายตำรวจคงยังนุ่งผ้าเข้ากับเสื้อแบบใหม่ ครั้งนั้นยังมีพวกตำรวจแขกซิกส์อยู่ด้วยปราบปรามจับกุมโจรผู้ร้ายทั่วไป

(๒) ต่อมาได้รับพระราชทานยศบรรดาศักดิ์ "**พันตำรวจตรี** หลวงเถลิงรณภาจ" (พ.ศ. ๒๔๔๕-๒๔๕๔) คนต่อมา "**พันตำรวจเอก** พระเหิมประยุทธการ (หลา จิบีภพ)" พ.ศ. ๒๔๕๔-๒๔๕๖ คนที่ ๓ พ.ต.ท. หลวงปราบประทุษฐ์พ่าย (พ.ศ. ๒๔๕๖-๒๔๕๘) คนที่ ๔ พ.ต.ท. พระธรเณนทร์ (ผ่อง เนตรมาน) พ.ศ. ๒๔๕๘-๒๔๗๓) คนที่ ๕ พ.ต.ต. หลวงสุนทรเขตพิทักษ์ (พ.ศ. ๒๔๗๕) ฯลฯ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ จึงโปรดให้ปลูกสร้างโรงพักตำรวจภูธรขึ้นที่ *หนองสะพัง* บริเวณเหนือเมืองอุบล ฯ ติดกับถนนสุริยาตร์สนามบินปัจจุบัน ทิศใต้ติดกับถนนสรรพสิทธิ วัดมหาวัน (วัดป่าใหญ่) คือสถานีตำรวจภูธรจังหวัดอุบลราชธานีเดี๋ยวนี้

ระหว่างนั้นมีนายตำรวจชาวเดนมาร์คเป็นครูฝึกหัดการตำรวจด้วยอีกคนหนึ่งชื่อ นายร้อยเอก ปาทูว์ลิน และเป็นผู้ตรวจราชการมณฑลอีสานด้วยอีตำแหน่งหนึ่ง มาอยู่ที่เมืองอุบล ฯ ราว พ.ศ. ๒๔๔๖-๒๔๕๐ ร้อยเอก ปาทูว์ลินไปตรวจราชการทางเขาพระวิหารในท้องที่เมืองขุขันธ์ เลยป่วยเป็นไข้ป่ามาตามทาง พอมาถึงเมืองอุบล ฯ ได้ ๔-๕ วัน โรคกำเริบถึงแก่กรรม ทางราชการได้จัดการฝังศพตามลัทธิโรมันคาธอลิคไว้ในที่ดินของกรมตำรวจภูธรอุบล ฯ ด้านตะวันตก ต่อมาเมื่อวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๓ ทางราชการสั่งให้ผู้เขียนร่วมเป็นอนุกรรมการไปตรวจสอบหลักฐานเกี่ยวกับคดีเขาพระวิหารที่จังหวัดอุบล ฯ และจังหวัดใกล้เคียงได้นำคณะกรรมการ ฯ ไปดูอนุสาวรีย์ที่ฝังศพนายร้อยเอก ปาทูว์ลิน ตามที่ผู้เขียนเคยเห็นมาแต่สมัยเป็นนักเรียน กลับปรากฏที่ฝังศพนายร้อยเอก ปาทูว์ลินกลายเป็นที่ของเอกชนมีบ้านเรือนเต็มไปหมดแล้ว คนเก่าแก่เมืองอุบล ฯ ที่มีชีวิตอยู่ย่อมทราบเรื่องนี้ได้ดี

เมื่อนายร้อยเอก ปาทูว์ลินถึงแก่กรรมทางราชการได้ย้าย พ.ต.ต. ไซเด็นฟาเด็น(๑) (Major E. Seiden Farden) เมื่อครั้งเป็น นายร้อยเอก

---

(๑) เมื่อราว พ.ศ. ๒๕๐๓ ทราบว่าบุตรของไซเด็นฟาเด็นเคยมาเป็นทูตเดนมาร์กประจำประเทศไทยสมัยหนึ่ง

ครูและผู้ตรวจราชการมณฑลปราจีนมาแทนที่อุบลฯ ต่อมาทางราชการย้ายไปเป็นครูสอนนักเรียนนายร้อยตำรวจที่จังหวัดนครปฐม

การศาล

การกระทำหนังสือเอกสารต่าง ๆ เช่น คำร้องคำให้การ การไต่สวนอรรถคดีหรือบัญชีคุมขังนักโทษ ฯลฯ แต่ก่อนนั้นสำหรับผู้ที่เขียนหนังสือไม่เป็น ได้ใช้วิธีจับมือ *ลงแกงได* คือพนักงานสอบสวนหรือเจ้าหน้าที่จับมือผู้มายื่นเรื่องราวเช่นคดีหนี้สิน หรือต้องหาในคดีอาญาให้จับ ปากกาแล้วขีดเป็นกากบาท หรือวงกลม แทนลายมือชื่อ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสานจึงทรงห้ามมิให้เจ้าหน้าที่ ปฏิบัติการเช่นนั้นอีกเป็นอันขาด เพราะไม่เป็นหลักฐานที่ทางราชการจะยึดถือไว้ตรวจสอบได้ ทั้งไม่ให้ความยุติธรรมแก่ฝ่ายตรงข้าม หากเป็นคดีฉ้อโกงหรือผู้ที่มาร้องทุกข์แต่อย่างใด จึงทรงให้เลิกใช้วิธีดังกล่าวนั้นเสีย ให้ใช้วิธีใหม่คือ สำหรับผู้ที่เขียนหนังสือไม่เป็น ให้เจ้าพนักงานเขียนชื่อลงในกระดาษหรือแบบพิมพ์หนังสือราชการ ต่าง ๆ เอาชาดแดงผสมกับน้ำ มันทา หัวแม่ มือขวาของ ผู้นั้นแต่พอเห็น ได้ชัดแล้วกดทับชื่อลงในกระดาษที่เรียกว่า *แตะโป้* (หรือพิมพ์ลายมือ) หากเป็นเอกสารสำคัญเช่นกู้ยืม หรือใบสำคัญรับเงินเหล่านี้ ก็ให้แตะโป้ทับลงในกระดาษ วัน เดือน ปี และจำนวนเงิน หรือข้อความที่ตกเติมขีดฆ่า โดยมิให้เลอะเทอะให้เห็นลายมือโดยชัดเจน ส่วนผู้ที่มีคดีอาญาก็ให้เอาชาดดำผสมน้ำมันหมูทาหน้ามือทั้งสองฝ่าหมดทั้ง

๑๐ นิ้วแต่พอบางๆ เห็นได้ชัดแตะทับลงไปในกระดาษหรือทะเบียน ฯลฯ แล้วเขียนชื่อกำกับไว้ทุกรายไป เพื่อเป็นหลักฐานสอบสวนเมื่อหลบหนี หรือเคยต้องโทษมาก่อน ทั้งนี้พระองค์ท่านได้ทรงเคยใช้ทดลองเมื่อคราวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ตั้งชำระพิจารณาโจรผู้ร้ายหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต เมื่อครั้งเป็นพระยาฯ) เป็นผู้ปราบปรามจับกุมผู้ร้ายส่งถวาย ซึ่งนับว่าเป็นผลดีต่อราชการสืบต่อมาจนบัดนี้

ครั้นเมื่อทรงประกาศให้ใช้แบบแตะโป้ลายหัวแม่มือในเอกสารใหม่ ๆ นั้น ได้มีจรรโจษขึ้นมาว่า มีคนแตะโป้ปลอมลายมือ ๒–๓ ราย เสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ทรงมีรับสั่งให้เอาตัวผู้ต้องสงสัยปลอมลายมือนั้นมาสอบสวนด้วยพระองค์เอง โดยทรงเอาแว่นขยายทอดพระเนตรสอบลายมือจริงและของผู้ที่ว่าปลอม ซึ่งโจทก์ร้องขึ้นมานั้น ก็ทรงเห็นได้ชัดว่า ลายมือที่ปลอมกับลายมือจริงผิดกัน เจ้าคนปลอมลายมือรับสารภาพถูกลงพระอาญาเฆี่ยนหลัง ๑ ยก (๓๐ นาที) จำคุกคนละ ๕ ปี แต่รับสารภาพและถูกลงอาญาแล้ว ทรงกรุณาลดโทษจำเพียง ๑ ปี แต่นั้นมาการปลอมลายมือ ฉ้อโกงต่าง ๆ เลยเข็ดขยาดไปตาม ๆ กันแทบไม่มีขึ้นโรงศาลเลย

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงมีพระปฏิภาณเฉียบแหลม เกี่ยวทรงพิจารณาอรรถคดีที่ราษฎรเป็นความกันได้มาร้องทุกข์ต่อกรมการ ศาลบ้านเมือง

หากเรื่องใดที่ตุลาการตัดสินความโจทก์จำเลยไม่ยินยอมกัน หรือคณะกรมการศาลตัดสินไปแล้วแต่ไม่สมเหตุผล ซึ่งอีกฝ่ายไม่ได้รับความยุติธรรม พระองค์ท่านก็ทรงเรียกคดีนั้น เรื่องนั้นมาทรงพิจารณาเสียเอง ซึ่งบางเรื่องก็ชวนขบขันไปในตัว อันเป็นคดีตัวอย่างเล่าสืบกันต่อ ๆ มา และปรากฏหลักฐานเอกสารทางราชการอยู่หลายเรื่อง ซึ่งผู้เขียนพอจำความได้และอาจผิดไปบ้างก็ขออภัยท่านผู้อ่านไว้ ณ ที่นี้ด้วย ซึ่งพอจะนำมาเล่าสู่ฟังสัก ๒-๓ เรื่องดังต่อไปนี้

เรื่องแรก คนแขนด้วนลักกระทะ

เมื่อประมาณปี ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๕๖) มีกระทาชายนายหนึ่งชื่อเชียงทัน บ้านตำบลในเมืองอุบล ฯ แขนด้วนทั้งสองข้างมาแต่กำเนิด แต่ไม่ด้วนถึงกับหมดพอเหลือต่อจากไหล่มาประมาณถึงข้อศอก ไปลักกระทะทอดขนมผักบัวของอำแดงสี ซึ่งใช้ทอดขนมขายในงานออกร้านทุ่งศรีเมืองในเมืองอุบล ฯ เขาจับได้พร้อมของกลาง เชียงทัน ไม่ยอมรับว่าเป็นคนไปลักเอามา แก้ตัวว่า จะเอาไปได้อย่างไรเพราะแขนก็ด้วนทั้งสองข้าง มือก็ไม่มีจะจับถือ ก็เห็นกันอยู่แล้ว "ฝ่ายอำแดงสีไม่ยอม เข้าหากำนันให้เอาตัวเชียงทันไปสู้ความกันที่โรงศาล มีผู้คนไปฟังคดีกันมากหน้าหลายตาว่าแขนด้วนทำไมจึงลักของเขาได้ ศาลจะตัดสินว่าอย่างไร ในระหว่างการพิจารณาของตุลาการศาลอยู่นั้น พอดีเรื่องทรงทราบไปถึงเสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ ทรงเห็นเป็นคดีแปลกประหลาดคดีหนึ่ง

เพิ่งจะปรากฏ จึงโปรดให้เบิกตัวโจทก์จำเลยไปทอดพระเนตร พร้อมด้วยคณะตุลาการ พระองค์ท่านไม่ได้ทรงไต่ถามพยานโจทก์จำเลยแต่ประการใด เมื่อทรงพระดำริอยู่ครู่หนึ่งก็พอจะทรงมองเห็นลู่ทางของเรื่องที่เกิดขึ้นรายนี้ได้บ้าง กอปรด้วยพระปรีชาในทางนิติศาสตร์ด้วยพระองค์เอง เพื่อทรงหาทางพิสูจน์ข้อเท็จจริงจะได้ไม่เป็นเยี่ยงอย่างแก่พวกเหล่าร้ายต่อไป เมื่อทรงพระดำริพอจะจับผิดเจ้าแขนด้วนนี้ได้แล้ว พระองค์จึงมีรับสั่งว่า

"จริงของนายเชียงทันสมข้อต่อสู้ ให้เชียงทันเอากระทะใบนี้กลับคืนไปเสียว่าเป็นกระทะของเขาเอง" ฝ่ายอำแดงสีโจทก์ เมื่อได้ยินรับสั่งแก่จำเลยเช่นนั้นก็หน้าเสีย เพราะกระทะใบนี้เป็นของโจทก์จริง ๆ ใคร ๆ ก็รู้เห็นเป็นพยาน แต่เมื่อมีรับสั่งเช่นนั้นก็ไม่รู้จะทัดทานได้อย่างไร เป็นแต่นั่งนิ่งดูนายเชียงทันอยู่

ฝ่ายนายเชียงทันดีใจใหญ่คิดว่ากะทะใบนี้เสร็จกูแน่ สุดอุทธรณ์ฎีกาแล้ว ทั้งจะได้พ้นข้อกล่าวหาไปเสีย อารามที่ดีใจ ตรงเข้าไปเอาหัวเข่าข้างหนึ่ง กดขอบกระทะที่ตั้งวาง หงายอยู่นั้น ให้กระดกขึ้นแล้วเอาศีรษะรุนกระทะขึ้นช่วยด้วยแขนด้วน (ไม่มีมือ) นั้นขึ้นเทินบนศีรษะได้สะดวกรวดเร็ว แล้วก็จะเดินลงจากศาลไป คณะตุลาการต่างก็ตกตลึง

เสด็จในกรม ฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ทรงพระสรวล แล้วมีรับสั่งว่า "เฮ้ย เดี๋ยวก่อนอ้ายเชียงทันกลับมานี่ก่อน ขั้นแรกแกต่อสู้ว่าแขนด้วนไม่มีมือจับ เอาไปไม่ได้ บัดนี้ ปรากฏเห็นได้ชัดแก่ตุลาการแลคนทั้งปวงแล้วว่า แกเอากระทะใบนั้นไปได้ด้วยวิธีอย่างไร

แกให้การเท็จต่อศาลและมีความผิดจริงสมดัง โจทก์กล่าวหาจะแก้ตัวว่าอย่างไร นายเชียงทันหน้าซีดหมดทางต่อสู้ ก็กราบทูลสารภาพโดยดี จึงมีรับสั่งให้ตุลาการตัดสินส่งนายเชียงทันเข้าตรางไปเลย"

เรื่องที่สอง เรื่องอำแดงคำใหญ่

คดีนี้เกิดขึ้นเมื่อระหว่าง ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) มีงานบุญบั้งไฟประจำปี เรื่องมีอยู่ว่า อำแดงคำใหญ่ มีชื่อเสียงในทางเป็นนักมวยหญิง เคยชกปล้ำและต่อยเก่งในงานบุญบั้งไฟประจำปีมาก่อน ชายบางคนก็สู้แกไม่ได้ จะเกิดผิดใจกับทิดใบ พวกเซิ้งบั้งไฟด้วยกันมาก่อนอย่างไรไม่ปรากฏสาเหตุแน่ชัด ได้ไปร้องต่อศาลกล่าวหาว่า ทิดใบทำการกอดกุมจับต้องของสงวน และข่มขืนกระทำชำเราตนจนสำเร็จความใคร่ในเวลาค่ำคืน ณ ที่แห่งหนึ่งไม่มีผู้รู้เห็นด้วย ทำให้ได้รับความอับอายเสียหาย ขอให้ศาลลงโทษทิดใบจำเลย ฝ่ายตุลาการสอบถาม นายทิดใบก็ว่า ไม่ได้กอด กุมดังคำที่ โจทก์กล่าวหา ตุลาการยังลังเลใจไม่ทราบจะหาข้อเท็จจริงมาประกอบหลักฐานเพื่อพิจารณาตัดสินให้เด็ดขาดลงไปได้ ก็พอดีเรื่องนี้ทรงทาบไปถึงเสด็จในกรมข้าหลวงต่างพระองค์อีก พระองค์ทรงพระปรีชาสามารถรอบรู้ในเชิงขบวนความอรรถคดีอยู่แล้ว เพราะได้ทรงเรียกตัวโจทก์จำเลยไปทอดพระเนตรแล้ว ทรงเห็นว่าอำแดงใหญ่รูปร่างสันทัดกว่าทิดใบ เหตุใดจึงมาร้องว่าเขากอดกุมข่มขืนจนเสียเนื้อตัว เรื่องดูมันกระไรชอบกลอยู่ เมื่อพระองค์ได้ทรงพระดำริดูรูปการณ์ตลอดแล้วก็มิได้ทรงตรัสว่ากระไร เป็นแต่มีรับสั่งให้ตุลาการนัดโจทก์

จำเลยไปว่า วันนี้หมดเวลาของศาลที่จะพิจารณาความแล้ว วันรุ่งขึ้นจึงให้คู่ความมาพร้อมกันอีกครั้ง

อำแดงคำใหญ่ถวายบังคมแล้วก็ลงจากศาลไป พออำแดงคำใหญ่เดินลับตาไปได้ประมาณครู่หนึ่ง จึงมีรับสั่งให้นาย ทิดใบตามอำแดงคำใหญ่ไปให้ทัน เมื่อทันแล้วก็อนุญาตให้เข้ากอดกุมฉุดปล้ำทันทีหมายให้อำแดงคำใหญ่จำนน ทิดใบฉงนในพระดำรัสลังเลใจว่าฟังรับสั่งผิดไปหรืออย่างไร เพราะเขามาร้องหยก ๆ ขืนไปกอดกุมฉุดปล้ำเข้าไปอีก เรื่องก็ยิ่งจะหนักหนีตรางไม่พ้น เสด็จในกรมฯ ทรงเห็นทิดใบรีรอไม่แน่ใจ จึงมีพระดำรัสสำทับไปอีกว่า "ไม่ต้องลังเล ข้าสั่งแกไปแล้ว ไปทำตามนั้น"

ทิดใบ พอได้สติว่าแน่แล้วฟังไม่ผิด และเป็นพระโองการเจ้าเหนือหัวด้วย ก็รีบตามไปทันอำแดงคำใหญ่ยังไม่ทันออกนอกบริเวณศาล ไม่ฟังเสียงปี่เสียงขลุ่ยตรงเข้าฉุดปล้ำอำแดงคำใหญ่อุตลุดทันที หมายจะให้อำแดงคำใหญ่อยู่กับมือ ฝ่ายตุลาการก็คอยสังเกตการณ์อยู่อย่างสนใจ และต่างก็มองตากัน รำพึงแก่กันว่า "เสด็จในกรมจะทรงมาไม้ไหนหนอ" ฝ่ายอำแดงคำใหญ่ก็ตกใจ คิดว่าทิดใบโกรธตัวที่ไปร้องต่อเจ้านายจะเอาเข้าตราง ผู้คนก็มุงดูแน่นเกรงจะเสียเหลี่ยมที่เคยตั้งมาแล้วก็ฮึดสู้ไม่ยอมเสียเปรียบทิดใบ ขณะที่ทิดใบกอดปล้ำอำแดงคำใหญ่อยู่นั้น ตุลาการเห็นทิดใบเพลี่ยงพล้ำสู้กำลังอำแดงคำใหญ่ไม่ได้ ต้องเสียหลักหลายครั้ง ในที่สุดทิดใบล้มหกเขมนนอนหงายอำแดงคำใหญ่ขึ้นคร่อมทับอยู่จึงมีรับสั่งให้เจ้าหน้าที่ศาลไปตามโจทก์จำเลยกลับมาศาลก่อน

เมื่อโจทก์จำเลยมาถึงแล้ว รับสั่งให้ตุลาการบันทึกข้อพิสูจน์รู้เห็นนั้นไว้เป็นหลักฐาน แล้วมีพระโองการดำรัสไปว่า "ให้ยกฟ้องโจทก์เสีย เพราะเหตุโจทก์ (อำแดงคำใหญ่) มาร้องต่อศาลว่านายทิดใบกอดกุมข่มขืนสู้กำลังไม่ได้ ซึ่งตามข้อพิสูจน์แล้วทิดใบสู้กำลังอำแดงคำใหญ่ไม่ได้ ต้องล้มหงายไปหลายครั้งประจักษ์ต่อหน้าตุลาการอยู่เช่นนี้แล้ว หากโจทก์ซึ่งเป็นหญิงไม่ยินยอมเป็นใจด้วยจำเลยจะทำการสำเร็จได้อย่างไร จึงฟังข้อกล่าวหาของโจทก์ไม่ขึ้น โปรดให้ปล่อยทิดใบจำเลยพ้นข้อหาไป"

อำแดงคำใหญ่หน้าเสีย เดินคอตกลงจากศาลไปมีเจ้าหน้าที่ศาลคนหนึ่งแอบไปกระซิบถามอำแดงคำใหญ่ว่า "เจ้ายินยอมให้หมอทิดใบมันอิหลีติ" อำแดงคำใหญ่พูดเสียงอ่อยตอบว่าก็แม่นอิหลีนั่นแหลวขน้อย เพราะเจ็บใจบักทิดใบนัก ทีแรกมันว่ามัก ๆ ขน้อยจึงตายใจหลงเชื่อมัน ครั้นเมื่อคืนนี้เห็นมันไปเกี้ยวสาวไทยบ้านอื่นมาดูงานบั้งไฟต่อหน้าต่อตา เจ็บใจนัก จึงมาฟ้องหวังจะเอามันเข้าคุก เลยสู้มันบ่ได้"

ฝ่ายทิดใบรู้สึกตื่นเต้นดีใจจนออกหน้า ต่างก็จะแยกกันกลับบ้าน อำแดงคำใหญ่เหลือบไปเห็นทิดใบแสดงอาการอันน่าหมั่นไส้แก่ตน จึงร้องไปว่า "บักทิดใบ ครั้งนี้กูฝากไว้ก่อนบุญบั้งไฟปีหน้ายังจะมี และคงจะได้เจอดีกันเป็นแน่" นายทิดใบไม่พูดว่ากระไรยิ้ม ๆ แล้วกรีบสาวท้าวแยกทางกันไป

ทั้งนี้นับได้ว่า นายพลตรี (และมหาเสวกเอก) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จ

ราชการมณฑลอีสาน ทรงพระปรีชาสามารถรอบรู้ในทางธรรมศาสตร์รัฐศาสตร์การบ้านเมืองเล่ห์เหลี่ยมของคนอย่างยอดเยี่ยม สมกับที่ได้ดำรงพระยศและตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ ต่างพระเนตรพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบียมหาราชได้ทรงแต่งตั้งให้ทรงบริหารสำเร็จราชการส่วนภูมิภาคนี้ เพื่อประเทศชาติได้อย่างดียิ่ง

เรื่องที่สาม พระกรุงศรีบริรักษ์

เป็นเรื่องของเจ้าบ้านผ่านเมืองโดยเฉพาะ ชวนให้ขบขัน และสิ่งที่เจ้าเมืองจะพึงปฏิบัตินั้น ว่าอะไรเป็นการควรหรือไม่ควร เหมาะสมกับเหตุการณ์กาลเทศะไหม เช่นเรื่องเล็กเป็นเรื่องใหญ่ เรื่องใหญ่กลับเห็นเป็นเรื่องไม่สำคัญไป เรื่องมีอยู่ว่า

พระกรุงศรีบริรักษ์ เวลานั้นเป็นปลัดมณฑลประจำจังหวัดสุรินทร์ มีจ่านายสิบตำรวจนายหนึ่งกระทำผิดทางอาญาโทษก็ไม่ร้ายแรงอะไรนัก มีคนมาร้องทุกข์ขึ้นกับพระกรุงศรีบริรักษ์ พระกรุงศรีบริรักษ์จึงสั่งให้ตำรวจด้วยกันไปจับจ่านายสิบคนนั้นเข้าห้องขัง จ่านายสิบตำรวจคนนั้นเข้าห้องขังโดยไม่ยอมเปลื้องเครื่องแบบออก คือแกแต่งเครื่องแบบจ่านายสิบตำรวจเข้าไปในห้องขังด้วย บอกให้ถอดเครื่องแบบออกแกก็ไม่ยอมถอด พระกรุงศรีบริรักษ์หมดท่าจึงโทรเลขกราบทูลข้าหลวงต่างพระองค์ ณ เมืองอุบลราชธานี "จะควรจัดการกับจ่านายสิบตำรวจต่อผู้นี้ประการใด" ทรงโทรเลขตอบไปว่า "พระกรุงศรีบริรักษ์จะไปกุมแก้ผ้าเขาทำไม" ดังนี้อีกไม่นาน

พระกรุงศรีบริรักษ์เลยขอต่อทางการย้ายไปรับราชการอยู่มณฑลชั้นในเพราะกลัวเหลี่ยมเสด็จในกรม ฯ ซึ่งเป็นเรื่องเก่าเล่ากันมาจนทุกวันนี้

การปลูกฝังคติรัฐประชาชาติ

เพื่อเป็นการเหมาะสมตามที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เรียกชื่อมณฑลชั้นนอก(๑) ตามพื้นที่อันสมควรดังกล่าวมาแล้ว พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ จึงโปรดฯ ให้มีสารตราสั่งเป็นทางการโดยทั่วไปว่า แต่นี้สืบไปให้เจ้าหน้าที่แต่ละแผนกการทุกหัวเมืองน้อยใหญ่ เมื่อจะมีการสำรวจสำมะโนครัว หรือหากมีราษฎรมาติดต่อที่จะต้องใช้แบบพิมพ์ของทางราชการ ให้ปฏิบัติใหม่โดยกรอกในช่องสัญชาตินั้นว่า *ชาติไทยบังคับสยาม* ทั้งสิ้น ห้ามมิให้ลงหรือเขียนในช่องสัญชาติว่า *ชาติลาว ชาติเขมร ส่วย ผู้ไทย* ฯลฯ ดังที่ได้ปฏิบัติมาแต่ก่อนเป็นอันขาด เพราะพระองค์ทหางตรัสว่า *เป็นสัญชาติไทย* สืบเนื่องกันมาแต่ดึกดำบรรพ์ทั้งสิ้น แล้วก็ทรงมีใบบอกเข้ามายังกระทรวงมหาดไทย พร้อมกับการ แตะโบ้พิมพ์ลายมือซึ่งเปลี่ยนมาจาก *แกงได* และทางการก็ได้ปฏิบัติตามนัยที่พระองค์ท่านทรงมีบอกเข้ามานั้นตราบทุกวันนี้ ผู้เขียนจึงได้นำมากล่าวถึงพระเกียรติคุณของพระองค์ท่านไว้โดยเฉพาะในบทนี้ด้วย

เพื่อความเหมาะสม ทางราชการได้ประกาศเปลี่ยนแปลงนามมณฑลต่าง ๆ ที่เคยเรียกมาแล้วเมื่อ ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) เพราะ

(๑) ประกาศเปลี่ยนแปลงนามมณฑล พ.ศ. ๒๔๔๒

หัวเมืองที่สังกัดมณฑลเหล่านั้นบางเมืองได้ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสในอินโดจีนคือ

๑. มณฑลฝ่ายเหนือให้เรียกว่า *มณฑลอุดร* เป็นมณฑลเทศาภิบาล(๑) รวมหัวเมืองเข้าเป็น ๕ บริเวณ คือ ๑. บริเวณหมากแข้ง ๒. บริเวณธาตุพนม ๓. บริเวณน้ำเหือง ๔. บริเวณพาชีและ ๕. บริเวณสกลนคร ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่บ้านเดือหมากแข้ง คือจังหวัดอุดรธานีเดี๋ยวนี้

๒. มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือให้เรียกว่า *มณฑลอีสาน*(๒) เป็นมณฑลเทศาภิบาลรวมหัวเมืองเข้าเป็น ๕ บริเวณคือ ๑. บริเวณอุบลราชธานี ๒. บริเวณจำปาศักดิ์ ๓. บริเวณขุขันธ์ ๔. บริเวณสุรินทร์ และ ๕. บริเวณร้อยเอ็ด ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองอุบลราชธานี

๓. มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือให้เรียกว่า *มณฑลพายัพ* มณฑลนี้เป็นเมืองประเทศราช ได้แก้ไขการปกครองใหม่ตามกฎข้อบังคับเฉพาะสำหรับการ ปกครอง มณฑล ตะวันตก เฉียงเหนือ ร.ศ. ๑๑๙ (๒๔๔๓) มี ๕ เมือง ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองเชียงใหม่

๔. บริเวณเมืองนครราชสีมา เมืองนางรองและบริเวณชัยภูมิให้รวมเรียกว่า *มณฑลนครราชสีมา* และเมื่อวันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้ประกาศให้เปลี่ยนชื่อบริเวณนางรองเป็น *เมืองบุรีรัมย์* ซึ่ง

---

(๑) กฎกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยแบ่งบริเวณในมณฑลอีสาน และมณฑลอุดรที่ ๑๐ ลงวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๘

(๒) พร้อมกับกฎกระทรวงตั้งมณฑลอีสานและอุดรดังกล่าวแล้ว

ความจริงเมืองบุรีรัมย์เป็นที่ตั้งเมืองมาแต่ก่อนแล้ว ส่วนเมืองนางรองนั้นเป็นเมืองน้อย จึงได้ยุบเมืองนางรองลงเป็นอำเภอ ขึ้นจังหวัดบุรีรัมย์จนบัดนี้

ประกาศตักเตือน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลเมืองอีสาน ยังทรงมีกระแสรับสั่งอีกชั้นหนึ่งให้เรียกว่า *ประกาศตักเตือน* คือทุกคนต้องมีหน้าที่รับผิดชอบในตัวเองตามขนบธรรมเนียมประเพณีของบ้านเมืองเสมอไปดังนี้

๑. ให้ประกอบการทำมาหาเลี้ยงชีพของตนโดยชอบธรรม อย่าให้ขาดแคลน และอย่างได้ประพฤติตนเป็นโจร เล่นการพนัน หรือเสพของมึนเมาจนติด

๒. ให้บำรุงเรือกสวนไร่นา ห้วยหนองคลองบึงบางไว้สำหรับการเพาะปลูกพืชพันธ์ต่าง ๆ และเพื่อบริโภค และสำหรับไว้เลี้ยงหล่อสัตว์น้ำ และสัตว์พาหนะในฤดูแล้งชดเชยให้ถึงฤดูฝน ซึ่งเป็นสมบัติของมนุษย์ชาติจะต้องปฏิบัติเตรียมไว้ ถ้าขาดเขินน้ำแล้วแปลว่า มนุษย์และสัตว์ต่าง ๆ ก็จะต้องอันตรธานแตกดับไป

๓. ให้เตรียมหาเงิน ๔ บาทสำหรับเสียส่วยช่วยราชการทุกคนทุกปีไปตามกฎหมาย

๔. ให้เจ้าหน้าที่ปกครองที่ลงมือเก็บส่วย ช่วยราชการแต่เดือนเมษายนทุก ๆ ปีเป็นต้นไป จนถึงสิ้นเดือนมกราคมเป็นหมดเขต หาก

พ้นกำหนดนี้แล้วในระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ให้เก็บส่วย ๘ บาท เดือนมีนาคมให้เก็บ ๑๒ บาท

๕. ถ้าพ้นกำหนดในข้อ ๔ นี้ไปแล้ว ต้องถือว่าเป็นคนหลีกเลี่ยงราชการ ก็จะต้องถูกปรับคนละ ๓๐ บาท[๑] ถ้าไม่มีเงินเสียต้องใช้ทำการโยธา ๑ เดือน คนจำพวกนี้เรียกว่า *คนกองการ*

๖. ถ้าผู้ใดต้องการรางวัลตามความในข้อ ๕ ก็ให้ยื่นคำร้องต่อเจ้าหน้าที่ปกครองที่ตนสังกัดอยู่ว่า ผู้ใดไม่เสียเงินช่วยราชการในปีนั้น ศกนั้น เมื่อเจ้าหน้าที่สอบสวนพิจารณาได้ความจริงทางการก็จะจ่ายเงินรางวัลให้เป็นรายตัว รายละ ๒๐ บาท

๗. เมื่อผู้ใดมีกิจธุระจะเดินทางไปมาค้าขายต่างท้องที่ อย่าลืมถือใบเสร็จช่วยราชการ[๒] สำหรับตัวในปีนั้น ศกนั้นติดตัวไปด้วยเสมอ ใช้เป็นหนังสือเดินทางได้

๘. ให้เจ้าหน้าที่ของแต่ละเมือง ตรวจสอบพลเมืองของตนว่าถ้าผู้ใดยังมิได้เสียเงินช่วยราชการ ก็ให้จับกุมดำเนินคดีส่งเมืองหรือส่งมณฑลสอบสวนต่อไป เมื่อได้ความจริงว่า มิได้เสียเงินช่วยราชการในศกนั้น ๆ แล้ว ก็จะต้องถูกปรับหรือทำงานโยธา ๑ เดือน

๙. ถ้าผู้ใดมีกิจธุระไปมาค้าขายต่าง ๆ ให้พักอยู่ในที่มีหลักแหล่งและต้องไปแจ้งความต่อผู้ใหญ่บ้าน หรือกำนันเจ้าของบ้านเขาเสมอ เพื่อแสดงความบริสุทธิ์ ถ้าสืบได้เป็นสัตย์ว่าหลีกเลี่ยงหนี

---

(๑) ส่งหลวง ๑๐ บาท ได้ค่ารางวัลแจ้งจับ ๒๐ บาท

(๒) ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเรียกใบเสร็จ ฯ นี้ว่า "ปีส่วย"

เหตุการณ์อันผิดต่อกฎหมายของบ้านเมือง ก็ให้เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นจับกุมตัวส่งเมืองสอบสวนโดยเร็ว

ประกาศตักเตือน ๙ ข้อนี้ สมัยนั้นได้ถือตามกระแสรับสั่งข้าหลวงต่างพระองค์ปฏิบัติกันอย่างเข้มงวดจริง ๆ ทางราชการได้รับผลเป็นที่พึงใจ

การศุลกากรและค่าธรรมเนียมต่าง ๆ

การเก็บภาษีอากรจากราษฎร หรือค่าธรรมเนียมใด ๆ แต่ก่อนนั้น ไม่สู้จะมีอะไรมากนัก มีแต่การเก็บส่วยราชการชายฉกรรจ์คนละ ๔ บาทเป็นส่วนใหญ่ ที่เรียกว่า "เงินรัชชูปการ" ในกาลต่อมา และก็ได้ทรงแบ่งเป็นค่าส่วนลดให้กำนันตามจำนวนชายฉกรรจ์คนละ ๑๖ อัฐ (หรือ ๒๕ สตางค์) ค่าเขียนใบเสร็จคนละ ๑ อัฐต่อ ๑ ฉบับ จ่ายให้ทันทีตามวันที่ได้นำคนมาชำระ นอกนั้นส่งเป็นหลวงส่วนเบี้ยหวัด ๓–๒ ของกรมการเมืองผู้ใหญ่สิ้นปีจึงแบ่งกัน โดยคิดให้ตามจำนวนชายฉกรรจ์ที่เก็บได้จากเงินมากหรือน้อยของเมืองนั้นๆ ผู้ว่าราชการเมืองได้ ๘ อัฐ (หรือ ๘ สตางค์) ปลัดเมืองได้ ๔ อัฐ หรือ ๖ สตางค์ ยกกระบัตรเมืองได้ ๓ อัฐหรือ ๔ สตางค์ ผู้ช่วยราชการเมืองได้ ๑ อัฐ (หรือ ๑½ สตางค์) และแบ่งให้กรมการเมืองรอง ๆ ลงมาอีกคนละ ๒ อัฐ (หรือ ๓ สตางค์) เช่นกรมการเมืองแสน (หรือมหาดไทย) หรือนายแขวง นายหมวด ฯลฯ ก็ได้รับส่วนแบ่งเป็นปี ๆ ตามตัวเลขชายฉกรรจ์นั้น เช่นกัน

สำหรับค่าตัวพิมพ์ ทำฎีกาพิมพ์รูปพรรณอย่างเก่า สัตว์พาหนะช้างเชือกละ ๕ บาท ม้าโคกระบือตัวละ ๑๖ อัฐ (หรือ ๒๕ สตางค์) ศาลกรมธรรม์ สัญญากู้เงิน หรือบริคณฑ์และค่าตัดสินปรับไหม ฯลฯ ค่าธรรมเนียมเหล่านี้ก็ต้องแบ่งให้แก่กรมการเมืองครึ่งหนึ่ง ส่งเป็นหลวงครึ่งหนึ่ง

การคมนาคม

การสื่อสารราชการและการคมนาคมระหว่างกรุงเทพ ฯ กับหัวเมืองชายแดนในสมัยก่อน ๆ นั้นเป็นที่ทุรกันดารอย่างยิ่ง แม้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งคณะข้าหลวงออกไปทำการสำรวจและสร้างวางสายโทรเลขตามหัวเมืองแต่ พ.ศ. ๒๔๑๘ แล้วก็ดี แต่การสร้างต้องล่าช้าเพราะขาดช่างผู้ชำนาญ เครื่องรับส่งวิทยุ โทรพิมพ์คมนาคมเวลานั้นยังไม่เกิดในโลก เรือยนต์รถยนต์ยังไม่เกิดในประเทศตะวันออกทางกระทรวงมหาดไทยจึงได้มีตราสั่งเรื่อง การสื่อสารราชการด่วนระหว่างกรุงเทพ ฯ กับหัวเมืองชายแดน มีกำหนดไว้สำหรับทางบางสายไปยังหัวเมืองที่สำคัญดังนี้

๑. จากกรุงเทพ ฯ ถึงเมืองนครราชสีมา ขาขึ้น ๑๗ วัน ขาล่อง ๑๓ วัน
๒. จากกรุงเทพ ฯ ถึงเมืองหนองคาย ขาขึ้นและขาล่องเที่ยวละ ๑๒ วัน
๓. จากกรุงเทพ ฯ ถึงเมืองอุบลราชธานี ขาขึ้นและขาล่องเที่ยวละ ๑๒ วัน และถึงเมืองนครจำปาศักดิ์ต้องเพิ่มอีก ๒ วันเป็น ๑๔ วัน
๔. จากกรุงเทพ ฯ ถึงเมืองพระตะบองเที่ยวละ ๗ วัน

ทั้งนี้ ต้องใช้เรือเร็ว ม้าเร็วหรือคนเร็วสุดแท้แต่ที่จำเป็นต้องใช้ หากมีราชการทัพศึกเช่นคราว ร.ศ. ๑๑๒ การส่งกำลังพลจาก

แคว้นต่าง ๆ ก็ต้องเสียเวลาตั้งแต่รวมพล เสบียงอาหาร อาวุธยุทธภัณฑ์และพาหนะ การลำเลียงต้องเดินทางล่าช้าอีก เพราะการคมนาคมยังไม่สะดวก ทางเกวียนมณฑลอีสานและมณฑลฝ่ายเหนือ (อุดร) ตลอดจนการวางสายโทรเลขก็เพิ่งใช้ได้ทั่วถึง เมื่อครั้งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม เสด็จไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลอีสาน และมณฑลฝ่ายเหนือ ได้ทรงอำนวยการตัดทางและวางสายโทเลขไปยังหัวเมืองชายแดนที่สำคัญใช้การได้โดยตลอดทั่วถึง

ส่วนทางรถไฟสายเหนือและสายตะวันออกเฉียงเหนือไปยังเมืองนครราชสีมานั้น เริ่มสร้างขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงขุดดินก่อพระฤกษ์ครั้งแรกที่หัวลำโพงเมื่อวันที่ ๙ มีนาคม ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) โดยบริษัทอังกฤษชื่อ Messrs Punchard Mactag Gart Lowther & Co โดยมีพลโท เซอรแดนดรู คล๊าก (Lieut General Sir Andrew Clerk, Royal Engineer) นายทหารช่างแห่งกองทัพบกอังกฤษนอกประจำการ มาเป็นวิศวกรใหญ่หัวหน้าคณะสำรวจควบคุมดำเนินการสำรวจ ในการจ้างบริษัทดังกล่าวนี้ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศเป็นผู้ลงพระนามในสัญญาจ้างบริษัท ๆ ที่รับทำการสำรวจ บริษัทปั้นชาร์ดได้ทำการแล้วเสร็จตามสัญญา

ดังนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๓ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ประกาศให้เริ่มสร้างทางรถไฟในประเทศไทยขึ้นโดยได้ทำสัญญาว่า

จ้าง มร. ยี. เมอเร่ แคมเบล (G. Murray Campbell) พ่อค้าใหญ่ชาวอังกฤษเป็นผู้รับเหมาทำการก่อสร้างขนาดรางกว้าง ๑.๔๓๕ เมตร (แต่ภายหลังได้เปลี่ยนเป็นรางขนาดกว้าง ๑.๐๐ ม. โดยตลอด) จากสถานีกรุงเทพฯ ไปยังเมืองนครราชสีมา และจากสถานีชุมทางบ้านภาชีถึงลพบุรีเวลานั้น มร. เค. เบ็ธเก้ ชาวเยอรมัน เป็นเจ้ากรม (อธิบดี) รถไฟ (พ.ศ. ๒๔๓๙–๒๔๔๒) เจ้าง มร. เอส. เกิช เป็นนายช่างใหญ่ และจ้าง มร. แอล. ไวเลอร์ เป็นผู้ช่วยอีกคนหนึ่ง มร. เบ็ธเก้ดำรงตำแหน่งอยู่ได้ไม่ถึง ๓ ปีพอดีก็ถึงแก่กรรม จึงโปรดฯ ตั้ง มร. เอส. เกิชแทนเมอวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๒–๒๔๔๗ สังกัดกระทรวงโยธาธิการ เวลานั้น กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา ทรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ

บริษัทที่รับเหมาก็ดำเนินกิจการเรื่อยมาตามปกติจากกรุงเทพฯ อยุธยา สระบุรีผ่านพื้นที่ราบขึ้นไปจนถึงภูเขาดงพญาไฟ (หรือดงพญาภัย) ใน พ.ศ. ๒๔๓๘ มีการเจ็บป่วยเป็นไข้ชุกชุม คนงานส่วนมากเป็นจีนชาวกวางตุ้ง และชาว อีสานที่ มารับจ้าง ทำงาน ขุดดินพูนทางและระเบิดภูเขา ได้เจ็บป่วยล้มตายเป็นอันมาก แม้แต่วิศวกรฝรั่งชาติเดนมาร์คที่มาคุมงานตอนหนึ่งชื่อ นายราเบค ก็ตายไป ๑ คน ศพยังได้ฝังไว้ที่หน้าสถานีมวกเหล็กตราบเท่าทุกวันนี้ เรื่องต่าง ๆ เหล่านี้เป็นอุปสรรคต่อการดำเนินงานก่อสร้าง เพราะในขณะนั้นคนส่วนมากยังเชื่อและนับถือภูตผีปีศาจ ทั้งประกอบด้วยหยูกยารักษาก็อัตคัดไม่ใคร่สมบูรณ์ เมื่อเจ็บป่วยแล้วก็ล้มตายกันมากความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ หัวพุทธเจ้าหลวง พระปิยมหาราชจึงได้

เสด็จไปทอดพระเนตรการก่อสร้างทางรถไฟสายนี้ เมื่อวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๘ ขณะที่เสด็จผ่านเหนือสถานีทับกวาง มีก้อนหินใหญ่อยู่ริมทางรถไฟระเบิดและทำลายไม่แตกออก จึงได้ทรงจารึกพระปรมาภิไธยย่อ *จ.ป.ร.* ไว้ที่ก้อนหินนั้น ต่อ ๆ มาก็มีคนเรียกชื่อ ณ ที่นั่นว่า *ผาเสด็จ* มาเท่าทุกวันนี้ ส่วนป่าดงทึบในพืดเขาเหล่านี้ที่เรียก *ดงพญาไฟ* แต่กาลก่อน ระหว่างสถานีทับกวาง จังหวัดสระบุรี ถึงสถานีปากช่องจังหวัดนครราชสีมา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนนามเสียใหม่เรียก *ดงพญาเย็น* ตั้งแต่นั้นมาจนทุกวันนี้ ความเจ็บไข้ได้ป่วยต่าง ๆ ก็เบาบางลง คงมีบ้างเล็กน้อยเป็นธรรมดา อุปสรรคก่อสร้างก็คงมีอยู่ ได้ทรงพระราชดำริว่าการก่อสร้างทางรถไฟสายนี้ยังไม่รุดหน้าไปตามที่ควร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งให้เลิกจ้างกับพ่อค้าใหญ่ชาวอังกฤษที่รับเหมานั้นเสีย และให้จ่ายเงินค่าทำขวัญและค่าเสียหายกับผู้รับเหมาเดิมนั้น และให้ดำเนินการสร้างเอง โดยได้รับโอนพนักงานชาวอังกฤษที่สมัครใจร่วมทำงานต่อไป ที่เป็นคนเดิมมาร่วม กับชาวเยอรมันที่ได้จ้างเพิ่มขึ้น อันมีนายเบธเก้ เจ้ากรมรถไฟคนแรก เป็นผู้ดูแลรับผิดชอบงานก่อสร้าง ก็ได้ดำเนินมาด้วยดี

เปิดการรถไฟจากสถานีกรุงเทพฯ-อยุธยา (กม. ๗๒) เมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม[๑] พ.ศ. ๒๔๓๙ จากสถานีอยุธยา-สถานีแก่งคอย (กม. ๑๒๕) เมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) และ

---

(๑) วันที่ ๒๖ มีนาคมนี้ ทางการรถไฟในปัจจุบันถือว่าเป็นวันกำเนิดรถไฟ และจัดให้มีการฉลองเป็นประเพณีทุก ๆ ปีจนเดี๋ยวนี้

จากสถานีแก่งคอย-สถานีนครราชสีมา[๑] (กม. ๒๖๔) เมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ค่าก่อสร้างเป็นเงินทั้งสิ้น ๑๗,๗๖๒,๑๘๙ บาท

อนึ่งเมื่อการก่อสร้างทางสายนี้ระหว่างสถานีปางโศกกับสถานีบันไดม้า ซึ่งเป็นจุด ๒ ด้านมาบรรจบกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้เสด็จพระราชดำเนิน ไปทอดพระเนตรการก่อสร้างเมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ นี้ด้วย ทางกรมรถไฟได้จัดก่อสร้างศิลาที่ระลึก ในคราวเสด็จพระราชดำเนินถึงปลายราง กม. ๑๗๐ และจารึกข้อความไว้ดังนี้

"ที่หมายในการที่พระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรปลายรางรถไฟทำถึงที่นี้ เมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗"

เมื่อกรมรถไฟได้รีบก่อสร้างทางจากสถานีแก่งคอยถึงปากช่อง และพอจะให้ประชาชนโดยสารและส่งสินค้าไปบ้างแล้ว กรมรถไฟยอมให้ไปแต่เมื่อวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๒ แต่รถไฟไม่รับผิดชอบในการเสียหาย และเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมีความสนพระทัย มีพระราชประสงค์จะให้รถไฟถึงนครราชสีมาโดยเร็ว ขณะเมื่อการก่อสร้างใกล้จะถึงนครราชสีมา จึงได้เสด็จไปทอดพระเนตรอีกครั้งเมื่อปลายรางถึง กม. ที่ ๒๒๕+๒๒๖ ระหว่างสถานีสีคิ้วกับโคกสะอาด อำเภอจันทึก[๒] เมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม

(๑) ในระยะ กม. ๑๖๘–๑๖๘ เป็นที่สูงสุดกว่าทุกแห่งสูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณ ๔๓๕.๐๐ ม. ส่วนที่สุดทางข้างนครราชสีมานั้น ต่ำกว่าตอนนี้ประมาณ ๒๒๗.๐๐ ม.

(๒) อำเภอสีคิ้วปัจจุบัน

ร.ศ. ๑๑๙ กรมรถไฟก็ได้จัดการก่อศิลาที่ระลึกและจารึกข้อความไว้เช่นเดียวกับเมื่อเสด็จครั้งแรก

ในการเปิดทางรถไฟจากสถานีกรุงเทพฯ–สถานีอยุธยา และไปถึงเมืองนครราชสีมาดังกล่าวแล้วนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงบียมหาราชก็ได้เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดทั้ง ๒ คราวครั้งหลังนี้เป็นสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัติวงศ์ (เมื่อครั้งเป็นพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนฯ) เป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ และเป็นการเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองนครราชสีมาด้วย โปรดเกล้าฯ ให้พสกนิกรเฝ้ารับเสด็จ ทางกระทรวงมหาดไทยได้อัญเชิญพระเจ้าบรมวงศ์ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสานเสด็จประทับ ณ เมืองนครราชสีมาตลอดเจ้านายข้าราชการ เจ้าเมืองและเจ้าเมืองขึ้น ไปคอยต้อนรับเสด็จจงพร้อมกันแล้วพระราชทานเหรียญตราแก่ข้าราชการทหารพลเรือน เมื่อเสร็จการรับเสด็จทรงเปิดทางรถไฟแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บรรดาเจ้านาย เจ้าเมืองขึ้นตลอดจนข้าราชการไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เมื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ พระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ณ กรุงเทพมหานคร ซึ่งสวรรคตเมื่อวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗ พระชนม์ชันษา ๑๗ พรรษาทรงเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าชายพระองค์แรก ในสมเด็จพระศรีสวรินทราพระบรมราชเทวีและทรงเป็นสมเด็จพระพันวสาพระอัยยิกาเจ้าในรัชกาลปัจจุบัน (รัชกาลที่ ๙)

ครั้นวันที่ ๒๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) เวลาเช้าเสด็จออกจากพลับพลาที่ประทับมาสถานีรถไฟนครราชสีมา เสด็จขึ้นประทับบนรถไฟพระที่นั่ง รถไฟเคลื่อนขบวนออกจากสถานีเวลาโมงเช้าเศษ ๆ ถึงสถานีสามเสน จังหวัดพระนครประทับรถม้าเสด็จพระราชดำเนินกลับพระบรมมหาราชวัง

ทางรถไฟสายนี้ได้หยุดอยู่เพียงสถานีนครราชสีมา มิได้สร้างต่อจนสิ้นรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ภายหลังเมื่อ นายพลเอก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ได้เสด็จมาดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการรถไฟหลวง(๑) แห่งกรุงสยามในรัชสมัยรัชกาลที่ ๖ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๐ นั้น จึงได้เริ่มการก่อสร้างทางรถไฟต่อจากนครราชสีมาไปยังอุบลราชธานี และอุดรธานีโดยก่อสร้างสายไปอุบลฯ ก่อน ในการก่อสร้างสายนี้เกี่ยวกับนโยบายของประเทศเจ้าหน้าที่และคนงานที่ได้ทำการก่อสร้างของกรมรถไฟทุกชั้นล้วนเป็นคนไทยทั้งสิ้น ไม่มีชาวต่างด้าวมารับจ้างทำงานเลย โดยทางกรมรถไฟได้จัดให้ พระยาลำไพพงษ์บริพัทธ์ (จิตร บุนนาค) เป็นนายช่างเอกควบคุมดำเนินการก่อสร้างทางสายนี้ ทั้งได้จัดให้ท่านเดินทางไปพบปะกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายอินโดจีนของฝรั่งเศสในขณะนั้น เพื่อ

---

(๑) เจ้ากรมรถไฟต่อจาก มร. เอส. เกิชคนต่อมาคือ มร. แอล. ไวเลอร์ (พ.ศ. ๒๔๔๗–๒๔๕๙) เกิดสงครามโลกครั้งแรก นายแอล. ไวเลอร์ถูกจับเป็นเชลยรวมทั้งชาวเยอรมันออสเตรียและฮังการีทั้งหมด เนื่องจากประเทศสยามได้ประกาศสงครามกับเยอรมนีออสเตรียและฮังการีในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ นี้ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน จึงได้มาดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการรถไฟหลวง (พ.ศ. ๒๔๖๐–๒๔๖๘) และดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารช่างอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

เป็นการประสานงานและรู้จักกันในเมื่อจะต้องทำงานในเขตแดนที่ติดต่อถึงกันด้วย

เดิมทางรถไฟจากสถานีกรุงเทพ ฯ- สถานีนครราชสีมาเป็นขนาดรางกว้าง ๑.๔๓๕ และต่อมาได้เปลี่ยนเป็นระงขนาดกว้าง ๑.๐๐ ม. ฉะนั้นทางรถไฟสายต่อไปอุบลฯ นี้จะก่อสร้างเป็นรางกว้าง ๑.๐๐ ม. จนในทุกวันนี้ ไม่สิ้นเปลืองงบประมาณในการแก้ไขเปลี่ยนแปลงราง ๒ ครั้ง ๒ หนดังกล่าวอีก

เมื่อการถมดินเสร็จเรียบร้อย ดินแข็งอยู่ตัวถึงสถานีท่าช้างแล้ว กองทหารช่างได้มาร่วมมือช่วยในการวางรางจากสถานีนครราชสีมาถึงสถานีท่าช้างผ่านสถานีชุมทางถนนจิระ ครั้นวันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๖๔ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ได้เสด็จไปทอดพระเนตรการวางรางที่กองทหารช่างได้ทำการช่วยเหลือ ในการนี้ได้เสด็จทำถึงคอสะพานเหล็กข้ามลำแม่น้ำมูล หลักกิโลเมตรที่ ๒๘๔ และกรมรถไฟได้ทำเครื่องหมายไว้ที่คอสะพานเหล็กข้ามแม่น้ำมูล ด้วยศิลารากไม้ที่ขุดได้จากลำน้ำมูลจารึกข้อความไว้ดังต่อไปนี้

"พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนิน ตรวจราชการก่อสร้างทางรถไฟสายนี้ และทอดพระเนตรในกองพันรถไฟกรมทหารบกช่างที่ ๓ วางรางรถไฟถึงที่นี้ เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๖๔"

ครั้นเมื่อการก่อสร้างทางรถไฟตอนนี้เสร็จเรียบร้อยบริบูรณ์กรมรถไฟหลวงจึงได้เปิดทางตอนนี้ จากสถานี นครราชสีมา–ท่าช้าง

ซึ่งมีความยาว ๒๑ กม. เศษ รับส่งผู้โดยสารและสินค้าเมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕ เบ็นต้นมา

เมื่อการก่อสร้างตอนต่อไปยังไม่แล้วเสร็จ ณ สถานีท่าช้างนี้ เบ็นท่าเรือที่อำนวยความสะดวกรับและส่งสินค้า เพราะจากสถานีท่าช้างมีทางรถไฟแยกไปสู่ท่าเรือแม่น้ำมูลยาวราว ๒ กม. ฤดูน้ำมาก เรือกลไฟลากจูงเรือบรรทุกสินค้า (เรือฉลอมหรือเรือถ่อ) จากสถานีท่าช้างตามลำน้ำมูลถึงอุบลราชธานีไปมาสะดวก ซึ่งมีสินค้าและผู้โดยสารจำนวนมากจนกระทั่งการก่อสร้างทาง รถไฟสายนี้เสร็จ

ส่วนการก่อสร้างจากสถานีท่าช้างขึ้นไปดำเนินการเรื่อยไปตามโครงการจนแล้วเสร็จ และทำการเบิดเบ็นตอน ๆ จนถึงสถานีอุบลราชธานี (วารินชำราบ) ดังรายการต่อไปนี้

วันที่ ๑ เมษายน	พ.ศ.	๒๔๖๘	เบิดทางจากสถานีท่าช้าง		ถึงสถานีบุรีรัมย์	๔๑ กม.
,, • พฤษภาคม	,,	๒๖๖๙	,,	,, บุรีรัมย์	,, ,, สุรินทร์	๔๔ ,,
,, ๑ พฤษภาคม	,,	๒๔๗๐	,,	,, สุรินทร์	,, ,, ห้วยทับทน	๖๑ ,,
,, ๑ สิงหาคม	,,	๒๔๗๑	,,	,, ห้วยทับทน	,, ,, ศรีสระเกษ	๓๔ ,,
,, ๑ เมษายน	,,	๒๔๗๓	,,	,, ศรีสระเกษ	,, ,, อุบลฯ(วารินฯ)	๖๑ ,,

ส่วนทางรถไฟสายแยก ไปขอนแก่น – หนองคาย เพื่อติดต่อกับประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียงคือลาว ซึ่งอยู่คนละฝั่งแม่น้ำโขงนั้น กรมรถไฟได้ดำเนินการก่อสร้าง ทางรถ ไฟสายนี้เพิ่มขึ้น อีกสาย หนึ่ง ไปสุดปลายทางที่จังหวัดหนองคาย โดยแยกจากสถานีชุมทางถนนจิระประมาณ ๓ กม. ห่าง (จากสถานีนครราชสีมา) และได้ก่อสร้างแล้วเสร็จเบ็นตอน ๆ ซึ่งได้ทำการเบิดเดินรับส่งสินค้าและผู้โดยสารได้ตามรายการต่อไปนี้

วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ จากชุมทางถนนจิระ ถึงสถานีโนนสูง (โนนวัดเดิม) ๒๐ กม.
,, ๑ พฤษภาคม ,, ๒๔๗๔ จากสถานีโนนสูง ,, ,, บัวใหญ่ ๑๕ กม.
,, ๑ เมษายน ,, ๒๔๗๖ จากสถานีบัวใหญ่ ,, ,, ขอนแก่น ๑๐๔ กม.

สำหรับการก่อสร้างจากสถานีขอนแก่นไปอุตรธานี จวบกับประเทศไทยได้เปลี่ยนแปลงการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นประชาธิปไตย เมื่อ พ,ศ. ๒๔๗๕ จึงได้ระงับการก่อสร้างไว้ชั่วคราว เพราะได้มีการเปลี่ยนแปลงหลักการและพนักงานอยู่ แต่แล้วได้เริ่มก่อสร้างใหม่จากขอนแก่นเสร็จเปิดทางได้อีกเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๔ จากขอนแก่นถึงอุดรธานีระยะทาง ๑๒๐ กม. สำหรับตอนที่ต่อจากอุดร ฯ ไปหนองคายได้ระงับไว้อีก จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๔๙๗ จึงได้เริ่มทำการก่อสร้างใหม่อีก โดยสหรัฐอเมริกาให้เงินสมทบช่วยในการก่อสร้างเป็นมูลค่า ๔ ล้านเหรียญ หรือราว ๘๐ ล้านบาทและขอให้สร้างเสร็จภายใน ๗ เดือน ซึ่งกรมรถไฟก็ได้ดำเนินการก่อสร้าง และแล้วเสร็จตามที่ตกลงและได้ทำการเปิดรถไฟตอนนี้ต่อจากสถานีอุดรฯ ถึง สถานีนาทา (ยังไม่ถึงตัวจังหวัดหนองคาย) เมื่อวันที่ ๑๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๙๘ โดยมี พลเอก ไสว ไสวแสนยากร รัฐมนตรีกระทรวงคมนาคมตัดแถบริบบิ้นเปิดทาง ที่มี ฯพณฯ เอกอัคราชทูตอเมริกันกล่าวและผู้ว่าการรถไฟรายงานเสนอ

แต่เพื่ออำนวยความสะดวกในการขนส่งสินค้าในปี พ.ศ. ๒๔๙๙ กรมรถไฟจึงขยายการก่อสร้างต่อจากสถานีนาทาไปอีกเป็นระยะทาง

ประมาณ ๕ กม. เพื่อให้ปลายทางติดริมแม่น้ำโขง สะดวกในการ

ขนส่งของผ่านไปประเทศลาว ณ เมืองเวียงจันทน์ โดยได้มีการก่อสร้างท่าเรือกับมีแพเครื่องยนต์บรรทุกรถยนต์ ฯลฯ ข้ามไปได้ด้วย และเปิดให้ใช้ทางที่ต่อเติมใหม่นี้ได้อีกเมื่อวันที่ ๓๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๑ ซึ่งได้รับใช้กันมาจนทุกวันนี้

ส่วนทางรถไฟสายจากสถานีแก่งคอยไปอำเภอบัวใหญ่นั้น ในระยะนั้นประเทศไทยอยู่ในภาวะสงครามโลกครั้งที่สอง ทางคณะรัฐบาลไทยโดย ฯพณฯ ท่านจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรีได้สั่งการให้การรถไฟทำทางแยกจากสถานีแก่งคอยในสายตะวันออกเฉียงเหนือนี้ไปยังจังหวัดเพชรบูรณ์อีกสายหนึ่ง ซึ่งรถไฟได้สำรวจแนวทางจากสถานีแก่งคอยถึงจังหวัดเพชรบูรณแล้วเสร็จแต่ปี พ.ศ. ๒๔๘๗ ในขณะที่สำรวจนั้น ก็ได้ทำการก่อสร้างไปพร้อมคือเริ่มสร้างจากสถานีแก่งคอยแต่ปี พ.ศ. ๒๔๖๘ โดยใช้คนเกณฑ์จ้างจากจังหวัดที่ใกล้เคียงก่อนให้มาผัดเปลี่ยนทำงานคนละ ๑๕ วัน แต่ขณะนั้นการเจ็บป่วยชุกชุม และถือว่าทางรถไฟที่สร้างครั้งนี้เป็นรถไฟทหาร แบบเดียวกับกรมทางหลวงแผ่นดินสมัยนั้น การสร้างทางรถยนต์ขณะนั้นจากจังหวัดเลยไปเพชรบูรณ์สายหนึ่ง อีกสายหนึ่งแยกจากทางหลวงสายขอนแก่น–เลย ตรง กม. ที่ ๑๓๓+๕๐๐ ผ่านบ้านสีฐานเลียบเชิงเขาภูกระดึงตะวันออกทางบ้านนาน้อย ไปยังหล่มสัก (ระยะทางประมาณ ๑๐๐ กม. เศษ) ไปร่วมทางสายเพชรบูรณ์หล่มสัก–ด่านซ้ายที่บริเวณบ้านหินฮาว สำหรับทางจากจังหวัดเลยไปเพชรบูรณ์สายหนึ่ง บางตอนก็ได้สร้างเป็นทางถาวรตามแนวที่

สำรวจไว้ได้ที่แล้ว คือได้เพียงงานถางป่าและงานดินบ้างเท่านั้น สายอื่นที่ยังไม่ได้ทำการสำรวจแน่นอน ทางการทหารเร่งรีบจะใช้ก็สร้างหรือซ่อม เป็นทางลำลองชั่วคราวพอให้ยวดยานผ่านได้เท่านั้น ปีหลังมาเข้าฤดูฝนใช้การไม่ได้ เพราะขาดการบำรุงรักษา เป็นที่น่าเสียดายงบประมาณที่ได้ใช้จ่ายไปในการนี้มาก กรมทาง ฯ ก็ได้ใช้คนเกณฑ์จ้างแบบเดียวกับรถไฟ สำหรับคนงานที่อยู่ในท้องถิ่นเดิมหรือใกล้เคียงกับเส้นทาง ส่วนมากอยู่บนเขาป่าดงก็ไม่สู้ป่วยไข้ได้เจ็บเท่าใดนัก แต่ผู้ที่เกณฑ์ไปจากท้องที่อื่นเช่นบางอำเภอในจังหวัดอุดรฯ ขอนแก่นไม่คุ้นกับดินฟ้าอากาศภูมิประเทศมาก่อนก็ป่วยไข้ล้มตายเป็นอันมาก การรถไฟได้สร้างทางจากสถานีแก่งคอยไปเพชรบูรณ์นี้ได้ทางประมาณ ๓๐ กม. แต่ยังไม่เสร็จบริบูรณ์พอจะเปิดการเดินรถได้ ก็พอดีได้เปลี่ยนคณะรัฐบาลใหม่ นายควง อภัยวงศ์ ได้เข้ามาเป็นนายกรัฐมนตรีฯ แทนจอมพล ป. พิบูลสงคราม ทางรถไฟสายนี้ก็ได้ถูกทางการสั่งระงับการก่อสร้างต่อไว้ก่อน

ครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๔๙๓ การรถไฟได้เริ่มก่อสร้างสายนี้ใหม่ แต่เพื่อประโยชน์ในการเดินรถสะดวกขึ้น สำหรับขบวนรถที่มาจากจังหวัดหนองคายที่จะต้องผ่านทางภูเขาที่ลาดชันมาก ระหว่างสถานีปากช่องถึงสถานีแก่งคอย และเพื่อเป็นการเปิดภูมิประเทศในภาคพื้นนี้ด้วย การรถไฟจึงมิได้ทำการก่อสร้างที่ทำไว้แล้วคือ สายขึ้นไปจังหวัดเพชรบูรณ์ตามแผนเดิม โดยได้เปลี่ยนและสำรวจแนวทางใหม่จากตำบลนารายณ์ อำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรีผ่าน ภูเขา

พังเหอย[๑] จังหวัดชัยภูมิไปบรรจบทางแยกสายนครราชสีมา–หนองคายเสียใหม่ที่สถานีบัวใหญ่ และได้เริ่มทำการก่อสร้างเรื่อยมา แต่ในบางปีมิได้งบประมาณก็งดไว้ ถ้าปีไหนได้งบประมาณให้ทำการสร้าง จึงได้สร้างให้เสร็จเรียบร้อยได้ ในตอนต้นนี้ได้เปิดการเดินรถรับส่งสินค้าและผู้โดยสารตอน ๑ ก่อน โดย ฯพณฯ จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี (ครั้งที่ ๗) ตัดแถบริบบิ้นเปิดทางเมื่อวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ ๒๔๙๙ จากสถานีแก่งคอยถึงสถานีสุรนารายณ์ระยะทาง ๖๑ กม.

เมื่อเปิดการเดินรถตอนนี้แล้ว และได้รับงบประมาณให้ทำการสร้างต่อก็ได้ก่อสร้างจนแล้วเสร็จ เปิดการเดินรถต่อได้อีกตอนหนึ่ง โดยมีพลโท ชมะบูรณ์ ไพร์ระย่อเดช ประธานกรรมการรถไฟตัดริบบิ้นเปิดทางเมื่อวันที่ ๑๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นระยะทางยาว ๒๒ กม.

ครั้นต่อมาการรถไฟได้เสนอโครงการพัฒนาเศรษฐกิจ พ.ศ. ๒๕๐๔–๒๕๐๕ ต่อสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ หลังจากได้รับ

---

(๑) ทางรถไฟสายนี้ เจ้ากาวิละวงศ์ ณ เชียงใหม่ ขณะนั้นท่านรับราชการในกรมรถไฟหลวงตำแหน่งอะไรก็ลืมเสียแล้วเป็นแม่กองมาสำรวจครั้งหนึ่ง คือหลังจากสงครามโลกครั้งแรกผ่านไปจะเป็น พ.ศ. ใดก็จำไม่ได้ ขณะที่ผู้เขียนมาควบคุมงานก่อสร้างทางสายจากนครราชสีมาไปลพบุรี (ตอนหนองบัวโคก–บ้านท่าเยี่ยม) ตั้งกองพักอยู่ที่ตำบลวังมนกลางดงพญาเย็น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ พวกพรานป่าชาวบ้านที่เป็นคนงานของท่านสมัยนั้นยังได้ชี้แนวสำรวจที่เจ้ากาวิละวงศ์ ฯ มาสำรวจไว้ครั้งหนึ่งคราวที่กล่าวให้ดู คือตอนที่ผ่านเขาพังเหอยแห่งหนึ่งและตอนผ่านถ้ำพระแห่งหนึ่ง ซึ่งห่างจากที่พักวังมนไปทางทิศเหนือประมาณ ๘ กม. แล้วก็ตรงไปยังอำเภอบำเหน็จณรงค์–จัตุรัส–ชัยภูมิ ฯ ล ฯ

ความเห็นชอบแล้ว ทางการรถไฟได้เจรจาขอกู้เงินได้จากสาธารณรัฐเยอรมันตะวันตก เพื่อทำการก่อสร้างต่อ เริ่มก่อสร้างในปี พ.ศ. ๒๕๐๖ เป็นต้นมาอีก คราวนี้ได้เปิดประมูลให้บริษัทต่าง ๆ รับเหมาทำการก่อสร้าง ปรากฏบริษัทญี่ปุ่นชื่อ ฮาซามา กูมิ (HAZAMA GUMI) เป็นผู้ประมูลได้

ทางรถไฟสายใหม่นี้สร้างขึ้นเพื่อแบ่งเบาภาระการขนส่งในเส้นทางสายเดิมระหว่างสถานีแก่งคอย–สถานีปากช่อง ซึ่งเป็นทางลัดบางตอนให้สั้นเข้า และเพื่อการก่อสร้างทางรถไฟตอนนี้ให้เสร็จโดยเร็ว การรถไฟจึงใช้วิธีทำเข้าหากันทั้งสองทางไปพร้อมกัน โดยได้โดยได้เริ่มทางปลายทางจากสถานี บัวใหญ่ผ่าน จังหวัดชัยภูมิ ลงมาเพื่อไปบรรจบกับทางตอนภูเขา ที่ตำบลลำคันฉุ ซึ่งเป็นตอนสุดที่บริษัทญี่ปุ่นรับเหมาทำงานดินจากสถานีบัวใหญ่ โดยที่ทางฝ่ายรถไฟได้ทำการเสร็จไว้แล้ว ๓๐ กม.

ตอนจากสถานีลำสนธิกับลำคันฉุนี้ เป็นทางตอนที่ก่อสร้างลำบาก เพราะเป็นภูเขาหน้าผาสูงชัน การรถไฟจึงได้ว่าจ้างที่ปรึกษาบริษัทวิศวกรรมจากประเทศเยอรมันตะวันตกมาสำรวจ ออกแบบและควบคุมการก่อสร้างผู้รับเหมาด้วย ทิวทัศน์ริมสองข้างทางตอนนี้สวยงามมาก เพราะตัดผ่านไปในเทือกเขาดงพญาเย็นที่สูงชันผ่านในเขตท้องที่อำเภอบำเหน็จณรงค์และอำเภอจัตุรัส และตอนที่ตัดผ่านทิวเขาพังเหอยที่ กม. ๑๕๘ ต้องเจาะภูเขาเป็นอุโมงค์ยาว

๒๒๕[๑] ทางตอนนี้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทัศนาจรที่น่าชมอีกแห่งหนึ่ง สร้างเสร็จและเปิดการเดินรถจากสถานีสุรนารายณ์ ถึงสถานีบัวใหญ่เมื่อวันที่ ๑๙ สิงหาคม ๒๕๑๐ โดยมี ฯพณฯ จอมพล ถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรี ฯ เป็นประธานในพิธีเปิดรถไฟสายนี้

ทางหลวงแผ่นดิน

หลังจากสงครามโลกครั้งแรกได้ผ่านพ้นไปแล้ว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ในรัชกาลที่ ๖ ให้กรมทางไปรวมอยู่กับกรมรถไฟหลวงสังกัดกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม *มร. เอช. กิตติน* (ชาวอังกฤษ) เป็นเจ้ากรมรถไฟหลวงมาก่อน ขึ้นอยู่กับผู้บัญชาการกรมรถไฟ คือ นายพลเอก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ดังกล่าวมาแล้ว ส่วน มร. เอช. กิตติน โปรด ฯ ให้เป็นที่ปรึกษาถึง พ.ศ. ๒๔๖๒ ทั้งนี้เพื่อเป็นการประหยัดและประสานงานควบคุมสะดวก เพราะพนักงานฝ่ายช่างของรถไฟและกองทางตลอดจนเครื่องมือเกี่ยวกับทางใช้ร่วมกันได้ พระยาสารศาสตร์ศิริลักษณ์ (สรรเสริญ สุขยางค์) เป็นนายช่างเอกควบคุมงานกองทาง

ต่อมาในสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง ฯ แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ในรัชการที่ ๗ ให้ยุบกองทางหลวงเป็น *กองวิศวกรรมโยธา* สังกัดกรมนคราธร (ต่อมาคือกรมโยธาเทศบาล) สังกัด

---

(๑) อุโมงค์ที่ยาวที่สุดทางรถไฟสายเหนือ (กรุงเทพ – เชียงใหม่) เจาะผ่านเขาขุนตาลในจังหวัดลำปางยาวถึง ๑,๓๕๔ เมตร เป็นอุโมงค์ที่เจาะให้รถไฟผ่านลอดไปยาวที่สุดในประเทศไทย

กระทรวงมหาดไทยเมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๖ ครั้นวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๗ เปลี่ยนชื่อ กองวิศวกรรมโยธาเป็น *กองทาง* สังกัดกรมโยธาเทศบาล วันที่ ๑๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ยกฐานะกองทางขึ้นเป็น *กรมทาง* โอนสังกัดจากกรมโยธาเทศบาลมาสังกัดกระทรวงคมนาคม นายควง อภัยวงศ์ เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงคมนาคม

วันที่ ๑๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ กรมทางได้เปลี่ยนชื่อเป็น *กรมทางหลวงแผ่นดิน* ตาม พ.ร.บ. ปรับปรุงกระทรวงทบวงกรม พ.ศ. ๒๔๙๕ สังกัดกระทรวงคมนาคมตามเดิม วันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๖ กรมทางหลวงแผ่นดินได้เปลี่ยนชื่อเป็น *กรมทางหลวง* โดยโอนกองทางหลวงจังหวัด ซึ่งแต่ก่อนสังกัดอยู่กรมโยธาเทศบาลมารวมอยู่กับกรมทางหลวงในศกเดียวกันนี้ด้วย สังกัดกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติจนในปัจจุบัน

สำหรับทางหลวงทั่วพระราชอาณาจักรในเวลานั้นดูจะยังไม่ได้ทำอะไรเป็นล่ำเป็นสัน เพราะงานทางหลวงนี้ยังอยู่ในความอำนวยการของเจ้าเมืองและข้าหลวงเทศาภิบาล หรือสมุหเทศาภิบาล ส่วนมากสร้างทางรถม้า ทางภาคอีสานก็เป็นทางเกวียนส่วนมาก ครั้นเมื่อฝ่ายบ้านเมืองไม่ได้เกี่ยวข้องเรื่องทางนี้อีก ซึ่งเป็นหน้าที่ของกรมทางหลวงเป็นผู้จัดทำในกาลต่อมา ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉพาะทางหลวงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสายที่สำคัญเท่านั้น คือนับแต่ พ.ศ. ๒๔๖๐ หลังสงครามโลกครั้งแรกมานี้ อาจกล่าวได้ว่ายังไม่ปรากฏทางหลวงสายใดได้ก่อสร้างเป็นทางถาวรชั้นมาตรฐาน (แบบ

เก่า) เบิดการจราจรได้แล้ว เห็นมีอยู่เพียงสายเดียวคือ *สาย ๑๖ (พิบูล ฯ ช่องเม็ก)* ยาว ๓๒ กม. ไปต่อแดนประเทศลาวเท่านั้นคือก่อสร้างแล้วเสร็จเบิดการจราจรก่อนทางทุก ๆ สายในภาคอีสาน เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๗ ผู้อ่านบางท่านอาจสงสัยว่าทางสายดังกล่าวนี้อยู่สุดกู่ชายแดน มีความสำคัญอย่างไร และเหตุใดจึงไม่สร้างจากพระนครไปสู่หัวเมืองที่สำคัญก่อน ทั้งนี้ก็เนื่องด้วยเหตุมาจากว่าเกี่ยวกับนโยบายของประเทศในสมัยนั้น กล่าวคือ

เมื่อครั้งกรณี ร.ศ. ๑๑๒ เราพิพาทกับฝรั่งเศส ซึ่งฝรั่งเศสได้บีบบังคับให้เราทำสัญญาฉบับลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ เรียกว่าสัญญาใหญ่ ให้เรายกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศสในอินโดจีนนั้น และเพื่อเบ็นการประกันสัญญาฉบับดังกล่าวว่าไทยจะปฏิบัติเบ็นไปตามสัญญานี้ทุกข้อหรือไม่ ฝรั่งเศสจึงได้ยึดครองเมืองจันทบุรีไว้ก่อนเบ็นประกัน และยึดไว้เบ็นเวลาตั้ง ๑๐ บีเศษ เพื่อเราจะได้เมืองจันทบุรีคืนมาจึงเจรจากับฝรั่งแศส โดยเรายอมยกดินแดนนครจำปาศักดิ์ฝั่งขวาแม่น้ำโขงตอนตรงข้ามเมืองปากเซ (เขตเมืองโพนทองเดี๋ยวนี้) กับเขตแดนมโนไพร และกับดินแดนอีกส่วนหนึ่งที่อยู่ตรงข้ามเมืองหลวงพระบางเหนือลำน้ำตามในเขตเมืองแก่นท้าวให้แก่ฝรั่งเศส จึงได้เมืองจันทบุรีและอำนาจศาลคืนมาบ้าง ซึ่งในการนี้ไทยกับฝรั่งเศสจึงได้ตกลงทำสัญญาไว้ต่อกัน คือสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๖๖) ซึ่งตามในสัญญาข้อ ๗ และ ข้อ ๘ ได้ระบุไว้ (กล่าวย่อ ๆ) ดังนี้

ข้อ ๗ การสร้างทางคมนาคม

"......*หากการภายหน้ารัฐบาลสยามปรารถนาจะทำท่าเรือ คลอง ทางรถไฟที่จะให้เป็นทางติดต่อถึงกรุงเทพ ฯ ไปถึงแห่งใด โดยเฉพาะในแคว้นลุ่มน้ำนี้ แม้จะเป็นทุนของรัฐบาลสยามและเจ้าหน้าที่พนักงานของไทยโดยลำพังเองก็ดี จะต้องได้รับคำปรึกษาตกลงกันกับรัฐบาลฝรั่งเศสก่อน ตลอดการที่จะทำสำหรับการต่าง ๆ นี้เป็นประโยชน์ขึ้นเช่นกัน......*"

ข้อ ๘ การเดินเรือ

"......*รัฐบาลทั้งสองจะได้ตกลงกันจัดแจงเอาออกเสียซึ่งสิ่งกีดขวางกันไม่ให้เรือเดินได้สะดวกในลำแม่น้ำมูล ตอนที่อยู่ระหว่างพิมูลกับแม่น้ำโขง รัฐบาลทั้งสองจะตกลงด้วยกันว่า ในระหว่างเมืองนครจำปาศักดิ์กับเขตแดนหลวงพระบางดังที่กำหนดไว้ในข้อ ๒ ของหนังสือสนธิสัญญาฉบับนี้ จะได้มีทางรถไฟขึ้นใช้แทนการเดินเรือที่ไม่สะดวกในลำแม่น้ำโขง ถ้ายอมรับกันว่าเป็นที่ต้องการ*

การที่เราต้องเสียอาณาเขตฝั่งขวาแม่น้ำโขง ซึ่งแผ่นดิน ๒ ผืนที่กล่าวมานี้มีเนื้อที่ราว ๑๒,๐๐๐ ตารางกิโลเมตรไปอีก กับต้องยอมตกลงให้ฝรั่งเศสเช่าที่ดินบางแห่งทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง ส่วนข้อที่สยามกับฝรั่งเศสจะได้ตกลงกันในลำแม่น้ำมูล ระหว่างอำเภอพิมูลมังษาหารกับแม่น้ำโขง ซึ่งมีเกาะแก่งกีดกันอยู่ถึง ๑๐ แห่ง เรือเดินไม่ได้สะดวกนั้น ถ้าเห็นว่าการนี้จะทำไม่ได้ หรือได้ก็จะสิ้นเปลืองเงินมาก รัฐบาลทั้งสองจึงได้ตกลงกันใหม่ คือทำทางบกระหว่างพิบูลฯ กับแม่น้ำโขง

ดังนั้น แม้รัฐบาลสยามจะทำการระเบิดแก่งในลำแม่น้ำมูลโดยที่เห็นว่าไม่สิ้นเปลืองงบประมาณก็ดี แต่ว่าหากระเบิดเกาะแก่ง

ในลำแม่น้ำมูล จากอำเภอพิบูลมังษาหาร[๑] ไปถึงปากมูลตกแม่น้ำโขงแล้ว แม่น้ำมูลจะต้องขาดเขินวังแอ่งทางเหนือน้ำลงทันที ขาดการเกษตรกรรม การคมนาคมไปมาทางน้ำของประชาชนอย่างมากมาย เราจึงต้องตกลงทำทางรถยนต์ทางหลวงสายที่ ๑๖ (พิบูลฯ –ช่องเม็ก) ระยะทาง ๓๒ กม. ที่ปรากฏในปัจจุบันนี้แล้ว ก็นับว่าทางสายนี้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์การเมืองอยู่ด้วยแขนงหนึ่ง ส่วนทางฝ่ายฝรั่งเศสเขาก็ทำจากเมืองเก่าคันเกิง ตรงข้ามเมืองปากเซ เป็นระยะทางราว ๔๕ ก.ม. มาต่อเขตเราที่ช่องเม็ก

ทางหลวงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสายที่ ๑๖ นี้ เป็นทางชั้นมาตรฐานแบบเก่าสายแรกในสมัยนั้น เราได้พยายามสร้างเป็นอย่างดีกล่าวคือคันทางกว้าง ๘.๐๐ เมตร ผิวจราจร ๓.๐๐ เมตร สมัยนั้นไม่มีเครื่องจักรสร้างทางทุ่นแรงเช่นอย่างทุกวันนี้ ต้องใช้แรงงานคนขุดดินถมคันทาง เมื่อปล่อยให้ฝนตกชะดินแน่นแข็งอยู่ตัวราวปีหรือสองปี จึงลงพื้นจราจรด้วยหินใหญ่ แล้วมีลูกรังสาดทับบนอีกชั้นหนึ่งพร้อมเชื้อประสาน แล้วกบดทับจนได้ที่ก็เปิดการจราจรได้ แต่ทางสายอาณานิคมของฝรั่งเศสสายที่ ๑๑ (เวลานี้เป็นสายที่เท่าใดไม่ทราบ) ที่สร้างมาบรรจบเขตของเรา คันทางกว้าง ๖.๐๐ ม. ผิวจราจร ๓.๐๐ ม. เท่ากัน หากพื้นภูมิประเทศตอนใดทางผ่านไปในที่เป็นโคกเนิน น้ำท่วมไม่ถึง เขาเพียงปรับพื้นดินเดิมโดยตัดหน้าดิน

---

(๑) แก่งที่สำคัญในลำแม่น้ำมูลแก่งแรกก็คือแก่งสะพือ ที่อำเภอพิบูลฯ ต่อไปก็เป็นแก่งตาดไฮน้อย ตาดไฮใหญ่ แก่งตะนะจวนจะถึงปากมูลตกแม่น้ำโขงท้องที่อำเภอบ้านด่าน แก่งนี้ดุร้ายมาก

ออกบ้าง ไม่ต้องขุดดินที่อื่นมาเสริมหรือถมยกคันทางให้สูงจากพื้นดินเดิมให้สิ้นเปลืองแรงงาน (นอกจากในที่ลุ่มน้ำท่วมถึง) แล้วก็บดทับให้แน่น ใช้หินย่อยขนาดเท่าลูกหมากแทนลูกรังหนาพอสมควรแล้วก็บดทับเป็นผิวจราจรได้เลย สภาพทางของเขาก็ไม่ดีเท่าของเรา เพราะเมื่อเสร็จแล้วทางไม่เรียบสม่ำเสมอเท่าที่ควร (หรือเป็นเพราะต้องการให้เสร็จเร็วก็ไม่รู้) รถยนต์หรือน้ำหนักบรรทุกและการจราจรสมัยนั้นไม่มากเช่นทุกวันนี้ ผิวทางจึงไม่สู้เสียเร็วจะเป็นฝรั่งหรือผู้โดยสารมาจากแดนของเขา พอเข้าเขตถนนของไทยชมว่าทางเรียบดี แนวทางตลอดการวางโค้ง ยกโค้งสภาพทางความถาวรดีกว่ากันเขายกนิ้วให้เลย เหตุที่เราต้องสร้างดีเป็นพิเศษและได้นายช่างที่สามารถมาควบคุมงาน เพราะเป็นทางเชื่อมชายแดน เป็นนโยบายของประเทศซึ่งรวมทั้งการสร้างทางรถไฟสายอุบลฯ ดังได้กล่าวด้วย ผู้มาควบคุมงานคนแรกตั้งแต่เริ่มสำรวจทางสายนี้และอยู่คุมงานก่อสร้างจนแล้วเสร็จคือ หลวงสถิตนิมานการ (แต่ครั้งเป็น นายชม สุบียพันธ์) สำเร็จวิศวกรรมศาสตร์มาจากเยอรมัน ท่านผู้นี้เมื่อทางการสั่งให้กลับเข้ากรมกอง ต่อมาเป็นนายช่างหัวหน้ากองวิศวกรรมโยธาอยู่สมัยหนึ่ง

ครั้นกาลล่วงเลยมาในสมัยที่ลาวได้เอกราช ทางสายจากเมืองเก่าคันเถิงมาร่วมกับสายที่ ๑๖ ของเราดังกล่าวนี้ ได้รับความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาเป็นผู้สร้างให้ใหม่ทับแนวเดิม แต่ได้ดัดแปลงโค้งเลี้ยวและขยายคันทางผิวจราจรให้กว้างออกขนาดเดียวกับ ถนนสายมิตรภาพและลาดยางเสร็จ ผู้เขียนผ่านไปเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๕๐๙

ทางสายนี้ได้สร้างเสร็จไปแล้ว ส่วนสะพานยังคงใช้สะพานเดิมแต่เมื่อครั้งสมัยฝรั่งเศสสร้างยังปกครองลาวอยู่ แต่ตอนในเขตของไทยที่ว่าฝรั่งยกนิ้วให้ตอนแรก ๆ นั้น เวลานี้ก็ยังเป็นผิวจราจรลูกรังแต่กว้าง ๕.๐๐ ม. กินฝุ่นอยู่ตามเคย ทั้งนี้มิได้หมายความว่า เจ้าหน้าที่กรมทางตอนนี้บำรุงรักษาทางไม่ดี ซึ่งก็เป็นธรรมดาของสภาพทางแบบนี้ผิวจราจรลูกรังเหมือนกันหมดทุกสายตามกาลสมัย เพราะสร้างมาเป็นเวลาตั้ง ๔๖ ปี (ถึงปี ๒๕๑๓) ยวดยานก็หนาแน่นน้ำหนักการบรรทุกก็ไม่คำนึง สุดแต่รถมีกำลังเท่าไร ก็บรรทุกกันแทบจะไปไม่ไหวอยู่แล้ว แต่เข้าใจว่าไม่นานกรมทางหลวงคงจะได้พิจารณาดำเนินบูรณะทางสายนี้พร้อม ๆ กับแนวที่จะแก้ใหม่ ๒๕ กม. หนีเขตบริเวณน้ำท่วมเขื่อนสิรินธร (โดมน้อย) ตลอดจนตอนจากวารินฯ มาพิบูลฯ อีกตอนหนึ่งให้เป็นชั้นทางมาตรฐานแบบใหม่เช่นสายอื่น ๆ ที่สร้างไปแล้วในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในไม่ช้านี้

ทรงตั้งโรงเรียนแผนที่

สำหรับมณฑลอีสานในสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์นั้น ตอนแรก ๆ การโทรเลขโทรศัพท์เพิ่งขยายยังไม่ทั่วถึงทุกหัวเมือง ต่อมาอีกไม่นานก็ได้ทรงจัดตั้งโรงเรียนแผนที่ขึ้น โดยทรงคัดเลือกเอาบุตรหลานกรมการเมืองผู้มีคุณวุฒิทางหนังสือไทยทำเลขบวกลบคูณหารได้ อายุตั้งแต่ ๒๐ ปีขึ้นไป ๕-๖ คนมาเป็นนักเรียนอบรมฝึกหัด

ทำแผนที่ ทรงสอนด้วยพระองค์เอง ให้รู้จักวิธีใช้เข็มทิศและมาตราส่วน วางแผนผังถนนหนทางในเมืองอุบลฯ[๑] ไปก่อน เมื่อทรงฝึกหัดอยู่ราว ๓-๔ เดือนใช้การบ้างได้แล้ว ก็ให้ออกสำรวจตัดทางสายโทรเลขและทางเกวียนพร้อม ๆ กันไป ระหว่างอำเภอต่ออำเภอ จังหวัดต่อจังหวัดสายยาวที่สุดและกันดาร และที่สำคัญคือ จากเมืองอุบลฯ ไปช่องเม็กจดเขาบรรทัดแล้วต่อไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์ ต่อมาก็ได้ตัดและวางสายโทรศัพท์ให้ทั่วถึงกันทุกหัวเมือง ตลอดจนทางเกวียนในมณฑลอีสาน ครั้นต่อมานักเรียนเหล่านี้ได้ออกตระเวณทำแผนที่ชำนาญภูมิประเทศดียิ่งขึ้น มีอยู่ ๒ คน คือท้าวหนู โปรดตั้งประทวนให้เป็น ท้าวทิศภาคครรณา ให้ท้าวสิงห์เป็นท้าวมรรคาคำนวณ สองคนนี้เมื่อพลเอก พระยาเทพหัสดินทร์ (เมื่อครั้งเป็นนายร้อยโท ผาด เทพหัสดินทร์ ณ อยุธยา) ออกไปสำรวจทำแผนที่เส้นเขตแดนเขาบรรทัดตะวันออก ลำน้ำโดมเมื่อครั้งไทยจะยกแคว้นนครจำปาศักดิ์และเมืองมะโนไพรแลกจังหวัดจันทบุรีคืนจากฝรั่งเศสนั้น ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ก็ทรงให้นักเรียน ๒ คนนี้ไปช่วยจนแล้วเสร็จเรียบร้อย ต่อมาได้โปรดให้คน ๒ คนนี้และ *นายสุข จินาเสน* (เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ ยังมีชีวิตอยู่อายุร่วมเข้าไป ๘๐ ปีแล้ว) เป็นพนักงานแผนที่ประจำมณฑลอีสานสืบไป

---

(๑) ถนนในเมืองอุบลฯ เสด็จในกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้ทรงวางผัง และประทานชื่อถนนไว้ทุกสายในครั้งโน้นปรากฏมาจนทุกวันนี้ ที่เราเห็นถนนในเมืองอุบลฯ แคบไปหน่อยนั้น เพราะสมัยนั้นไม่มีรถยนต์ เจ้านายก็ใช้แต่รถม้าและเกวียนวิ่ง (เกวียนนั่ง) การจราจรก็ไม่หนาแน่นพลุกพล่านเช่นทุกวันนี้

เวลานั้นการเรียนหนังสือไทยสมัยพระยาศรีสิงหเทพ (ทัด ไกรฤกษ์) เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองอุบลฯ มีอยู่ ๒ โรงเรียนคือ

๑. โรงเรียนอุบลวาสิกสถานเป็นโรงเรียนชาย ตั้งอยู่คุ้มจวนเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ เอาหอหลังเก่าที่มีอยู่ ๑ หลังริมถนนหลวงตรงข้ามตลาดสด (ถนนหลวง) เมืองอุบลฯ เดี๋ยวนี้เป็นที่สอนนักเรียน โดยหมื่นโองษา และ นายจิตร เป็นครูสอน ซึ่งคนสองคนนี้เป็นคนมาด้วยพระยาศรีสิงหเทพ เปิดการสอนเมื่อวันที่ ๑๖ เมษายน ร.ศ. ๑๑๐ เป็นครั้งแรก

๒. โรงเรียนสตรีชื่อว่า นารีนุกูล ตั้งอยู่ตะวันออกถนนหลวงท่าตลาดหลวงริมน้ำมูล แต่คนทั้งหลายเรียก โรงเรียนแม่หนู เพราะแม่หนูเป็นครูสอน เป็นคนมาจากกรุงเทพ ฯ เมื่อใดไม่ทราบ ครั้นต่อมาย้ายมาสร้างด้านเหนือถนนพรหมเทพ ใกล้กับวัดเหนือเทิง (ปัจจุบันร้าง) ครั้งหลังสุดจึงย้ายมาสร้างขอบทุ่งศรีเมืองตะวันออก คือโรงเรียนนารีนุกูลประจำจังหวัดอุบลฯ เดี๋ยวนี้ ถนนผ่านหน้าโรงเรียนปัจจุบันมาตัดใหม่

ส่วนโรงเรียนตามหัวเมืองก็ได้จัดตั้งผู้มีคุณวุฒิทางครู แต่ได้อาศัยพระเจ้าพระสงฆ์ตามวัดวาต่าง ๆ เป็นครูส่วนมาก พออ่านออกเขียนได้บวกลบคูณหารตามกาลสมัยไปก่อน เพราะเวลานั้นยังไม่มีพระราชบัญญัติประถมศึกษาใช้บังคับตามหัวเมืองเช่นในปัจจุบัน การศึกษาของเยาวชนที่เริ่มจะจัดเป็นรูปแบบแผนขึ้นจริง ๆ ก็ราว ๆ

พ.ศ. ๒๔๕๓ โดยทางกระทรวงมหาดไทย ได้จัดตั้งกรรมการตำบลขึ้นทุกตำบล ผู้ที่จะเป็นกรรมการได้แก่กำนันที่เป็นนายตำบลตามพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ๑ อธิการวัดใดวัดหนึ่งในตำบลนั้นให้เป็นอธิการหมวดตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ กับแพทย์ประจำตำบล ๑ ซึ่งกระทรวงมหาดไทยได้ตกลงในที่ประชุมเทศาภิบาลเมื่อ ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓) ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านบ้านเลือกขึ้นไว้ประจำตำบลละหนึ่งคนรวม ๓ คน ให้มีหน้าที่จัดการศึกษา การสุขาภิบาล และการพยาบาลไปด้วย ในการศึกษาให้เป็นหน้าที่ของกรรมการตำบลที่จัดการศึกษาชั้นต่ำ คือตรวจตราให้เด็กทั้งชายหญิงได้เล่าเรียนให้หมดทุนที่จะใช้ในการศึกษาชั้นนี้ตามแต่ผู้สอนกับผู้เรียนจะตกลงกันเอง รัฐบาลไม่บังคับนอกจากให้กำนันแนะนำให้ผู้ปกครองส่งเด็กไปเล่าเรียน ฝ่ายกระทรวงนครบาล(๑) หัวเมืองหรือตำบลใดจะทำได้ในวิธีเดียวกันกับกระทรวงมหาดไทย ก็จะได้ดำเนินไปเหมือนกัน แต่ในกรุงเทพฯ จำเป็นต้องมีพระราชบัญญัติบังคับว่าเด็กชายตั้งแต่อายุ ๘ ขวบถึง ๑๔ ขวบ บิดามารดาหรือผู้ปกครองต้องจัดการให้ได้เล่าเรียนทางกระทรวงนครบาลจะได้ร่างพระราชบัญญัติขึ้นพอให้ราษฎรทราบลู่ทางไว้ก่อน

(๑) เวลานั้น เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) เป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล

กบฏผีบาปผีบุญ

เมื่อปีชวด ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ปรากฏมีลายแทง (หนังสือจานใบลาน) เป็นคำพยากรณ์ว่าถึงกลางเดือน ๖ ปีฉลู ร.ศ. ๑๒๐ จะเกิดเภทภัยใหญ่หลวง หินแฮ่ (ลูกรัง) จะกลายเป็นเงินทอง พั้กเขียวพั้กทองจะกลายเป็นช้างม้า ควายทุยเผือก หมูจะกลายเป็นยักษ์ขึ้นกินคน ท้าวธรรมิกราช (ผู้มีบุญ) จะมาเป็นใหญ่ในโลกนี้ ใครอยากพ้นเหตุร้ายก็ให้บอกคัดลายแทงให้รู้กันต่อ ๆ ไป ถ้าใครเป็นคนบริสุทธิ์ไม่ได้กระทำชั่วบาปกรรมใด ๆ แล้ว ให้เอาหินแฮ่เก็บมารวมไว้รอท้าวธรรมิกราชจะมาชุบเป็นเงินเป็นทองขึ้น ถ้าใครกระทำชั่วต่าง ๆ แต่เพื่อแสดงตนให้เป็นคนบริสุทธิ์แล้วก็ต้องมีการล้างบาป โดยจัดพิธีนิมนต์พระสงฆ์มารดน้ำมนต์ให้ราษฎรพากันเรียกพิธีนี้ว่า *ตัดกรรมวางเวร* ถ้ากลัวตายก็ให้ฆ่าควายทุยเผือกและหมูเสียก่อน กลางเดือน ๖ อย่าทันให้มันกลายเป็นยักษ์ ผู้ที่เป็นสาวหรือไม่สาวแต่ยังโสดก็ให้รีบมีผัว มิฉะนั้นยักษ์จะจับกินหมดต่าง ๆ นานา ฯลฯ

พวกราษฎรชาวบ้านเวลานั้น ได้พากันหวาดหวั่นเล่าลือแพร่หลายไปทั่วหัวเมือง มณฑล อีสาน เจ้าหน้าที่ปกครองหัวเมืองต่าง ๆ เห็นว่าเป็นคำของคนโง่เขลาเล่าลือกันไปพักหนึ่ง ก็คงจะเงียบหายไป

เอง จึงมิได้จัดการระงับจริงจังแต่ประการใด คอยสดับตรับฟังต่อ ๆ มา แต่คำเล่าลือลายแทงนี้ไม่หายดังคาดไว้ พอตกถึงปลายปี ร.ศ. ๑๑๙ ก็ปรากฏว่า ที่เมืองเสลภูมิได้มีราษฎรหัวเมืองต่าง ๆ ไปเก็บหินแฮ่ทางตะวันตกเมืองเสลภูมิ(๑) เพื่อนำไปบูชากันมากมายผิดปกติ และต่างก็พูดจรรโจษกันต่อ ๆ ไปว่า พอถึงเดือน ๖ จะฆ่าควายทุยเผือกและหมูที่เลี้ยงไว้ให้หมดสิ้น เจ้าหน้าที่ปกครองทราบดังนั้นก็ตกใจเพราะถ้าหมูควายตายหมดแล้วก็จะเกิดลำบาก ครั้นจะจับกุมมาลงโทษก็ไม่ทราบว่าผู้ใดเป็นผู้ผิดและผู้ยุยงส่งเสริม เป็นแต่กลัวกันไปเอง ก็ได้แต่สั่งกำนันผู้ใหญ่บ้านให้ไปชี้แจงห้ามปรามว่าอย่าเชื่อถือตามคำลายแทงนั้น ก็ไม่สู้ได้ผลเป็นที่พึงใจ ถึงกับราษฎรเมืองยโสธร ได้นิมนต์พระสงฆ์มาทำการรดน้ำมนต์อยู่คงกระพันชาตรี เสดาะเคราะห์กรรมต่าง ๆ ตามที่พงศาวดารเมืองยโสธรกล่าวไว้ตอนหนึ่งดังนี้

พระธาตุหลักโลกที่บ้านธาตุเป็นที่ศักดิ์สิทธิ ราษฎรพากันสักการะนับถือมาแต่ก่อน กอปร์ด้วยข้างพระธาตุนั้นเป็นที่ลุ่มใหญ่ เมื่อน้ำไหลลงสู่ที่ลุ่มนั้นแล้ว ก็ไหลต่อไปสู่ลำน้ำชี ทำให้ทรายตรงนั้นนูนสูงขึ้นเป็นรูปคล้ายพระธาตุดังกล่าว ราษฎรเลยพากันเรียก ธาตุค้ำบุ ประชาชนผู้เป็นผีบาป (หรือผีบ้า) จึงได้ไปกระทำพิธีเส้นสรวงขึ้นแล้วนิมนต์ พระครูอิน วัดบ้านหนองอีตุ้ม ตำบลสำราญเป็นหัวหน้า พระครูวิมล วัดอัมพวันและ พระครูอนันตนิคมเขต วัดสิงห์

---

(๑) ชาวบ้านได้พากันเรียกที่ตรงนี้ต่อ ๆ มาว่า *"หัวใส่เมืองเสล"*

ท่าเมืองยโสธร เบ็นผู้รดน้ำมนต์เสกเบ่าล้างบาปกรรมความชั่วร้ายต่าง ๆ และเอาเงินมาบูชาที่ธาตุค้ำบุเมืองยโสธร นอกจากนี้ยังได้ไปก่อน้ำส่าง (น้ำบ่อ) ที่ทุ่งเมืองเสลภูมิ ได้ป่าวร้องราษฎรว่าหินแฮ่ทรายจะเบ็นเงินเบ็นทอง จึงมีชาวบ้านไปเอาหินแฮ่มาบูชา(๑) โดยใส่หม้อปิดฝาห่อให้ดี แล้วเอามาตั้งทำพิธีสู่ขวัญบายศรี ฯลฯ

ทางฝ่ายคณะสงฆ์เห็นว่าท่านพระครูทั้ง ๓ รูปมีมลทิน จึงเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) เมื่อดำรงสมณศักดิ์เบ็น "พระญาณลักขิต" เจ้าคณะมณฑลอีสานเวลานั้น ได้มาเบ็นประธานสอบสวนโดยกระแสรับสั่งข้าหลวงต่างพระองค์ พร้อมด้วยคณะสงฆ์หลายรูป คณะกรรมการมีความเห็นพ้องกันว่าพระครูทั้ง ๓ มีความผิดทางพระวินัยและทางแผ่นดิน แต่เพื่อพิสูจน์ให้เห็นจริงตามข้อกล่าวหา จึงได้จัดตั้งพิธีตามทางไสยศาสตร์ขึ้นอีกวิธีหนึ่งคือนิมนต์พระครูทั้ง ๓ รูปลงไปยืนแช่น้ำในลำชีที่ท่าเมืองยโสธรมีกำหนด ๓ วัน ๓ คืน หากน้ำขึ้นมาท่วมอกแล้วก็นับว่าเบ็นสัตย์ แปลว่ามีความผิดตามข้อกล่าวหาจริงเมื่อได้จัดตั้งการกระทำพิธีทางไสยศาสตร์ แล้วต่อมาในวันที่ ๓ น้ำก็ท่วมอกพระครูทุกรูป ความทราบเกล้าฯถึง

---

(๑) คำสู่ขวัญบายศรีเอาหินแฮ่มาบูชาให้เบ็นเงินเบ็นทองมีใจความว่าดังนี้ "มาเยอขวัญเอยเจ้าอย่าไปเที่ยวเล่นสาวนาคเมืองหลวง ให้เจ้ามาอยู่ซ่อนสาดอ่อนหมอนลาย ผักอีตู่เจ้าสิอยู่นำไผ หัวสิงไคเจ้าอย่าสิไปหลงหลอด ให้เข้าคืนมากอดเสาเฮือนของเก่า กอดให้มั่นซันคึงให้เที่ยง กอดไว้แล้วให้ส่อยลุกขึ้นนำ เจ้นเท้น นั่นเทอญ" คำสู่ขวัญนี้ได้มาจากขุนมนูญประศาสน์ (อ่วง ศรีสมบูรณ์) สมัยเมื่อดำรงตำแหน่งปลัดอำเภอขวา อ. ตระการพืชผลเมื่อออกไปตรวจราชการท้องที่จึงได้เรื่องนี้มาจากคนเก่าแก่ ที่บ้านสะพือกุสกรที่รู้เรื่องผีบาปผีบุญดี

ข้าหลวงต่างพระองค์โปรด ให้นิมนต์พระครูทั้ง ๓ ไปไว้ ณ เมืองอุบลฯ เพื่อรอคอยกระแสรับสั่งต่อไป

ข่าวลายแทงผู้มีบุญจะมาโปรดโลกทางด้านอื่น ๆ หาได้ยุติลงแม้แต่น้อย ยิ่งแพร่หลายทั่วไปถึงมณฑลอุดร เหมืองหล่ม เมืองเลยและทางมณฑลนครราชสีมาตลอดจนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงในบำรุงฝรั่งเศส

และใน พ.ศ. ๒๔๔๓ (ร.ศ. ๑๑๙) นี้ ตรงกับท่านพระครูวิโรจน์รัตโนบล[๑] เจ้าอาวาสวัดทุ่งศรีเมือง เมืองอุบลฯ ทายกชาวเมืองธาตุพนมได้ลงไปอาราธนาเอาท่านมาจากเมืองอุบลฯ โดยขอให้ท่านเป็นประธานซ่อมพระธาตุพนมพระบรมธาตุ บังเอิญมาประสบกับเหตุการณ์นี้ขึ้นพอดี กล่าวคือ มีประชาชนทั้งหลายในส่วนภาคพื้นนี้ไม่มั่นใจในค่าน้ำเงินได้นำเงินมาบริจาคเป็นอันมาก ทำให้การบูรณะองค์พระธาตุสะดวกขึ้น ในด้านปรับความเข้าใจของประชาชนให้หันมาในทางถูกนั้น ท่านพระครูได้มอบให้*ตาผ้าขาว(หนู)* ทำรูปช้างม้าขึ้น แล้วเอาเครื่องไทยธรรมแขวนเป็นต้น เงินแห่บูชาองค์พระบรมธาตุเป็นการบอกบุญเรี่ยไรไปในตัว เมื่อรวมขบวนแห่นำมาวางไว้ที่ลานพระธาตุแล้ว ตั้งปัญหาถามให้ประชาชนตอบ เช่นชี้ที่ตาม้าซึ่งทำด้วยกระจกแก้วถามว่า นี่อะไร ประชาชนก็ตอบว่า "ตาของมัน" ผู้ถามก็ตามต่อไปอีกว่า "ทำด้วยอะไร" ประชาชนก็ตอบว่า "ทำด้วยกระจก" ถามต่อไปอีกว่ากระจกนี้จะเป็นตาช้างหรือตาม้าจริงได้ไหม ตอบว่าไม่ได้ แล้วก็ถามส่วนอื่น ๆ ของรูปหุ่น

---

(๑) เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ "พระครูอุดรพิทักษ์คณะเดช"

นั้นต่อไปจนหมด ประชาชนที่มาประชุมก็ตอบปฏิเสธไปตามนัยเดิม ผู้ถามจึงอธิบายว่า "นี่แหละท่านทั้งหลาย เขาลือกันว่าหินแฮ่จะกลายเป็นเงินทองก็ดี ควายและหมูจะกลายเกิดเป็นยักษ์ก็ดี ก็เป็นไปไม่ได้ ฉันใดรูปนี้ก็ไม่กลายเป็นช้าง ม้าจริงฉะนั้นแล

การที่ทำอุบายเช่นนี้ทุกวันและวันละหลาย ๆ เที่ยว ทำให้ประชาชนหายงมงายไปได้เป็นอันมาก นับว่าเป็นประโยชน์ต่อสังคมทางราชการและพระศาสนามาก จึงเป็นที่น่าสรรเสริญท่านพระครูฯ ผู้ต้นคิด และผู้ที่รู้จักหาอุบาย สอนธรรม แก่ประชาชนโดย อาศัยความรื่นเริงในบุญกุศลธรรม ผู้สอนก็ได้ประโยชน์จากการเรี่ยไรนำเงินมาสมทบทุนซ่อมแซมองค์พระบรมธาตุอีกโสดหนึ่ง จึงได้นำมากล่าวไว้ในบทนี้ด้วย

ฝ่ายทางเมืองอุบลฯ เมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๔๔๓ เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้าองค์ครองเมืองนครจำปาศักดิ์ ได้มีบอกทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ว่ามีคน ๆ หนึ่งตั้งตัวเป็นองค์ผ้าขาว นุ่งขาว ห่มขาวไม่ปรากฏนามอยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงบำรุงฝรั่งเศส เล่าลือกันว่าเป็นผู้อิทธิฤทธิ ชี้ไม้ชี้มือทำอะไรสิ่งไหนเป็นสิ่งนั้น ข่าวว่าจะยกพวกข้ามโขงเข้ามาตีเมืองอุบลฯ ในไม่ช้า

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลอีสาน ได้ทรงสดับตรับฟังข่าวนี้ต่อ ๆ มาและทรงทราบเรื่องข่าวลายแทงนี้มาก่อนนานแล้ว และทรงคาดว่าคงจะเป็นแต่คนคิดหากินด้วยหลอกลวงราษฎรเท่านั้น ครั้นล

ถึงปลายปี ร.ศ. ๑๑๙ ก็มีนายมั่น ว่าเป็นคนมีภูมิลำเนาอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แต่ไม่ทราบสังกัดว่าเป็นคนอยู่บ้านเมืองใด ตั้งตนขึ้นเป็นเจ้าปราสาททอง หรือ พญาธรรมมิกราช องค์ผีบุญผู้เป็นใหญ่ว่าจุติมาจากสวรรค์ลงมาโผด (โปรด) มวลมนุษย์มาจากเมืองสุวรรณเขตฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง มาคบคิดกันกับ องค์ฟ้า เลื่อน[๑] เมืองตระการพืชผลไปส้องสุมเกลี้ยกล่อมผู้คนอยู่บ้านนาโพธิ ตำบลหนามแท่ง อำเภอบ้านด่านปัจจุบัน ได้ผู้คนเข้าเป็นพรรคพวกด้วยราว ๒๐๐ คนเศษจะไปตีเอาเมืองอุบลราชธานี แล้วองค์ผีบุญก็ยกพวกจากบ้านนาโพธิมาเกลี้ยกล่อมผู้คนที่เมืองเขมราฐอีก เวลานั้นพระเขมรัฐเดชประชารักษ์ ผู้รักษาการเมืองเขมราฐ ท้าวกุลบุตรผู้ช่วยและ ท้าวโพธิสาร กรมการเมืองขับไล่ไม่ให้ประชาชนนับถือ ทั้งมิให้ราษฎรเข้าเป็นพรรคพวกด้วยและตนก็มิยอมเชื่อฟังให้หนีออกจากเมืองเขมราฐไปเสีย องค์มั่นผีบุญโกรธเลยให้พรรคพวกจับท้าวกุลบุตร และท้าวโพธิสารฆ่าที่ชานเมืองเขมราฐ เพราะเมืองเขมราฐมิรู้ตัวไม่ได้เตรียมการป้องกันต่อสู้ไว้ก่อน ส่วนพระเขมรัฐเดชประชารักษ์ องค์มั่นมิได้ทำร้ายเอาไว้เป็นตัวเชิด จับบังคับขึ้นแคร่หามเป็นประกันแห่แหนให้เกลี้ยกล่อมราษฎรให้เข้ามาเป็นพรรค

---

(๑) คือ หลวงวิชา (บรรดาศักดิ์ประทวน) แพทย์ประจำตำบล องค์ผีบุญตั้งให้เป็นหัวหน้ายามรักษาการณ์ และเป็นผู้คอยเสกคาถาอาคมหาดอกไม้บูชาในพิธีตั้งบูชาเจ้าองค์ผีที่ศักดิ์สิทธิ หลวงวิชาผู้นี้เสด็จในกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์รับสั่งจับมา ทรงเห็นว่าเป็นแพทย์ (หมอพื้นเมือง) แผนโบราณมีคนนิยมนับถือมาก จึงมิได้รับสั่งให้ประหารชีวิต เพราะรู้สึกผิดชอบในตอนหลังทรงชุบเลี้ยงไว้ เพราะทรงเห็นว่ายังจะเป็นผู้ที่ทำประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติอยู่ได้อีก เมื่อพระองค์ท่านทรงนิวัติสู่กรุงเทพฯ ก็ได้ โปรดเอาหลวงวิชาผู้นี้ไปอยู่ในวังสวนกุสุมด้วยและก็ได้มาตายอยู่ที่กรุงเทพ ฯ นั้นเอง

พวกจงมาก แล้วก็ยกพวกไปถึงบ้านสะพือใหญ่ ท้องที่อำเภอตระการพืชผลเดี๋ยวนี้

พวกที่ตั้งตนเป็นองค์ต่าง ๆ ได้ติดตามองค์มั่นผีบุญหัวหน้าใหญ่ไปคราวนั้นมี ๖ คนคือ ๑. องค์เขียว ๒. องค์ลื้นก่าน ๓. องค์ที ๔. องค์พระบาท ๕. องค์พระเมตไตรและ ๖. องค์เหลือง พวกองค์เหล่านี้แต่งตัวนุ่งผ้าจีบแบบบวชนาคสีต่าง ๆ กันคือแดง สิ่ว เหลืองอย่างสะบงจีวรของพระ แล้วก็มีปลอกใบลานจานเป็นคาถาสรวมศีรษะทุกคน

เมื่อได้มาตั้งมั่นอยู่ที่บ้านสะพือใหญ่แล้ว องค์มั่นผีบุญก็บัญชาให้จัดตั้งพิธีปลูกศาลเพียงตานุ่งขาว ห่มขาวทำเป็นจำศีลภาวนาแล้วก็ป่าวร้องราษฎรประชาชนว่า "จะมีเหตุร้ายเกิดขึ้นดังคำพยากรณ์ให้พากันระวังตัว ฝ่ายราษฎรหวาดหวั่นกันอยู่แล้ว ครั้นเห็นคนจำศีลแปลกหน้ามาก็สำคัญว่าเป็นผู้ทรงคุณวิเศษ พากันเข้าไปขอให้ช่วยป้องกันภัยพิบัติ องค์มั่นผีบุญก็เป่าคาถารดน้ำมนต์ให้ตามประสงค์ พูดจาหว่านล้อมเกลี้ยกล่อมเป็นอย่างดี เพราะต้องการผู้คนเป็นพรรคพวกอยู่แล้ว ข่าวผู้วิเศษไปถึงไหนก็มีราษฎรที่นั่นพากันไปหาเป็นอันมาก ที่สำคัญว่าองค์มั่นเป็นท้าวธรรมิกราชผู้มีบุญจะมาโปรด ก็สมัครเป็นพรรคพวกและรับรองเลี้ยงดูอิ่มหมีพีมันเลยเป็นเหตุให้มีคนเข้านับถือกลัวเกรงมาก องค์มั่นก็ยิ่งแสดงตนโดยเปิดเผยสมกับเป็นผู้มีบุญที่จะมาดับยุคเข็ญตามคำทำนายลายแทงนั่น แล้วก็ทำชี้ไม้ชี้มือให้เป็นอะไรได้หมด เช่นเอาทรายยัดเข้าไป

ในลำกล้องปืนแก๊บแล้วยิงออกไปได้เป็นต้น และเขียนเลขยันต์คาถาอาคมเสกเป่าแจกจ่ายแก่ราษฎร (ท่าจะเคยบวชมาก่อน)ราษฎรแถบนั้นหลงเชื่อก็ยึดเข้านับถือองค์มั่นผู้วิเศษประมาณ ๑,๐๐๐ คน แล้วองค์มั่นก็สั่งเกณฑ์ปืนแก๊บ ปืนคาบศิลา มีดพร้าตลอดเสบียงอาหาร มีข้าวเกลือ พริกต่าง ๆ และให้ตากข้าวเหนียวสุกยัดไถ่ (ยัดถุง) ผูกรอบเอวทุกคนแบบเข้าสงครามจัดกันเป็นหมวด กอง ถือศาตราวุธองค์ต่าง ๆ ชั้นหัวหน้าก็ให้ปฏิบัติการณ์อยู่เวรยามรักษาองค์มั่น มีข้อความในคำสั่งนั้นว่าดังนี้ "*พื้นไฟอย่าให้ดับ ปืนตับให้คาบชุด อาวุธไว้ซอกข้าง มารโตใดมากล่าวอ้าง ให้ตัดหัวถวายพระองค์* (องค์มั่น ผีบุญ) *ให้ทุกคนระแวดระวัง*" แล้วก็พากันโห่ร้องขึ้น ๓ ราเพื่อเอาฤกษ์ว่า "*ซ่า ซ่า ซ่า*" (คือสาธุ) องค์มั่นตั้งทัพเกลี้ยกล่อมคนอยู่ที่บ้านสะพือใหญ่ ๔-๕ วัน

ส่วนเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองน้อยใหญ่แถบนั้น ตั้งแต่พวกผีบุญฆ่าท้าวกุลบุตรและท้าวโพธิสารตลอดการเคลื่อนไหวของพวกผีบุญแล้ว ก็รีบนำความเข้ากราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ตามเหตุการณ์ที่ได้ประจักษ์มานั้นทุกประการ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ จึงตรัสสั่งทางโทรเลขให้ นายพลตรีหม่อมเจ้าศรีใสเฉลิมศักดิ์ ผู้บัญชาการกองพลทหารนครราชสีมาเวลานั้น จัดส่งทหารไปช่วยระงับเหตุการณ์ทางด้านเมืองยโสธรเสลภูมิโดยด่วน

นายพลตรี หม่อมเจ้าศรีใสเฉลิมศักดิ์ จึงได้ทรงจัดทหารออกเป็น ๒ สายโดยให้ พระสุรราชเป็นนายทัพคุมพล ๓๐๐ ไปจากเมืองบุรีรัมย์ เมื่อถึงเมืองยโสธรเข้าตั้งอยู่วัดเทพหายโศก (นาหลวง) และกอง พระสุรฤทธิ คุมพล ๓๒๐ คนไปจากเมืองนครราชสีมา นายร้อยเอก เพื่อง กับนายร้อยโท บุศ เป็นผู้ช่วย เมื่อถึงเมืองยโสธรพักอยู่ศาลาวัดสิงห์ท่าราว ๓ วันเกณฑ์กำลังเมืองได้ ๕๒๐ คน โดยท้าวขัติยเมืองยโสธรเป็นนายหมวด แล้วก็ออกเดินทางไปถึงบ้านห้วยแซง ต่อจากนี้พงศาวดารเมืองยโสธรกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

"เมื่อพระสุรฤทธิยกกองทหารไปถึงบ้านห้วยแซง ได้พักตั้งรักษาการอยู่ ๑ เดือนได้พบชายแปลกหน้านุ่งขาวห่มขาวมีหนังสือจานใบลานจารึกเป็นอักษรขอมพันรอบศีรษะ ข้ามมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงบอกชื่อว่า องค์ขาว พระสุรฤทธิสั่งให้ท้าวขัติยนายหมวด ฯ ไปจับองค์ขาวมาสอบสวนให้เอาทหารไปด้วย แต่ท้าวขัติยขออาสาไปคนเดียว พระสุรฤทธิไม่ไว้วางใจ จึงให้ท้าวขัติยซ้อมถึงวิธีการที่จะไปจับองค์ขาว เมื่อเป็นที่พอใจแล้วจึงสั่งให้ทหาร ๑ โหลคอยสกดรอยตามหลังไปด้วย เมื่อเพลี่ยงพล้ำเสียทีก็จะได้ช่วยเหลือแก้ไขทัน

วันนั้นเวลาพลบค่ำ องค์ขาวนั่งภาวนาอยู่ลานกลางบ้านสะพายดาบและพกมีดพร้อมด้วยปืน ๑ กระบอกวางบนตัก ท้าวขัติยปลอมเป็นชาวบ้านทำทีจะไปสนทนาด้วย แล้วเข้าไปถามองค์ขาวว่า "มาจากไหน แล้วจะไปไหน" องค์ขาวตอบว่า "ไม่รู้ที่มาและไม่รู้ที่ไป" ท้าวขัติยเชิญตัวไปหาแม่ทัพ ทันใดนั้นองค์ขาวขยับปืนขึ้นจะยิง ท้าวขัติยกระโดดเข้าจับกุมและเกิดต่อสู้กันขึ้น ที่สุดท้าวขัติยจับได้แล้วนำตัวองค์ขาวมามอบให้พระสุรฤทธิ ๆ สั่งให้ประหารชีวิต แล้วตัดศีรษะไปเสียบประจานหันหน้าออกทิศตะวันตกบ้าน ห่างบ้านประมาณ ๓ เส้น

แล้วยกพลต่อไปถึงบ้านกุดกว้าง พักสืบข่าวศึกอยู่ ๒ วัน จึงยกพลต่อไปถึงเมืองสกลนคร ได้รับคำสั่งให้เลิกทัพกลับ เพราะการผีบาปบุญในด้านนี้สงบซาลงบ้างแล้ว" เป็นอันจบข้อความในพงศาวดารยโสธรเพียงเท่านี้

ฝ่ายทางเมืองอุบลราชธานี ขณะที่องค์มั่นผีบุญตั้งพิธีการอยู่บ้านสะพือใหญ่นั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ตรัสสั่งให้ นายร้อยเอก หม่อมราชวงศ์ร่าย(๑) คุมตำรวจครึ่งหมวด และคนนำทางออกไปสืบลาดเลาพวกผีบุญผีบาปที่บ้านสะพือ พอไปถึงบ้านนาสมัยระหว่างบ้านนาหลักกับบ้านห้วยทางแยกไปอำเภอพนานิคมได้ไปเจอพวกผีบุญ ซึ่งออกมาสืบลู่ทางที่จะไปยังเมืองอุบลฯ เลยเกิดเอะอะต่อสู้กันขึ้น พวกหม่อมราชวงศ์ร่ายมีน้อยคนเห็นกำลังจะต่อต้านพวกผีบุญไม่ได้ เพราะพวกผีบุญมีกำลังมากกว่าก็รีบถอยกลับไปเมืองอุบลฯ กราบทูลข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ตามที่ได้ไปสืบรู้เห็นมา

พวกผีบุญเห็นพวก หม่อมราชวงศ์ร่ายไม่อยู่สู้ ก็ชักกำเริบว่าจะยกมาตีเมืองอุบลฯ เป็นที่ตั้งตัวก่อนใครไม่ยอมมาด้วยก็ให้ฆ่าเสีย พวกผีบุญก็ได้ชื่อว่า *เป็นกบฏต่อแผ่นดิน* แต่นั้นมา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ จึงตรัสสั่งให้ นายพันตรี หลวงสรกิจพิศาล ผู้บังคับการกองพันทหารราบอุบลฯ จัดนายทหารออกไปสืบเหตุการณ์ข้อ

---

(๑) หม่อมราชวงศ์ร่ายเป็นนายทหารกองหนุน เข้าถวายตัวรับราชการฝ่ายพลเรือนอยู่กับเสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ที่เมืองอุบลฯ

เท็จจริงอีกครั้ง ถ้าปรากฏเป็นความจริงว่ามีผู้คิดร้ายต่อแผ่นดินก็ให้ปราบพวกเหล่าร้ายและจับเอาตัวการมาสอบสวนลงโทษจงได้

นายพันตรี หลวงสรกิจพิศาลจึงได้จัดให้ นายร้อยตรี หรี่ กับพลทหาร ๓ โหลมีอาวุธปืนยาวครบมือออกไปสืบดูเหตุการณ์ตามที่มีรับสั่ง นายร้อยตรี หรี่ นำทหารออกไปได้ ๒ วัน วันที่ ๓ ก็มีพลทหารป้อม[๑] เสื้อแสงไม่มีอะไรติดตัวมาเลยตรงเข้าเฝ้าเสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ทีเดียวว่า "นายร้อยตรีหรี่พร้อมด้วยทหารเมื่อไปถึงบ้านขุหลุเห็นว่ากำลังจะสู้พวกผีบุญไม่ได้ จึงจะไปหากำลังเพิ่มเติมทางบ้านเกษม ครั้นไปถึงริมหนองน้ำเรียก "หนองขุหลุ" พวกผีบุญส่งคนมาดักคอยที่อยู่ก่อนแล้ว พวกผีบุญกลุ้มลุมกันจับนายร้อยตรี หรี่แล้วก็เกิดต่อสู้กันขึ้นอย่างตลุมบอน ด้วยพวกทหารน้อยตัวสู้ไม่ได้ ก็ถูกพวกผีบุญฆ่าตายหมด ยังเหลือแต่ข้าพุทธิเจ้าคนเดียวต่อผู้เอาชีวิตเข้าแลกจึงหนีรอดมาได้แล้วในวันนั้น ข้าพุทธิเจ้าได้ทราบมาว่า องค์มั่นได้สั่งให้พวกเขายกกำลังไปจับท้าวกรมช้าง[๒] ฆ่าอีกคนหนึ่ง จึงรีบนำความมากราบทูลเพื่อทรงทาบ พระอาญาไม่พ้นเกล้า"

---

(๑) ตามบิดาของผู้เขียนแจ้งว่า ภูมิลำเนาเดิมของพลทหารป้อมอยู่ที่นครราชสีมา เป็นทหารกองเกียรติยศตามเสด็จข้าหลวงต่างพระองค์คราวโปรดเกล้า ฯ ย้ายจากนครราชสีมามาประทับที่เมืองอุบล ฯ ปัจจุบันหากยังมีชีวิตอยู่อายุเห็นจะร่วม ๘๐ ปีเศษแล้ว มีภูมิลำเนาอยู่ที่อำเภอพิบูลมังษาหาร

(๒) กรมการเมืองอุบล ฯ โปรดให้ออกไปรักษาการอยู่เมืองพนานิคมชั่วคราว

พวกผีบุญชนะทหารคราวนี้ เลยได้สมัครพรรคพวกขนอีกราว ๑,๕๐๐ คนจะยกไปตีเมืองอุบลฯ มีบทความตอนหนึ่งเป็นบทเซิ้งพวกองค์ต่าง ๆ เย้ยหยันทหารว่าดังนี้

"ทิงสองบั้งสังมายังบ่ทันขาด สังมาตะลาดล้มเต็งน้องเนตรนอง หัวหนองบ่ทันเศร้า สังมาเทียวทางใหม่ เบ็ดไก่เลี้ยงสู่มื่อบ่คุ้นแก่นคน สังบ่สนเคาไว้ไถนาคือสิงค่อง ข้าวกากไกลข้าวก้องสองซู้ สิงห่งกัน ขางเฮือนไกลขางเล่า (ยุ้ง) หนีไปเซาไกลท่า ไก่ป่าไกลไก่บ้านขันท้าอยู่ละเนอ"

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ฯ พระองค์ท่านพระทัยเย็นไม่ทรงหวาดหวั่นครั่นคร้ามแต่อย่างไร เมื่อทรงทราบข้อความตามที่พลทหารบ้อมนำความมากราบทูลนั้นแล้ว ตอนนี้บิดาของผู้เขียนเล่าทรงตรัสว่า *"ไอ้การใช้เด็กหนุ่มมันกล้าเกินไปหุนหันพลันแล่นขาดความพินิจพิเคราะห์เสียงานดังนี้"* แล้วจึงมีรับสั่งให้พันตรี หลวงสรกิจพิศาลสั่งให้ นายร้อยเอก หลวงชิตสรการ[๑] (จิตร มัธยมจันทร์) ผู้บังคับกองทหารปืนใหญ่กับนายสิบพลทหารประมาณ ๑๐๐ เศษ มีปืนใหญ่ ๒ กระบอก และปืนยาวเล็กครบมือออกไปปราบพวกผีบาปผีบุญ และโปรดให้ พระอุบลการประชานิตย์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) ข้าหลวงบริเวณอุบลราชธานีกับพระอุบลศักดิ์ประชาบาล (กุคำ สุวรรณกูฏ) ผู้รักษาการเมืองอุบลฯ จัดกำลังฝ่ายบ้านเมืองสมทบทหาร พระอุบลการประชานิตย์ได้สั่งให้ พระสุนทรกิจวิมล (คูณ สังโขบล) เพียซามาตย์[๒] (แท่ง) เพียซานนท์ เพียอาสา

(๑) สามีนางนวลคำ คุ้มวังสงัด เมืองอุบล ฯ เดี๋ยวนี้

(๒) ต่อมาได้รับบรรดาศักดิ์เป็น ขุนภูมิพัฒน์เขต (แท่ง เหมะนัค) เคยเป็นนายอำเภอเมืองอุบล ฯ และนายอำเภอวารินชำราบ

ภูธร และ เพียชินบุตร เป็นนายกองฝ่ายบ้านเมือง ได้เคลื่อนขบวนกำลังทหารและกำลังเมืองออกจากเมืองอุบลฯ เมื่อวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๔ พอวันที่ ๓ ก็บรรลุจวนจะถึงบ้านสะพือใหญ่เป็นเวลาพลบค่ำ พักพลอยู่ห่างหมู่บ้านและค่ายพวกผีบุญราว ๕๐ เส้น นายร้อยเอกหลวงชิตสรการได้จัดทัพ โดยสั่งให้พระสุนทรกิจวิมลเป็นปีกขวา เพียซานนท์เป็นผู้ช่วยเพียซามาตย์ (แท่ง) และเพียอาสาภูธรเป็นปีกซ้าย เพียชินบุตรเป็นผู้ช่วย เมื่อได้ยินเสียงปืนใหญ่นัดแรกเป็นสัญญาก็ให้ลงมือโอบล้อมตีวงเป็นปีกกาเข้าไปพร้อมกัน เมื่อสั่งเสียเป็นที่เข้าใจกันแล้ว ก็แยกทางกันไป

นายร้อยเอก หลวงชิตสรการเลือกได้ที่ชัยภูมิเป็นสายทางย่านตรงที่จะไปยังเมืองอุบลฯ และเป็นทางแคบ สองข้างทางเป็นป่าทึบเหมาะสำหรับตั้งซุ่มทหารไว้ในป่าตรงหัวโค้งเลี้ยวและตั้งปืนใหญ่ไว้ใต้พุ่มไม้ เมื่อพวกผีบุญยกมาตรงช่องนั้นก็หมายจะยิงปืนใหญ่ไป

ครั้นรุ่งขึ้นของวันที่ ๔ เมษายน เวลาประมาณ ๐๙.๐๐ น. พวกผีบุญยกกองจะไปตีเมืองอุบลฯ ตามทางที่นายร้อยเอก หลวงชิตสรการซุ่มปืนใหญ่และดักกองทหารพลางไว้นั้น หลวงชิตสรการสั่งให้ทหารปืนเล็กยาว หมวด หนึ่งขยาย แถวยิงทำเป็น ต้านทาน ไว้แล้วทำเป็นถอยมา ล่อพวกผีบุญให้มาตามทางที่พลางไว้นั้น พอเข้าระยะวิถีกระสุนปืนใหญ่ นายร้อยเอก หลวงชิตสรการก็สั่งให้ยิงปืนใหญ่ออกไป ๑ นัด โดยตั้งศูนย์ให้ลูกปืนใหญ่นั้นเลยข้ามพวกผีบุญไปก่อนและเป็นสัญญาปีกซ้าย ขวาให้รู้ตัว พวกผีบุญเห็นลูกปืนใหญ่มิได้ถูกพวกของตนเป็นอันตราย ก็ยิ่งกำเริบเสิบสานเต้นแร้งเต้นกาพากัน

คิดว่า องค์มั่นนี้วิเศษแท้สมเป็นผู้มีบุญจริง กระสุนปืนใหญ่จึงได้คลาดแคล้วไป แล้วก็พนมมือโห่ร้อง "ซ่า ซ่า" (สาธุ) แสดงความยินดีพร้อมกับวิ่งกรูเข้าต่อสู้ทหาร นายร้อยเอก หลวงชิตสรการสั่งให้ปืนใหญ่ยิงออกไปนัดที่ ๒ เล็งกระสุนปืนกะให้ตกระหว่างกลางไพร่พลพอดี คราวนี้กระสุนระเบิดถูกพวกผีบุญหัวเด็ดตีนขาดล้มตายระเนระนาด ส่วนพวกทหารปืนเล็กสั้นยาวและปีกซ้ายขวาก็พร้อมกันระดมยิงโห่ร้องซ้ำเติมเข้ามาอีก พวกผีบุญที่ตามหลังก็ชงัก และปืนใหญ่ได้ยิงซ้ำไปอีกเป็นนัดที่ ๓ ถูกพวกผีบุญล้มตายลงประมาณ ๓๐๐ คนเศษ พวกที่เหลือตายก็แตกฮือหนีเอาตัวรอด ไม่มีใครคิดจะอยู่สู้ ส่วนองค์มั่นผีบุญ (หรือท้าวธรรมิกราชปลอม) มีผู้เห็นเดินประนมมือเสกเป่านุ่งขาวมากลางพล ขณะเกิดการต่อสู้กันทั้งสองฝ่าย เมื่อปืนใหญ่นัดที่ ๓ ยิงไปแล้วเห็นท่าไม่ได้การ เลยปลอมตัวเป็นชาวบ้านหลบหนีเอาตัวรอดไปกับพวกราว ๑๐ คน ทหารและกำลังเมืองได้พยายามติดตามจับตัวอย่างกวดขันแต่ไม่ทัน และไม่ทราบหลบหนีไปทางใด มาทราบตอนหลังว่ามีผู้พบได้นำความกราบทูลข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ว่าได้ข้ามฟากไปฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแล้ว ฝ่ายพระเขมรัฐเดชประชารักษ์ เวลานั้นอยู่กับพวกผีบุญ ซึ่งองค์มั่นให้คุมตัวไว้เป็นองค์เชิดนั้น เดชะบุญไม่เป็นอันตรายจากกระสุนปืนใหญ่ นายร้อยเอก หลวงชิตสรการ จึงได้คุมเอา[๑] ตัวมาเฝ้าข้าหลวงต่างพระองค์พร้อมด้วยให้ทหารจับกุมพวกผีบาป (ผีบ้า) คือพวกที่

(๑) เมื่อสอบสวนเสร็จ พระเขมรัฐ ฯ ไม่ได้เข้าข้างพวกผีบุญ โปรดให้ยกโทษ

หลงเชื่อไป เข้าพวกผีบุญซึ่งเป็นตัวการสำคัญ รองจากองค์มั่นลงมา และพรรคพวกผีบุญรวมทั้งสิ้น ๔๐๐ คนเศษ คุมใส่ขื่อคาจองจำไปยังเมืองอุบลฯ เพื่อฟังกระแสรับสั่งข้าหลวงต่างพระองค์ต่อไป

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ จึงโปรดให้มีตราสั่งไปทุกหัวเมืองน้อยใหญ่ทั้งปวงว่า "ให้ผู้ว่าราชการเมือง กรมการ เจ้าหน้าที่สืบจับพวกผีบาปผีบุญซึ่งยังมีกระเซ็นกระสายและหลบหนีคราวต่อสู้ทหาร หรือผู้ที่สมรู้ร่วมคิดการเหล่าร้ายนี้ส่งเข้าไปยังกองบัญชาการมณฑลอีสาน ณ เมืองอุบลราชธานีโดยด่วน อย่าให้มีการหลบหนีไปได้เป็นอันขาด ถ้าหากผู้ใดปกปิดพวกเหล่าร้ายและเอาใจช่วยให้หลบหนีไปได้ จะเอาโทษแก่ผู้ปิดบังและเจ้าหน้าที่หัวเมืองนั้น ๆ อย่างหนัก"

ในขณะที่เกิดจลาจลผีบาปผีบุญนี้ ได้ทรงตั้งให้พระอุบลการประชานิตย์กับ พระอุบลศักดิ์ประชาบาล เข้าเฝ้าหาพระองค์อย่างใกล้ชิดได้ทุกโอกาสเป็นพิเศษ ในเมื่อมีเหตุการณ์ด่วนเกิดขึ้นเฉพาะหน้าหรือที่เห็นควรจะกราบทูลให้ทรงทราบ และทรงตั้งให้มหาอำมาตย์โท พระยาศักดิ์ดาภิเดชวรฤทธิ์ (ตั๋น อมรานนท์) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลบูรพา ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มาช่วยราชการผีบาปผีบุญนี้เป็นประธานตุลาการ ให้ *หม่อมเจ้าทัศโนภาสเกษมสันต์* ว่าที่อัยการมณฑลอีสาน *หม่อมอมรวงศ์วิจิตรคเนจร* ปลัดมณฑลประจำจังหวัดอุบลราชธานี พระอุบลการประชานิตย์ ข้าหลวงบริเวณอุบลฯ และพระอุบลศักดิ์ประชาบาล ผู้รักษาราชการเมืองอุบลฯ รวม

๕ ท่านเป็นตุลาการร่วมการพิจารณาตัดสินเรื่องผีบาปผีบุญนี้ได้โดยเด็ดขาด

ผู้ที่ตั้งตัวเป็นองค์สำคัญจับมาได้คราวนั้นมีอยู่หลายองค์คือ

๑. *นายเข้ม* ตั้งตัวเป็นองค์เหล็ก ผู้แสดงว่า กรวด ทรายจะเป็นเงินทอง หมู ควายทุยเผือกจะกลายเป็นยักษ์ขึ้นกินคน นายร้อยตรี ขุนบรรหารรณพรรค (สาตร ศาสนนันท์) เป็นผู้ไปจับได้ที่บ้านหนองซำ ท้องที่เมืองเสลภูมิคนหนึ่ง

๒. พระครูอิน วัดบ้านหนองอีตุ้ม ตำบลสำราญ อำเภอยโสธร ผู้เป็นหัวหน้าแสดงหลอกลวงให้ชาวบ้านมาเข้าพิธีตัดกรรมวางเวร ล้างบาปกรรมชั่วร้ายต่าง ๆ และให้นำเงินทองมาบูชาที่ธาตุคำบุ เมืองยโสธร นอกจากนี้ได้ไปก่อขุดน้ำส่าง (น้ำบ่อ) ที่ทุ่งเมืองเสลภูมิ ป่าวร้องให้ราษฎรว่าหินแฮ่กรวดทรายจะกลายเป็นเงินเป็นทอง จึงมีชาวบ้านผู้โง่เขลาหลงเชื่อเอาหินแฮ่มาบูชา เพื่อให้เงินเป็นทอง กล่าวคำร้ายให้ราษฎรกระด้างกระเดื่องต่อแผ่นดิน เป็นต้นว่า "ถ้ามีข้าวจ้าวจะมีบึกบินหนี ให้เอาไปทิ้ง" คือหมายความว่าคนใดรับประทานข้าวเจ้าให้เอาไปทิ้งเสีย เพื่อไม่ให้เป็นเสบียงกำลังของกองทัพไทยต่อไป เพราะส่วนมากคนไทยรับประทานข้าวเจ้ากับอย่าเลี้ยงไก่ขาว ดาวด่างเพราะคนไทยชอบกินให้ฆ่าทิ้งเสีย หมูวัว ควายจะเป็นยักษ์ให้ปล่อยหนีหรือฆ่าเสีย (เกรงจะเป็นเสบียงอาหารของไทย) ผู้หญิงยังโสดสาวหรือแก่ก็ให้รีบมีผัวตามแต่จะหาได้

พอคำบ่าวร้องนี้แพร่สะพัด ท้าวไชยสุรินทร์ผู้ใหญ่บ้านโพนเมือง อำเภอตระการพืชผลได้ร่วมเป็นองค์กับเขาด้วยคนหนึ่ง แกคุยโว (ให้เจ้าหน้าที่สอบสวนตอนหลุดพ้นโทษพังตอนหนึ่ง) ว่า "ผมมีเมียหลายคนจนสู้ไม่ไหวสนุกกันใหญ่ เอาเงินลาด ๒ ลาดเท่านั้นแต่เอาเท่าไรก็ได้" (เงิน ๒ ลาดเวลานั้นเท่ากับ ๑ บาท) ท้าวไชยสุรินทร์ผู้นี้เป็นคนเจ้าปัญญามีโวหารเก่ง รู้หลบเป็นปีกรู้หลีกเป็นหางเลยรอดตัวไม่ถูกจับไปฆ่าเหมือนองค์อื่น ๆ

๓. องค์บุญ ที่เมืองพิบูลมังษาหาร แห่งหนึ่ง

๔. องค์ลิ้นกาน ที่บ้านพับแล้ง หนีกระสุนปืนใหญ่คราวทหารออกไปปราบ เจ้าหน้าที่ตามจับได้ที่บ้านพับแล้ง อำเภอวารินชำราบ

๕. องค์พรหมา บ้านแวงหนองแก้ว ท้องที่อำเภอเขื่องใน (ปัจจุบันโอนไปขึ้นจังหวัดศรีสระเกษ)

๖. องค์เขียว ในเมืองอุบลฯ

๗. กำนันสุ่ย บ้านส่างมิ่ง ท้องที่อำเภอเกษมสีมา ซึ่งทางราชการสั่งให้เป็นหัวหน้านำพลกำลังไปช่วยปราบพวกผีบุญ พอไปถึงกลางทางเลยพาไพล่พลโกนคิ้ว โกนหัวเป็นพวกผีบาปไปเข้าพวกองค์มั่นผีบุญเสียสิ้น

๘. หลวงประชุม (บรรดาศักดิ์ประทวน) ยังมิได้ตั้งตัวเป็นองค์อะไร เดิมเป็นกรมการเมืองอำนาจเจริญมานาน เพิ่งเริ่มก่อการณ์เลยถูกจับก่อน ทำการเกลี้ยกล่อมผู้คนเช่นเดียวกับองค์มั่นให้ราษฎรเกลียดชังรัฐบาล แล้วจะยกมาตีเมืองอุบลฯ ขณะที่กำลังพิจารณา

ตรวจสำนวนสอบสวนแต่ได้มาตายเนื่องด้วยเป็นไข้ในระหว่างคุมขังเสียก่อน

ฯลฯ

นอกจากหัวหน้าคนสำคัญ ๆ ดังกล่าวแล้ว ส่วนมากจับกุมมาจากบ้านสะพือใหญ่จนเหลือคุกตะรางไม่มีที่จะคุมขัง เจ้าหน้าที่จองจำขื่อคาไว้ ณ ทุ่งศรีเมือง ๒–๓ วันถูกแดดกรำฝนลำบากอยู่บ้าง คณะตุลาการ ได้สอบสวน พิจารณา ตัดสิน ปล่อยและภาคทัณฑ์ไปก็มาก เพราะเป็นปลายเหตุ คงเหลือต้องจำคุกตามคำพิพากษาตามโทษานุโทษแต่หัวหน้าองค์สำคัญ ๆ เท่านั้น

องค์ผีบุญต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว แสดงตนเป็นผู้วิเศษ หลอกให้ราษฎรนำดอกไม้ธูปเทียน และเงินทองไปบูชาให้คนนับถือหลงเชื่อและนำมาใช้เป็นประโยชน์ส่วนตัวให้ร้ายรัฐบาล เป็นเหตุให้ราษฎรมีความกระด้างกระเดื่องต่อแผ่นดิน ฯลฯ คณะตุลาการพิจารณาเป็นสัตย์ฐานกบฏก่อการจลาจลภายใน จึงพร้อมกันพิพากษาเป็นเอกฉันท์ตัดสินประหารชีวิต แล้วนำความขึ้นกราบทูลข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลอีสาน เพื่อฟังกระแสรับสั่งต่อไป

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน จึงมีกระแสรับสั่งให้เป็นไปตามคำพิพากษาของคณะตุลาการพิจารณาความผีบาปผีบุญนั้นทุกประการแต่โปรดให้นำตัวผู้ถูกประหาร ไปประหารชีวิตเสียบ ประจานไว้ ณ ที่เกิดเหตุทุกแห่ง ที่จับมาได้ เพื่อมิให้เป็นเยี่ยงอย่างต่อแผ่นดินสืบไป

ส่วนพระครูอินวัดหนองอีตุ้มกับพระสงฆ์อีก ๓ รูปดังกล่าว โปรดให้อยู่ในสมณเพศพระพุทธศาสนาในเขตจำกัดตลอดชีวิต หากสึกออกมาเมื่อใดให้จำคุกตลอดชีวิต

ฝ่ายทางเมืองขุขันธ์มี ท้าวบุญจันทร์ น้องชายพระยาขุขันธ์ภักดีฯ ผู้ว่าราชการเมืองขุขันธ์อีกคนหนึ่ง ตั้งตัวเป็นองค์บุญจันทร์อยู่ที่ภูเขาผ้าย ซึ่งเป็นภูเขาตั้งอยู่โดดเดี่ยวในท้องที่ตำบลพรานอำเภอขุนหารเดี๋ยวนี้ เวลานั้นอยู่ในแขวงเมืองขุขันธ์ มีราษฎรนับถือเข้าเป็นพรรคพวกหลายร้อยคน พลโท พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญ (ครั้งเป็นนายร้อยเอก สาย ธรรมานนท์) ไปจับกุมแต่โดยดีแต่องค์ บุญจันทร์ ไม่ ยอมให้จับ และทำการต่อ สู้ขัด ขวาง เจ้า หน้าที่องค์บุญจันทร์ถูกกระสุนปืนเจ้าหน้าที่ตายอยู่ที่ภูเขาผ้ายนั่นเอง

เนื่องในการประหารชีวิตพวกผีบุญผีบาปครั้งนี้ เมอสิเออร์ลอร์เรน ชาวฝรั่งเศสซึ่งทางการเราจ้างมาเป็นที่ปรึกษากฎหมาย ณ เมืองอุบลราชธานี ได้ทูลถามเสด็จในกรม ฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ว่า "พระองค์มีอำนาจอย่างไร ในการรับสั่งให้ประหารชีวิตคนก่อนได้รับพระบรมราชานุญาต" ลอร์เรนถาม เสด็จในกรม ฯ ทรงรับสั่งตอบว่า "ให้นำความกราบบังคมทูลดู" ม. ลอร์เรนจึงเงียบไป

หลังจากนั้นต่อมาไม่นาน บิดาของผู้เขียน (เวลานั้นเป็นเลขานุการส่วนพระองค์ข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ อีกตำแหน่งหนึ่ง) เล่าว่าได้เห็นลายพระหัตถ์เจ้านายพระองค์หนึ่ง (ผู้เขียนก็บังเอิญลืมพระนามเสียแล้ว) ได้ทรงมีลายพระหัตถ์ทูลเสด็จในกรม ฯ ข้าหลวงต่างพระองค์เป็นการภายในส่วนพระองค์ว่า "เมอสิเออร์ ลอร์เรนได้มี

หนังสือไปถามหม่อมฉันเกี่ยวกับพระอำนาจ ข้าหลวงต่างพระองค์ หม่อมฉันเลยตอบไปว่า "ท่านเป็นข้าหลวงต่างพระองค์" ในลายพระหัตถ์นั้นมีสั้น ๆ ไม่ได้ทรงกล่าวอะไรเพิ่มเติมอีกคำว่า "ข้าหลวงต่างพระองค์" ซึ่งจะตีความกว้างแคบเพียงใดนั้น ผู้เขียนเข้าใจว่าเจ้านายพระองค์นั้นท่านคงจะให้ ม. ลอร์เรนไปขบคิดเอาเอง ซึ่งผู้เขียนก็ได้กล่าวพระอำนาจตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ไว้ก่อนหน้า (ระบบเทศาภิบาล) นั้นแล้ว

เมื่อเสร็จการปราบจลาจลผีบาปผีบุญครั้งนี้ ข้าหลวงต่างพระองค์ได้ทรงส่งมงกุฎของ องค์ผีบุญ หัวหน้า ใหญ่ เข้าไปยัง กรุงเทพ ฯ เป็นหมวกหนีบสักหลาด ซึ่งองค์ผีบุญท้าวธรรมิกราชปลอมได้เอาทำเป็นเครื่องยศ ดังปรากฏอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ (จะยังอยู่เท่าทุกวันนี้หรือประการใดไม่อาจทราบได้) แล้วก็ทรงประทานรางวัลแก่เจ้าหน้าที่ผู้มีความชอบคราวปราบผีบาปผีบุญ ลดหลั่นกัน มากน้อยที่เป็นเงินอย่างสูง ๑๐๐ บาท เบี้ยเลี้ยงวันละ ๒๕ สตางค์สมัยนั้นก็นับว่ามากอยู่แล้ว ถ้าเป็นข้าราชการทหารหรือพลเรือนบางคนและคณะกรมการเมือง กำนันผู้ใหญ่บ้านก็ได้รับพระราชทานเหรียญตราชั้น ๖–๗ (เหรียญมงกุฎสยามและช้างเผือก) ตามลำดับเป็นบำเหน็จความชอบ ส่วนพลทหารบ้างมีความชอบที่นำความมาแจ้งที่พวกผีบุญฆ่านายร้อยตรี หรี่และทำการต่อสู้โดยไม่คิดชีวิต ก็ได้รับพระราชทานสิ่งของเสื้อผ้าเงินตราตามสมควร เป็นอันจบเรื่องผีบาปผีบุญเพียงเท่านี้

นับตั้งแต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ได้ทรงปราบ ปราม พวกผีบุญ ผีบาปไปแล้วนั้น เรื่องก็สงบซาลงไปและทรงให้มีตราประกาศห้ามไม่ให้ราษฎรนับถือผีสางใด ๆ ทั้งสิ้นอีกเป็นอันขาด เช่นเข้าทรงลงเจ้า สูนผี มีผีไท้ ผีฟ้า ผีมะเหศักดิ์หลักเมือง ผีปอบ ฯลฯ ต่าง ๆ ด้วยอาการใด ๆ ก็ดี ให้เจ้าหน้าที่หัวเมืองจับผู้ลงผีถือผีนั้นไปทำการไต่สวนพิจารณา ถ้าได้ความจริงให้ปรับเป็นเงินผู้ละ ๑๒ บาท มีรางวัลให้แก่ผู้แจ้งจับ ถ้าไม่มีเงินเสียไถ่โทษให้จำคุก ๑ เดือน เงินรางวัลหลวงออกให้ พอมีประกาศเพิ่มเติมออกไปเช่นนั้น บรรดาพวกที่นับถือผีสางต่าง ๆ ก็สงบเงียบไป เงินรางวัลที่ทรงตั้งไว้ก็หาได้จ่ายให้แก่ผู้แจ้งจับผู้ที่ถือผีสางคนทรงถึง ๓ รายไม่ เพราะราษฎรมีความเกรงกลัวและเข็ดขยาดหลาบจำเมื่อคราวปราบผีบาปผีบุญเป็นอย่างยิ่ง ต่อมาก็ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้มีกฎหมายเรื่องผีสางขึ้นเมื่อ ร.ศ. ๑๒๔ ปรากฏมาจนทุกวันนี้

ผู้มีบุญบ้านหนองบักแก้ว

เรื่องผู้มีบุญที่เกิดขึ้นจังหวัดเลย พ.ศ. ๒๔๖๗ หลังจากเรื่องผีบาปผีบุญที่เกิดขึ้นในจังหวัดอุบลราชธานีที่กล่าวมาแล้ว เป็นเวลาห่างกัน ๒๔ ปี ในสมัยที่พระยาศรีนครชัย (ประวงษ์ อมาตยกุล) เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดเลย เจ้าพระยามุขมนตรีเมื่อครั้งเป็นพระยาราชนกุลวิบูลย์ภักดี (อวบ เปาวโรหิต) เป็นอุปราชภาคอีสานนั้น เห็นเป็นเรื่องในทำนองเดียวกัน แต่เรื่องผู้มีบุญบ้านหนองบักแก้ว

จังหวัดเลยไม่ใหญ่โตร้ายแรงเท่าผีบาปผีบุญในจังหวัดอุบลฯ จึงขอนำมาเล่าสู่ฟังในโอกาสนี้เสียเลย คือเรื่องมีอยู่ว่า

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ที่บ้านหนองบักแก้ว ตำบลหนองคัน อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย ได้เกิดมีผู้ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญขึ้นคณะหนึ่ง จะมีความมุ่งหมายประการใดไม่อาจทราบได้ แต่รูปการณ์ที่เกิดขึ้น นอกจากจะเป็นการหลอกลวงราษฎรผู้โง่เขลาเบาปัญญา เพื่อหาเงินหรือเพื่อเล่นสนุกแล้ว ดูก็พาดพิงไปถึงเรื่องบ้านเมืองอยู่ด้วย ซึ่งมีผู้เล่าเอาไว้ดังนี้

หัวหน้าคณะผู้มีบุญนี้ชื่อ นายบุญมา จัตุรัส นัยว่าหลักฐานเดิมเป็นคนทางจังหวัดชัยภูมิตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ สถาปนาตนเองเป็นพระประเสริฐมาพร้อมกับพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งนายบุญมายกย่องนับถือเป็นชั้น อาจารย์ หรือหัว หน้าทางฝ่าย สงฆ์ไม่ได้ ตั้งตัวเป็น องค์อะไร แล้วก็มี ทิดเถิก คนบ้านหนองบักแก้วนั้นเองตั้งตนเป็น เจ้าผ้าตีนแดง นายสายทอง อินทไชยศรี คนบ้านหนองคันตั้งตนเป็น เจ้าหน่อเลไล เชื้อสายเจ้าเมืองเลไลหรือเซไลมาก่อน นายก้อนทอง พลซา สารวัตรอำเภอวังสะพุง เดิมขออนุญาตต่อทางการลาบวช ๑๐ วัน ขณะที่ลาบวชเลยหนีไปสมทบกับคณะผู้มีบุญดังกล่าว ตั้งตัวเป็น เพชรกุมาร ยังไม่ทันได้แสดงอภินิหารอย่างใด จะเป็นด้วยตะบะยังไม่แก่กล้าพอหรืออย่างไรไม่ทราบ เลยถูกจับกุมก่อน

ชั้นต้น ผู้มีบุญใช้วัดในบ้านหนองบักแก้วเป็นที่แสดงอภินิหารหรือประกอบพิธีกรรม ต่อมามีคนมาสักกระเชื่อถือมากขึ้น ก็ย้าย

ไปตั้งสำนักขึ้นที่ป่าใกล้ ๆ บ้านนั่นแหละ โดยทำเป็นกุฏิคนละหลัง อยู่อาศัยแล้วถางบริเวณกว้างขวาง ผู้ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญได้ป่าวข่าวว่าจะมียักษ์มากินคนในปีนั้น แบบเดียวกับผีบาปผีบุญที่เกิดขึ้นในจังหวัดอุบลฯ ที่กล่าวมาแล้ว และที่จังหวัดเลยในสมัยก่อน ๆ ก็นับว่ามีความทุรกันดาร และฐานะ ราษฎรก็มีความ แร้นแค้น กว่าสมัยนี้เป็นอันมาก ถึงกระนั้นก็ยังมีผู้วิเศษหรือผู้มีบุญเกิดขึ้นกับเขาด้วย

ผู้มีบุญที่บ้านหนองบักแก้วนี้แต่ละคนอ้างตนว่า เป็นผู้แทนสวรรค์รับภาระให้มาป้องกันภัยพิบัติใน เมืองมนุษย์คือ ยักษ์จะลงมากินคน และชี้แจงข้อควรปฏิบัติว่า ทำอย่างไรจึงจะรอดพ้นเหตุอันร้ายแรงนี้ให้ประชาชนเห็นดีเห็นชอบแล้วประพฤติตาม ก็จะพ้นภัยพิบัติ และคณะผู้มีบุญก็จะได้นำไปสวรรค์อันไม่รู้จักความทุกข์แก่เฒ่าเจ็บตาย นอกจากนี้ยังมีข่าวลือไปอีกว่า ผู้มีบุญสามารถเหาะเหินเดินอากาศล่องหนหายตัว และย่นย่อแผ่นดินไกลเป็นใกล้ได้ ฯลฯ ข่าวลือต่าง ๆ นี้ทำให้ราษฎรที่ใกล้เคียงแตกตื่นไปเคารพสักการะบูชาขอความช่วยเหลือเป็นลูกศิษย์ นับถึงเขตจังหวัดร้อยเอ็ด มหาสารคาม ฯลฯ มาขอให้ช่วยเหลือป้องกันภัยพิบัติหลายวันเข้าก็นับเป็นร้อยเป็นพัน อุตส่าห์รอนแรมมาขอบูชาเอาน้ำมนต์ตะกรุด และผ้าประเจียดกันภัย อันจะเกิดจากยักษ์มากินคนและอันตรายต่าง ๆ บางคนก็มอบตัวเป็นลูกศิษย์ผู้รับใช้ใกล้ชิด เพื่อหวังขึ้นสวรรค์ทั้งเป็นก็มี คณะผู้มีบุญได้แบ่งหน้าที่ปฏิบัติแก่ผู้มาคารวะดังนี้

พระประเสริฐ (นายบุญมา) นอกจากจะเป็นหัวหน้าคณะแล้ว ยังให้อาจารย์สังข์มีหน้าที่ช่วยทำตะกรุดกันภัย ตะกรุดนั้นใช้ลูกแห

ตะกั่วมารีดให้เบ็นแผ่นแล้วลงยันต์ กล่าวกันว่าในท้องที่อำเภอวังสะพุงครั้งนั้น ไม่มีแหจะเอาไปทอดปลา เพราะตะกั่วลูกแหไปใช้ทำตะกรุดเสียเกือบหมด นอกจากนี้อาจารย์สังข์ยังทำน้ำมนต์สำหรับดื่มและประพรม อาบและลงคาถาอาคมอยู่คงกระพันต่าง ๆ ทำสังวาลกันยักษ์ไม่ให้มากินคน สังวาลนั้นใช้ผลกล้วยน้อย(๑) มาร้อยเข้าเบ็นสังวาลสำหรับสะพาย ผลกล้วยน้อยนี้ไม่มีในท้องที่จังหวัดเลย กำนันทัน(๒) เบ็นผู้วิ่งเต้นจัดกว้านหาซื้อมาจากหล่มสักแล้วมาขายต่อในราคา ๓ ลูกต่อบาท สมัยนั้นก็นับว่าแพงมากอยู่แล้ว ร่ำรวยไปตาม ๆ กัน นอกจากนี้ยังมีสิ่งของวัตถุต่าง ๆ มาประกอบพิธีเช่น ผ้าแดง (ลงยันต์) ผ้าขาว (ทำผ้าประเจียด) สีผึ้ง (ทำเทียน) ฝ้ายเส้น (สำหรับผู้มีบุญทำสายสิญจน์และใส้เทียนทำด้วยผึ้ง) ขายได้เงินมากมายอีกทางหนึ่ง

ส่วนเจ้าผ่าตีนแดง (ทิดเถิก) เบ็นผู้มีหน้าที่ทำผ้าประเจียดกันภัย มีกิติศัพท์ว่าฝ่าท้าวทิดเถิกมีลายกงจักร์และลิ้นก่าน (ลิ้นดำ) วิธีทำผ้าประเจียดของทิดเถิกก็ไม่ยากเย็นอะไร คือหาผ้าขาวไปเอง (ไม่มีก็ซื้อจากกำนันทัน) ใช้ขมิ้นเบ็นสีเบ็นจำนวนมาก โขลกตำให้ละเอียดใส่ภาชนะชามอ่างไม้ (แบบพานโตกแต่ไม่มีขา) ขนาดโตพอควร ผ้าขาวนั้นโตเท่าฝ่าเท้าของเจ้าผ่าตีนแดง ผู้ที่ต้องการผ้าประเจียดก็ค่อยหมอบคลานเข้าไปแล้วคลี่ผ้าขาวนั้นปูพื้นนั่งก้มหน้า

---

(๑) กล้วยลูกเล็ก ๆ ซึ่งเกิดจากพันธุ์กล้วยเล็กเตี้ย ๆ ชนิดหนึ่ง

(๒) นายทันเบ็นอดีตกำนันตำบลหนองกัน ตอนมาพัวพันกับเหตุการณ์ผีมีบุญนี้ออกจากกำนันแล้ว เบ็นหัวหน้าจัดหาของมาขายประกอบพิธีดังกล่าวด้วย และเบ็นหัวหน้าไหว้ครู (หรือยกครู) ให้แก่ผู้ที่นับถือผู้มีบุญที่จะมาขอสิ่งเครื่องคุ้มภัยต่าง ๆ

นิ่งรออยู่ ฝ่ายทิดเถิกหรือเจ้าผ้าตีนแดงก็ยกเท้าจุ่มลงไปในอ่างขมิ้นแล้วเหยียบลงไปในผืนผ้าขาวนั้น เป็นเสร็จพิธี เจ้าของผ้าก็ค่อย ๆ ม้วนผ้าประเจียดอันเป็นรอยเท้าของทิดเถิกหมอบคลานถอยหลังออกไปอย่างนอบน้อมและอิ่มเอิบใจ นำไปไว้บนหิ้งบูชา ทำการกราบไหว้ทั้งเช้าเย็น

ฝ่ายเจ้าหน่อเลไล (นายสายทอง) แสดงตนว่าเป็นผู้มีวาจาสิทธิ คือชี้ไม้ชี้มือว่าสิ่งใดเป็นสิ่งนั้น และมีผู้ช่วยอีกคนหนึ่งคือ ผู้ใหญ่เหล่ว(๑) ตั้งตัวเป็นพญาปากเข็ด ครั้งหนึ่งเกิดมีการขโมยควายขึ้นในหมู่บ้านหนองบักแก้วนั่นเอง ชาวบ้านจับคนร้ายได้นำมาให้เจ้าหน่อเลไลชี้หรือสาปให้ตาย เจ้าหน่อเลไลได้ชี้มือและสาปทันทีเหมือนกัน ขณะที่สาปให้ตายนั้น ก็มีศานุศิษย์คอยขุดหลุมฝังศพทันที คนที่ตายเพราะสาปนั้นจะต้องฝังในที่ ๆ ถูกสาปยืนอยู่ จะนำไปฝังที่อื่นไม่ได้ แต่เพื่อให้สมกับอภินิหารและไม่เสียเวลาจึงจัดการฝังคนร้ายทั้งเป็นพร้อมกับคำสาปเสร็จแล้วก็พากันกลับ ญาติของคนร้ายผู้ถูกสาปได้สังเกตติดตามอยู่ห่าง ๆ เห็นเจ้าหน่อเลไลและสาวกกลับไปแล้ว ก็รีบไปขุดเอาผู้ถูกสาปซึ่งจะแย่อยู่แล้วนั้นขึ้นจากหลุมมาพยาบาลรอดชีวิตไปได้อย่างหวุดหวิด แต่ก็ต้องรีบนำไปซ่อนไว้

(๑) ผู้ใหญ่เหล่วคนนี้อยู่บ้านนาวัว หัวหน้าหน่วยส่งเสริมคือคอยยกย่องสรรเสริญคณะผู้มีบุญว่ามีอภินิหารตามข่าวเล่าลือนั้นจริง และคอยเป็นหูตาสอดแนมคนแปลกหน้าที่จะมาคอยทำลายพิธีให้แตก ไม่ได้ปรากฏได้แสดงอภินิหารอะไร ก็ถูกจับกุมก่อน แต่เมื่อสอบสวนแล้วหลักฐานไม่พอปล่อยตัวไป ภายหลังโดนคนร้ายลอบยิงตายหลังจากเหตุการณ์ผู้มีบุญผ่านพ้นไปแล้วไม่นาน

ให้พ้นจากสายตาของเหล่าสาวกผู้มีบุญ มิฉะนั้นจะถูกสาปเป็นครั้งที่สองอีก

สำหรับนายก้อนทอง พลซานั้นตั้งตัวเป็น เพชรกุมาร ไม่ค่อยได้แสดงอภินิหารอะไร เพราะถูกจับก่อน ติดตราง ๓ ปี ขณะนี้ยังมีชีวิตอยู่

ทุกคืนจัดให้มีการฟ้อนรำสรรเสริญยกยอผู้มีบุญในทำนองที่ว่าผู้มีบุญทั้งสิ้น เป็นผู้ที่จะพาใครต่อใครที่เลื่อมใสในตัวเขา ซึ่งเห็นสมควรจะขึ้นสวรรค์ทั้งเป็นได้ และสามารถที่จะป้องกันภัยพิบัติไม่ให้ยักษ์กินคนได้จริง ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น โดยเฉพาะหญิงสาวเพื่อให้มีบุญโปรดปรานมาก ๆ จะไปสวรรค์ก่อนคนอื่น ๆ ต้องแต่งตัวในในชุดดีและสวยที่สุดเท่าที่มี พอได้เวลาฟ้อนรำชาวบ้านก็จะพากันมาจุดเทียนไปติดตามต้นไม้ในบริเวณรอบ ๆ กุฏินั้น ดูสว่างไสวไปหมดแล้วก็เริ่มฟ้อนรำ บุคคลอื่นที่ดูเลื่อมใสก็จะใช้น้ำหอมประพรมผู้มีบุญ ซึ่งนั่งอยู่ข้างในให้ลูกศิษย์ฟ้อนรำสรรเสริญอยู่นั้นเป็นการคารวะโดยตรง ครั้นผู้มีบุญเห็นหญิงสาวคนใดสวยถูกใจ ก็จัดแจงเอาพวงมาลัยที่เตรียมมานั้นใส่ปลายไม้หย่อนไปคล้องคอทันที แล้วพาไปยังที่พักเพื่อเข้าญาณหาทางไปสวรรค์ทั้งเป็น พอรุ่งเช้าก็ออกจากกุฏิที่พักมาหุงหาอาหารเลี้ยงดูผู้วิเศษต่อไปเช่นนี้ทุกคืน ในครั้งนั้นราษฎรต่างก็ไม่เป็นอันทำมาหากิน พากันละทิ้งไร่นาบ้านเรือนกราบไหว้ผู้มีบุญไม่ขาดระยะ ปรากฏหญิงสาวแย่งกันเป็นคนโปรดของผู้มีบุญด้วยความสมัครใจจริง ๆ ฝ่ายบิดามารดาก็เลื่อมใสมากที่สุด แม้หญิงที่มีสามีแล้วหากผู้มีบุญพึงประสงค์จะพาไปเข้าญาณ

สามีก็จะไม่หวงห้ามกลับยินดีเสียด้วยซ้ำ โดยปรกติผู้มีบุญต้องเข้าญาณทุกคืน นอกนั้นผู้มีบุญยังได้บัญญัติข้อห้ามและข้อที่ต้องปฏิบัติไว้ดังนี้

๑. ให้มีการฟ้อนรำทุกคืน

๒. ให้สวดมนต์ไหว้พระทุกเช้าเย็นเป็นประจำ

๓. ให้หมั่นทำบุญให้ทาน ให้ระลึกถึงคุณบิดามารดาเสมอ และทุกครั้งที่เรียกพ่อแม่ก็ให้เรียกว่าคุณพ่อ คุณแม่ ไม่ให้เรียกพ่อหรือแม่เฉย ๆ

๔. ไม่ให้ทำการลักขโมยเด็ดขาด

ข้อบัญญัติดังกล่าวนี้ยังถือปฏิบัติกันมาจนถึงปัจจุบัน (นอกจากข้อ ๑) ในหมู่บ้านหนองบักแก้วและบ้านใกล้เคียงเช่น บ้านปวนพุ บ้านห้วยเดื่อและบ้านหนองคัน ทุกเช้าเย็นจะได้ยินเสียงสวดมนต์ไหว้พระตามบ้านเรือนเซ็งแซ่ไปหมด ลูก ๆ เรียกบิดามารดาว่าคุณพ่อ คุณแม่มาจนทุกวันนี้ และการลักเล็กขโมยน้อยในหมู่บ้านดังกล่าวนับว่าน้อยที่สุดมาจนทุกวันนี้

ครั้นต่อมาเมื่อคณะผู้มีบุญมีกำลังสมัครพรรคพวกมากขึ้น ก็ชักกำเริบ เพราะตนสำเร็จทั้งการเงินและการบ้านมากแล้ว ทีนี้ ก็ริอ่านไปทางการเมือง โดยประกาศว่า จะยกเข้าไปยึดอำเภอวังสะพุงจังหวัดเลยแต่งผู้จะเป็นนายอำเภอ ข้าหลวงมาเสร็จซึ่งมีพลพรรคทั้งสิ้นเพียง ๒๓ คน อาวุธมีปืนเก็บ ๑ กระบอก ปืนคาบศิลา ๒ กระบอก นอกนั้นเป็นหอกดาบมาตั้งพักอยู่ที่ห้วยอีเลิศ (อ่างเก็บ

น้ำชลประทานเดี๋ยวนี้) ซึ่งห่างจากที่ว่าการอำเภอทางทิศตะวันตก ประมาณ ๔ กม.

ฝ่ายทางราชการบ้านเมืองเวลานั้น ได้คอยสอดส่องพฤติการณ์ความเคลื่อนไหวของคณะผู้มีบุญอยู่ตลอดมา ขณะนั้น หลวงพิศาลสารกิจ (ถิน โรจนประดิษฐ์) เป็นนายอำเภอวังสะพุงได้รายงานไปยังจังหวัดทุกระยะ และส่งนายเลิศ เหตุเกต[๑] สารวัตรศึกษาอำเภอไปติดตามสืบความเคลื่อนไหวอยู่อย่างใกล้ชิด และรายงานให้ทางอำเภอทราบตามลำดับ นายเลิศฯ ได้ถูกพวกลูกศิษย์ผู้มีบุญเอาปืนไล่ยิงจวนเจียนจะเสียชีวิตก็หลายครั้ง เวลานั้นกำลังตำรวจภูธรที่จังหวัดเลยมีน้อย พระยาศรีนครชัย ผู้ว่าราชการจังหวัดเลย ได้โทรเลขรายงานไปยังมณฑลอุดร ขอกำลังมาปราบโดยด่วน ชั้นต้นคณะผู้มีบุญทำการขัดขวางเล็กน้อย ในที่สุดก็จับกุมผู้ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญได้ทั้ง ๔ คน พวกสานุศิษย์แตกหนีกระจาย เป็นอันว่าขบวนการของผู้มีบุญบ้านหนองบักแก้วได้สิ้นสุดลงภายหลังที่ได้ดำเนินการเสวยสุขสวรรค์ทั้งเป็นมาเป็นเวลาราว ๒ เดือนเศษ

เมื่อทางฝ่ายบ้านเมือง นำคดีขึ้นสู่ศาลก่อความไม่สงบวุ่นวายหรือก่อการจลาจล ผู้ต้องหาสำคัญ ๔ คน ให้การรับสารภาพว่าได้ทำหรือตั้งตัวเป็นผู้วิเศษจริง แต่สาเหตุนั้น เนื่องมาจากว่า พวกเขา

(๑) สมัยเมื่อมีผู้เขียนมาสำรวจทางสายจากขอนแก่น—วังสะพุง — เลย — เชียงคานเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ ได้เอากำนันเลิศ ฯ (เมื่อครั้งยังไม่ได้เป็นกำนัน) มาทำงานด้วย ครั้น พ.ศ. ๒๔๙๙ ผู้เขียนมาควบคุมงานก่อสร้างทางสายจากวังสะพุงไปอุดรธานี กำนันเลิศ ฯ ก็มาทำงานด้วย ให้เป็นหัวหน้าคนงานหน่วยหนึ่ง ยังแข็งแรงและเป็นกำนันตำบลวังสะพุงอยู่จนทุกวันนี้

ได้อ่านนวนิยายอันปรากฏอยู่ตามหนังสือใบลานต่าง ๆ เช่น *เรื่องสังศิลปชัย จำปาสี่ต้น* ฯลฯ เป็นต้น เลยทำให้จิตใจเคลิบเคลิ้มหลงใหลไปว่า มนุษย์คงสามารถเหาะเหินเดินอากาศได้จริง จึงได้ทำการเข้าญาณ (แต่การเข้าญาณแบบในหนังสือใบลานไม่บรรลุสวรรค์ทันใจผู้มีบุญทั้ง ๔ จึงเปลี่ยนเข้าฌาณแบบใหม่คือเห็นหญิงสาวสวย ๆ แล้วเอาพวงมาลัยไปคล้องคอพาเข้าห้อง แบบนี้ดูทันสมัยได้ขึ้นสวรรค์ทั้งเป็นเร็ว ๆ ดูก็ชอบกลดี) และบริการคาถาต่าง ๆ เพื่อให้สำเร็จตามที่ปรากฏในนวนิยายที่ได้อ่านมา มิได้คิดร้ายต่อบ้านเมืองแต่อย่างใด ที่สุดศาลตัดสินจำคุกคนละ ๓ ปี ส่วนอาจารย์สังข์เมื่อถูกจับกุมเลยเกิดวิกลจริตจะตายในคุก หรือปล่อยตัวไปไม่ทราบ เป็นอันจบเรื่องผู้มีบุญบ้านหนองบักแก้วเพียงเท่านี้

ประกาศเปลี่ยนแปลงนามมณฑลและศักดินาในเมืองประเทศราช

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงปรารภในหนังสือนิทานโบราณคดี ตอนหนึ่งไว้ว่า

"...ตั้งแต่ก่อนมานั้น ชนชาวกรุงเทพ ฯ สำคัญชนชาวอีสานว่า เป็นลาว ครั้นประวัติศาสตร์แพร่หลายต่อมาจึงรู้กันมากแล้วว่า เป็นไทย มิใช่ลาว ถึงทางราชการแต่ก่อนก็อ้างว่า หัวเมืองที่เคยเรียกมณฑลพายัพกับ มณฑลอุดรและมณฑลอีสานว่า "เป็นเมืองลาว" เช่นเรียกชาวมณฑลพายัพว่า ลาวพุงดำ เพราะผู้ชายชอบสักมอมแมมตั้งแต่พุงลงไปจนถึงเข่า เรียกมณฑลอีสานและอุดรว่า ลาวพุงขาว เพราะไม่ได้สักมอมอย่างนั้น เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ จัดหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตเป็นมณฑลเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ จึงขนานนามหัวเมืองลาวพุงดำว่า มณฑลลาวเฉียง ขนานนามหัวเมืองลาวพุงขาวว่า มณฑลลาวพวนมณฑลหนึ่ง และ มณฑลลาวกาวมณฑลหนึ่ง ต่อ ๆ มาจนถึง พ.ศ. ๒๔๔๒ ด้วยทรงพระราชปรารภว่า ลักษณะการปกครองแผ่นดินนิยมให้เป็นอย่างประเทศราชาธิปไตย (*Empire*) โดยปกครองแบบคนต่างชาติต่างภาษาเป็นเมืองขึ้น จึงถือหัวเมืองมณฑลชั้นเอก ๓ มณฑลนั้นเป็นเมืองลาว และเรียกชาวเมืองซึ่งอันที่จริงเป็นคนชาติไทยว่า ลาว

เนื่องแต่ลักษณะการปกครองเช่นกล่าว เป็นอันพ้นเวลาอันสมควรแล้ว ถ้าคงไว้จะกลับให้โทษแก่บ้านเมือง จึงทรงพระราชดำริให้แก้การปกครองเปลี่ยนเป็นพระราชอาณาเขต (*Kingdom*) ประเทศสยาม เลิกประเพณีที่มีเมืองประเทศราชถวายต้นไม้เงินทองดังแต่ก่อน

จึงมีพระราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า หัวเมืองชั้นในที่ได้รวมเมืองเข้ามณฑลจัดการเทศาภิบาลนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เรียกชื่อมณฑลตามที่อันสมควรแล้ว แต่มณฑลชั้นนอกมีมณฑลลาวเฉียง มณฑลลาวพวน มณฑลลาวกาวและมณฑลเขมรยังมิได้เรียกชื่อมณฑลตามพื้นที่ให้เป็นระเบียบเดียวกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า

๑. เมืองเชียงใหม่ ๑ เมืองลำพูน ๑ เมืองน่าน ๑ เมืองเถิน ๑ เมืองแพร่ ๑ เมืองขึ้นของเมืองเหล่านี้ ซึ่งรวมเรียกว่า "มณฑลลาวเฉียง" นั้น ต่อนี้สืบไปให้เรียก มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ

๒. เมืองหนองคาย ๑ เมืองหนองหาร ๑ เมืองขอนแก่น ๑ เมืองชนบท ๑ เมืองหล่มสัก ๑ เมืองกมุทธาสัย ๑ เมืองสกลนคร ๑ เมืองชัยบุรี ๑ เมืองโพนพิสัย ๑ เมืองท่าอุเทน ๑ เมืองนครพนม ๑ เมืองมุกดาหาร ๑ รวม ๑๒ หัวเมือง และเมืองขึ้นของเมืองเหล่านี้ ซึ่งรวมเรียกว่า "มณฑลลาวพวน" นั้น ต่อนี้สืบไปให้เรียกว่า มณฑลฝ่ายเหนือ

๓. เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองอุบลราชธานี เมืองศรีสระเกษ และเมืองอื่น ๆ ซึ่งรวมเรียกอยู่ว่า "มณฑลลาวกาว" นั้น ต่อนี้สืบไปให้เรียกว่า มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ

๔. เมืองพระตะบอง ๑ เมืองเสียมราฐ ๑ เมืองศรีโสภณ ๑ เมืองพนมศรก ๑ และเมืองขึ้นของเมืองเหล่านี้ ซึ่งรวมเรียกอยู่ว่า "มณฑลเขมร" นั้น ต่อนี้ไปให้เรียกว่า มณฑลตะวันออก[๑]

๕. หัวเมืองในมณฑลนครราชสีมา ซึ่งแบ่งเป็น ๔ บริเวณคือ เมืองนครราชสีมา ๑ เมืองพิมาย ๑ เมืองบั๋กธงชัย ๑ เมืองนครจันทึก ซึ่งรวมเรียกว่า "บริเวณนครราชสีมา" นั้น ต่อไปนี้ให้รวมเรียกว่า เมืองนครราชสีมา

๖. เมืองนางรอง ๑ เมืองบุรีรัมย์ ๑ เมืองประโคนชัย ๑ เมืองพุทไธสง ๑ เมืองรัตนบุรี ๑ ซึ่งรวมเรียกว่า "บริเวณนางรอง" นั้น ต่อไปนี้ให้รวมเรียกว่าเมืองนางรอง ยกเป็นเมืองจัตวาเมืองหนึ่ง

เมืองชัยภูมิ ๑ เมืองภูเขียว ๑ เมืองเกษตร์สมบูรณ์ ๑ เมืองจัตุรัส ๑ เมืองบำเหน็จณรงค์ ๑ ซึ่งรวมเรียกว่า "บริเวณชัยภูมิ" นั้น ต่อนี้ไปให้รวมเรียกว่า เมืองชัยภูมิ ยกเป็นเมืองจัตวาเมืองหนึ่ง

ประกาศมา ณ วันที่ ๔ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๘ ในรัชกาลที่ ๕[๒]

ครั้นต่อมาในเดือนกรกฎาคม ศกเดียวกันนี้ ได้มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้า ฯ ให้ทราบทั่วกันว่า ตำแหน่งเจ้านายและพระยาท้าวแสนหัวเมืองประเทศราช แต่ก่อนมายังหาได้พระราชทานศักดินาเป็นกำหนดดังพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวงไม่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานศักดินาแก่เจ้านาย พระยา ท้าว แสนเมืองประเทศราชให้มีกำหนดในกรมศักดินาสืบไปดังนี้

---

(๑) ครั้งหลังสุดได้เปลี่ยนเรียก "มณฑลบูรพา" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ให้พึ่งกะทัดรัดขึ้น

(๒) จาก*กฎหมายรัชกาลที่ ๕* เล่ม ๒ หน้า ๒๕๔๘

๑. พระเจ้าประเทศราช	ถือศักดินา	๑๕,๐๐๐	ไร่
๒. เจ้าประเทศราช	,,	๑๐,๐๐๐	,,
๓. พระยาประเทศราช	,,	๗,๐๐๐	,,
๔. เจ้าอุปราช	,,	๕,๐๐๐	,,
๕. เจ้าราชวงศ์	,,	๓,๐๐๐	,,
๖. พระยาอุปราช	,,	๒,๕๐๐	,,
๗. เจ้าบุรีรัตน,เจ้าราชบุตร์พระยาราชวงศ์	,,	๒,๕๐๐	,,
๘. เจ้าสุริวงศ์ เจ้าราชสัมพันธวงศ์ เจ้าราชภาคินัย เจ้าราชภาติกวงศ์ พระยาบุรีรัตน์ พระยาราชบุตร์	,,	๒,๐๐๐	,,
๙. เจ้าอุตรการ เจ้าชัยสงคราม เจ้าทักษิณนิเขต เจ้านิเวศอุตร พระยาสุริยวงศ์	,,	๑,๖๐๐	,,
๑๐. พระยาอุตรการ พระยาชัยสงคราม พระยาวังขวา พระยาวังซ้าย	,,	๑,๒๐๐	,,
๑๑. พระยาเค้าสนาม	,,	๑,๐๐๐	,,
๑๒. พระยา หรือ พญา	,,	๖๐๐	,,
๑๓. ท้าว	,,	๔๐๐	,,
๑๔. แสน	,,	๒๐๐	,,
๑๕. เจ้าเมืองขึ้น	,,	๒,๐๐๐	,,
๑๖. อุปราชเมืองขึ้น	,,	๑,๒๐๐	,,
๑๗. ราชวงศ์เมืองขึ้น ราชบุตร์เมืองขึ้น	,,	๑,๒๐๐	,,
๑๘. พ่อเมือง	,,	๖๐๐	,,

๑๙. นายแคว้น ,, ๕๐๙ ,,

๒๐. แก่บ้าน ,, ๓๐๐ ,,

ประกาศมา ณ วันที่ ๑๕ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๙

สิ้นสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

ใน ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓) พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลอีสานรับราชการสนองพระเดชพระคุณ ประทับที่เมืองอุบลราชธานีเป็นเวลาตั้ง ๑๗ ปีมาแล้ว ทรงปฏิบัติหน้าที่ราชการสำคัญนำมาซึ่งความเจริญก้าวหน้าเป็นปึกแผ่น ด้วยความเรียบร้อยทุกประการจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์นิวัตคืนสู่กรุงเทพมหานคร และโปรดเกล้า ฯ ให้ยกเลิกตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์แต่บัดนั้นเป็นต้นมา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้เสด็จจากเมืองอุบลราชธานีพร้อมด้วยหม่อมเจียงคำ ชุมพล ณ อยุธยา (ท.จ.) ชายา และโอรส ธิดาข้าราชบริพารเมื่อต้นเดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๙[๑] โดยพระพาหนะม้า โคเกวียนผ่านทางจังหวัดสุรินทร์เป็นเวลา ๑๗ ราตรีจึงเสด็จถึงเมืองนครราชสีมา และเสด็จถึงกรุงเทพ ฯ

(๑) ราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๒๗ หน้า ๒๘๓ วันที่ ๒๙ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๙

เมื่อวันที่ ๒๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๙ และได้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในวันเดียวกันนั้น

ในการตามส่งเสด็จคราวนี้โปรดให้ พระอุบลศักดิ์ประชาบาล (กุคำ สุวรรณกูฏ) กรมการเมืองอุบล ฯ ผู้ใหญ่เป็นหัวหน้าฝ่ายพลเรือนและร้อยตรีเจ้าบัว ณ จำปาศักดิ์ นายทหารกองเกียรติยศแล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นรถไฟหลวงที่สถานีนครราชสีมา เมื่อเสด็จถึงกรุงเทพ ฯ แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง ประทับ ณ ที่วังสวนดุสิตทรงรับราชการอยู่ได้เพียง ๖ เดือน พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงบ๊ยมหาราชก็เสด็จสวรรคต

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสูติ ณ วันอังคาร เดือนยี่ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีมะเส็งตรงกับวันที่ ๒๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ ทรงสถาปนาเป็น กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ ตามประกาศทรงแต่งตั้งกรมดังนี้

"....ทรงพระราชดำริว่าพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าชายชุมพลสมโภช ทรงเจริญวัยวุฒิปรีชาสามารถในราชกิจทั้งปวง มีอัชฌาสัยเรียบร้อยอ่อนน้อมโอบอ้อมอารี เป็นที่สนิทชิดชมรักใคร่ทั่วไปในพระบรมวงศานุวงศ์ ทรงเข้าพระทัยในการช่างต่าง ๆ ได้ทรงบังคับราชการในกรมช่างทหารใน และรับราชการสนองพระเดชพระคุณเป็นเอเดอแกรมพ์หลวง เป็นที่ไว้วางพระราชหทัยสมควรที่จะดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมพระองค์หนึ่งได้

จึ่งมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสีหนาทดำรัสให้สถาปนา พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าชายชุมพลสมโภชเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุวรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์

อัชนาม ทรงศักดินา ๑๕,๐๐๐ ตามพระราชกำหนด อย่างพระองค์เจ้าต่างกรม ในพระบรมมหาราชวัง จงเจริญพระชนมายุ สุข พละ ปฏิภาน คุณสาร สมบัติสรรสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคลวิบูลย์ศุภผลชนสารสมบูรณ์ อดุลยเกียรติยศ เดชานุภาพทุกประการเทอญ"

ให้ทรงตั้งเจ้ากรมเป็น หมื่นสรรพสิทธิประสงค์

ให้ทรงตั้งปลัดกรมเป็น หมื่นดำรงราชกิจ

ให้ทรงตั้งสมุหบัญชีเป็น หมื่นลิขิตคณารักษ์

และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนเป็น กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นนายพลตรีราชองครักษ์ ตามประกาศทรงแต่งตั้งเลื่อนเป็น กรมหลวง ดังนี้

"...ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ จำเดิมแต่ได้ทรงรับพระสุพรรณบัฏเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมมา ได้รับราชการหน้าที่ต่าง ๆ หลายตำแหน่งทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ราชการฝ่ายทหารนั้นได้เป็นนายพันโท นายพันเอก จนถึงนายพลตรีโดยลำดับ และได้ทรงทำการในหน้าที่ผู้บังคับบัญชากองทหารม้าและหน้าที่ปลัดทัพบกคราวหนึ่ง ราชการฝ่ายพลเรือนได้เป็นอธิบดีบังคับการศาลฎีกา และกรรมการตรวจความฎีกา และได้รับตำแหน่งจเรเป็นข้าหลวงไปจัดการส่งกองทัพซึ่งยกไปปราบฮ่อข้าศึก ซึ่งมาย่ำยีพระราชอาณาเขตทางเมืองหลวงพระบางตั้งอยู่ที่เมืองพิชัย ภายหลังได้รับตำแหน่งที่เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการอยู่ไม่ช้า เมื่อมีราชการสำคัญขึ้นต้องเสด็จไปจัดการ ณ เมืองนครราชสีมา แล้วจึงได้รับแต่งตั้งเป็น ข้าหลวงต่างพระองค์อยู่ ณ เมืองอุบลราชธานีจนถึงบัดนี้ได้ ๗ ปีล่วงมาแล้ว กอปรด้วยพระสติปัญญา

และพระราชอัชฌาสัยสุขุมเยือกเย็นไปด้วยความเมตตาปราณี วิริยอุตสาหะและ

ความอดทนต่อความลำบากด้วยความเห็นแก่ราชการมิได้มีความท้อถอย และมีพระราชอัชฌาสัยมิได้หนักไปในทางโลกธรรมทั้งปวง สมควรที่จะเลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ได้..."

ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ (ปีชวด จัตวาศก ร.ศ. ๑๓๑) ในรัชกาลที่ ๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ดำรงตำแหน่งสมุหมนตรีเสนาบดีที่ปรึกษา สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕ (ปีจอ จัตวาศกจุลศักราช ๑๒๘๔) พระชันษา ๖๖ ปีเป็นต้นราชสกุลชุมพล ณ อยุธยา ในเจ้าจอมมารดาพึ่ง

การเสด็จตรวจราชการของเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่

ในวันที่ ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพเสนาบดี กระทรวง มหาดไทย เสด็จตรวจราชการมณฑลอุดร กับ มณฑลอีสาน จากกรุงเทพ ฯ โดยขบวนรถไฟพิเศษถึงเมืองนครราชสีมา แล้วเสด็จทรงม้าเป็นพาหนะผ่านจังหวัดขอนแก่นเป็นเวลา ๑๔ วันจึงถึงมณฑลอุดร เวลานั้นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ โต๊ะทองกาทอง) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดร เมื่อเสด็จถึงจังหวัดหนองคายทางการฝรั่งเศสที่เมืองเวียงจันทน์ ได้จัดเรือกลไฟเป็นพาหนะล่องตามลำแม่น้ำโขงถึงจังหวัดนครพนมเสด็จทางบกทรงม้าตรวจราชการจังหวัดสกลนครแล้วเสด็จนมัสการพระธาตุพนม เวลานั้นอำเภอธาตุพนมตั้งอยู่บ้านเรณู เมื่อเสด็จถึงกรุงเทพ ฯ แล้วโปรดให้ย้ายอำเภอออกมาตั้งที่ตำบลธาตุพนมปัจจุบัน เมื่อ พ.ศ ๒๔๕๐ ได้ทรงประทานระฆังถวายไว้สำหรับตีบูชาพระบรมธาตุ ๒ ลูก แล้วเสด็จลงเรือยาวพายล่องตามลำแม่น้ำโขงถึงอำเภอมุกดาหารประทับแรมที่นี่ ๑ ราตรีรุ่งเช้าจากมุกดาหารเสด็จอำเภอยโสธร ผ่านดงบางอี่ทางบ้านเกาะและประทับแรม รุ่งเช้าเสด็จผ่านบ้านนาคำถึงอำเภอยโสธร ขณะนั้น

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสานประทับที่เมืองอุบลราชธานี จวบกับข้าหลวงปักปันเขตแดนไทยกับฝรั่งเศส คราวที่ไทยจะยกมณฑลบูรพาให้ฝรั่งเศสแลกเอาเมืองตราดคืน ข้าหลวงไทยและฝรั่งเศสกำลังประชุมกันอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี พระองค์ท่านจึงไม่ได้เสด็จทรงเยี่ยมพบปะกับข้าหลวงต่างพระองค์ ณ เมืองอุบล ฯ เป็นแต่ทรงสนทนากันโดยทางโทรศัพท์ จากอำเภอยโสธรประทับแรมที่เมืองเสลภูมิ-ร้อยเอ็ด-มหาสารคาม-พุทไธสง-พิมาย ทอดพระเนตรปราสาทหินพิมายแล้วเสด็จต่อไปท่าช้าง-นครราชสีมา แล้วเสด็จขึ้นรถไฟหลวงกลับกรุงเทพ ฯ รวมเวลาที่ทรงตรวจราชการครั้งนี้ เป็นเวลาร่วม ๓ เดือน ในบรรดาเจ้านายข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของไทยนับว่าพระองค์ท่าน ได้เสด็จทรง ตรากตรำ บากบั่น เป็นระยะ ทางยาวและนานกว่าทุก ๆ ท่านที่ได้เสด็จและทรงตรวจราชการทางหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาแล้วแต่เบื้องหลัง ทั้งในเวลานั้นยวดยานพาหนะเช่นเครื่องบินรถยนต์ไม่มีเหมือนในปัจจุบัน

ในสมัยที่พระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุจินดา) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอีสาน ตรงกับพระราชพิธีมหามงคลราชาภิเษกพระบาทสมเด็จ พระรามาธิบดีศรีสินทร มหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชการที่ ๖ เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๕๕ นั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้มีรับสั่งให้ทุกมณฑลจัดเอาน้ำอันมีชื่อ

ในแม่น้ำ สระ บึงที่สำคัญอันเป็นมงคลนามนำเข้าไปประกอบพระราชพิธีราชาภิเษกดังกล่าวแล้ว

สำหรับมณฑลอุบลราชธานี สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ) เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ "พระราชมุนี" เจ้าคณะมณฑลอีสาน เวลานั้นได้แนะนำให้พระยาศรีธรรมศกราช จัดเอาน้ำอันมีชื่ออันเป็นมงคลนามคือ

๑. แม่น้ำมูล ที่ท่าหอชัย
๒. กุดศรีมังคละ (ริมถนนสายวาริน ฯ หาดสวนยา)
๓. กุดจันทฤาชัย (ในจังหวัดอุบล ฯ)
๔. คำน้ำแซบ (ที่อำเภอวารินชำราบ)
๕. ห้วยสำราญ (ที่จังหวัดศรีสระเกษ)
๖. สระโบราณ (ที่จังหวัดสุรินทร์)

รวม ๖ แห่ง เป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ เป็นน้ำอันมีชื่อเป็นศิริมงคล เป็นน้ำมุรธาภิเษก โดยพระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุจินดา) และพระวิภาคย์พจนกิจ (ครั้งเป็นหลวงอุปลานุการวัฒน์ เล็ก สิงหัษฐิต) เป็นผู้นำไปถวายในพระราชพิธีนี้ น้ำอันเป็นมงคลนามทั้ง ๖ แห่งนี้ จึงนับว่าเป็นแหล่งน้ำที่สำคัญจึงได้นำมากล่าวไว้ในหนังสือนี้ด้วย

และก็ในศกเดียวกันนั้นเอง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯให้พระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุจินดา) ย้ายไปดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา แต่บังเอิญป่วยเป็นโรคกะเพาะอาหารพิการ ถึงแก่กรรมอยู่ที่กรุงเทพฯ จึงทรงพระกรุณาโปรด

เกล้า ฯ ให้ย้าย พระยาศรีธรรมศกราช (ปิ๋ว บุนนาค) เมื่อครั้งเป็น "พระยาวิเศษสิงหนาท" ปลัดมณฑลประจำจังหวัดขุขันธ์มาดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานีสืบไป

เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๕๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ พระเจ้าน้องยาเธอ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาท เสด็จตรวจตราราชการต่างพระองค์ (รัชกาลที่ ๖) มณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุบลราชธานี ชั้นต้นว่าจะเสด็จแค่เมืองอุบล ฯ แต่เมื่อเสด็จถึงอุบล ฯ แล้ว มีพระประสงค์จะเสด็จพระราชดำเนินต่อไปยังอำเภอพิมูลมังษาหาร ชายแดน เวลานั้นพระวิภาคย์พจนกิจ(๑) เป็นนายอำเภอ ฯ จึงได้เตรียมการต้อนรับเสด็จอย่างกระทันหัน ปลูกพลับพลาไม้จริงทั้งกลางวันกลางคืนแล้วเสร็จตามกำหนดการ เป็นการสมพระเกียรติยศยิ่ง พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงศ์ ฯ โอรสพร้อมด้วย หม่อมคัทริน ชายาก็ได้ตามเสด็จด้วย เวลานั้นพระชันษาของพระองค์เจ้าจุล ฯ เห็นจะได้ราว ๘ ชันษา ผู้เขียนได้ดูการรับเสด็จคราวนั้นอย่างใกล้ชิด พอเรือกลไฟจูงเรือพระที่นั่งเทียบชานชาลาสะพานปรำ หน้าที่ ว่าการอำเภอพิมูล ฯ พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักร์พงศ์ได้เสด็จขึ้นข้างบนพร้อมพระมารดาตามเสด็จพระบิดา ฉลองพระองค์ด้วยกางเกงแพรสีเลือดนก เสื้อผ้าบ้านคอกลม มีมหาดเล็กนุ่งผ้าม่วงเสื้อชั้นนอกคอบิดสรวมถุงเท้ารองเท้าเดินตามหลัง รู้สึกว่าโปรดมะพร้าวอ่อนที่บ้านเมืองจัดถวายรับเสด็จคราวนี้มาก และทรงพระสำราญ

(๑) เมื่อครั้งเป็นหลวงวิภาคย์พจนกิจ (เล็ก สิงหัษฐิต)

ร่าเริงดี เมื่อเสวยพระกระยาหารกลางวันแล้ว หม่อมคัทธรินและพระองค์เจ้าจุลจักรพงศ์ได้เสด็จลงเรือพาย โดยการนำเสด็จพระวิภาคย์พจนกิจทอดพระเนตรแก่งสะพือ มีรับสั่งจะให้เอาเรือลงไปใกล้ ๆ แก่ง แต่พระวิภาคย์ ฯ ได้ทูลว่า ไปไม่ได้ เพราะแก่งกำลังเชี่ยว หากเรือเล็กนี้ไปถูกกระแสน้ำเชี่ยวจะพัดเอาเรือไปตกแก่งจะเป็นอันตราย แล้วเสด็จกลับไปประทับแรมที่เมืองอุบลราชธานีในวันเดียวกัน บิดาของผู้เขียนก็ได้โดยเสด็จถึงเมืองอุบล ฯ ด้วย

ตอนหนึ่งบิดาของผู้เขียนเล่าขณะที่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาทประทับ ณ ท่ามกลางข้าราชการทหารพลเรือนชั้นผู้ใหญ่ที่จวนสมุหเทศาภิบาลของคืนวันนั้นได้ทรงกล่าวว่า "*...มณฑลอุบลราชธานีเป็นมณฑลที่กว้างใหญ่มีพลเมืองมาก ราษฎรประชาชนเป็นผู้ว่านอนสอนง่าย หากได้บำรุงสักเล็กน้อยก็อาจจะนำมาซึ่งผลประโยชน์แก่แผ่นดินมาก จึงให้สมุหเทศาภิบาลตลอดจนข้าราชการแต่ละ แผนกการพากันเอา ใจใส่ช่วย ทำนุบำรุงมณฑลอุบล ฯ ให้เป็นปึกแผ่นยิ่งขึ้น จะได้เป็นกำลังส่วนใหญ่ของประเทศชาติสืบไป...*" วันรุ่งขึ้นได้เสด็จโดยเรือกลไฟลากจูงเรือฉลอมที่จัดเป็นเรือพระที่นั่งไปตามลำน้ำมูลไปพิมาย-ท่าช้างเสด็จขึ้นรถไฟขบวนพิเศษกลับพระนคร

เหตุที่ได้ทรงเปลี่ยนหมายกำหนดการอย่างกระทันหันไปยังอำเภอพิมูลมังษาหารดังกล่าวแล้วนั้นทราบว่า เนื่องจากก่อนการเสด็จถึงเมืองอุบล ฯ เล็กน้อย พระยาสารศาตร์ศิริลักขณ์[๑] พระยาประทุมเทพภักดี (อ่วม บุญยรัตพันธ์) ผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลราชธานี

(๑) เมื่อครั้งเป็นพระผดุงสาครศาสตร์ (สรรเสริญ สุขยางค์)

และพระวิภาคย์พจนกิจพร้อมด้วย เมอสิเออร์ ซามบิเยร์ ข้าหลวงโยธาประเทศลาว-ฝรั่งเศส และเมอสิเออร์ แนมป็อง กงสุลฝรั่งเศสประจำมณฑลอุบลราชธานีร่วมไปตรวจราชการ สร้างทางหลวงสายที่ ๑๖ (พิบูล-ช่องเม็ก) ที่จะติดต่อเชื่อมทางหลวงอาณานิคมสายที่ ๑๐ ของฝรั่งเศส (ช่องเม็ก-เมืองเก่าคันเกิง) เพื่อพิจารณาปักปันหมุดเขตแดนที่เชื่อมกันตาม นโยบายของรัฐบาล สยามกับรัฐบาลฝรั่งเศสในอินโดจีนเวลานั้น ทั้งมีพระประสงค์เสด็จตรวจราชการต่างพระองค์ชายแดนด้านนี้ด้วยอย่างใกล้ชิด

ก่อนและหลังที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถเสด็จตรวจราชการต่าง พระองค์คราวที่ กล่าวนี้ ก็ได้มีเจ้านายและข้าราชการผู้ ใหญ่เสด็จและไป ตรวจราชการภาคอีสานควรจะบันทึกไว้ด้วยคือ

๑. พ.ศ. ๒๔๕๒ พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นพิชัยมหินทโรดม (ในรัชกาลที่ ๕) เสด็จมาตรวจโรงสาวไหมที่เมืองอุบลฯ ผ่านอำเภอเขื่องใน บ้านชีทวน ประทับแรมที่เมืองอุบลฯหลายราตรี เจ้านายพระองค์นี้ทรงสนพระทัยและยังทรงเป็นนัก แต่งเพลงอย่างดีด้วยพระองค์หนึ่งนัยว่าทรงโปรดทำนองเพลงลาวดำเนินทรายมาก ครั้นเสด็จตรวจราชการมณฑลอีสานคราวที่กล่าวนี้ ระหว่างทางที่เสด็จทรงรอนแรมมานั้น พระองค์ท่านจึงได้ทรงแต่งเพลงเพื่อให้เข้าคู่กับ "เพลงลาวดำเนินทราย" เพลงหนึ่งประทานชื่อว่า "เพลงลาวดำเนินเกวียน" เห็นจะเป็นเพราะเมื่อโคลากเกวียนไปบนทรายก็เนิบนาบการลีลาทำนองของเพลงนี้จึงดำเนินไปช้า ๆ ทำนองโคลาก

เกวียนไปบนทรายดังกล่าวแล้ว ซึ่งบทร้องขึ้นต้นว่า "โอ้ละหนอดวงเดือนเอย..." เป็นเพลงที่ฟังไม่เบื่อนับเป็นเพลงอมตได้เพลงหนึ่ง ครั้นต่อมาเพลงลาวดำเนินเกวียนนี้มีคนนิยมโดยแพร่หลาย เลยถูกเปลี่ยนชื่อเพลงไปตามบทร้องโดยปริยายว่า *เพลงลาวดวงเดือน* มาจนเท่าทุกวันนี้

๒. พ.ศ. ๒๔๕๔ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบวรเดช (แต่ครั้งดำรงฐานันดรศักดิ์เป็นหม่อมเจ้าบวรเดช กฤดากร) เสด็จตรวจราชการภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่านจังหวัดอุดรธานี–นครพนม–มุกดาหาร – อำนาจเจริญ – ม่วงสามสิบ – อุบล ฯ ประทับแรมที่กรมทหารราบอุบลฯ ๒ คืน แล้วเสด็จกลับทางนครราชสีมา โดยเรือกลไฟตามลำแม่น้ำมูล

๓. พ.ศ. ๒๔๕๕ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช เสด็จตรวจราชการนครราชสีมา–อุดรฯ–นครพนม–มุกดาหาร–อำนาจเจริญ–ยโสธร–คำเขื่อนแก้ว–เขื่องใน–อุบลฯ ประทับที่อุบลฯ ๓ ราตรี แล้วเสด็จกลับทางศรีสะเกษ–สุรินทร์–บุรีรัมย์–นครราชสีมา ทางเกวียน

๔. พ.ศ. ๒๔๕๖ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยสิริ) ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ไปตรวจราชการจากนครราชสีมา โดยพาหนะโคเกวียนผ่านจังหวัดสุรินทร–บุรีรัมย์–ศรีสะเกษ–อุบลฯ พักแรมที่อุบล ฯ ๓ คืนทางยโสธร–เสลภูมิ–ร้อยเอ็ด–มหาสารคาม–ขอนแก่น–นครราชสีมา–กรุงเทพฯ

๕. พ.ศ. ๒๔๖๐ นายพลโท พระยาศรีหราชเดโช (หม่อมหลวงช่วง) แม่ทัพภาคอีสาน พร้อมด้วยนายพลตรี พระยาประเสริฐสงคราม ผู้บัญชาการกองพลทหารราบร้อยเอ็ดไปตรวจราชการทหารแล้วเลยไปจนถึงอำเภอพิบูลมังษาหาร และมีราชทูตญี่ปุ่นติดตามไปด้วย แล้วกลับทางอุบลฯ ไปนครราชสีมา

๖. ในศกเดียวกันนี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระชัยนาทนเรนทร (แต่ครั้งดำรงฐานันดรศักดิ์เป็นกรมขุนฯ ในราชทินนามเดิม) เสด็จมณฑลอุบลราชธานี แล้วเสด็จต่อไปยังอำเภอพิบูลมังษาหารประทับแรมคืนเดียว เสด็จกลับอุบลฯ- นครราชสีมา-กรุงเทพฯ

๗. พ.ศ. ๒๔๖๑ นายพลเอก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน เสนาบดีกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม เสด็จตรวจราชการทางรถไฟจากนครราชสีมา-อุบลฯ และทางหลวงแผ่นดิน สายจากอำเภอพิบูลฯ-ช่องเม็ก เวลานั้นหลวงสถิตนิมานการ (เมื่อครั้งเป็นนายชม สุบียพันธ์) นายช่างได้ทำการสำรวจทางไปถึงช่องเม็กระยะทาง ๓๒ กม. ต่อแดนลาวเสร็จแล้ว และก็อยู่ประจำควบคุมงานก่อสร้างทางสายนี้จนสำเร็จ การเสด็จของพระองค์ท่านคราวนั้น จากอำเภอพิบูลฯ โดยพาหนะม้าพร้อมด้วยผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลฯ พระวิภาคย์พจนกิจ นายอำเภอพิบูลมังษาหาร กับข้าราชการประจำกระทรวงที่ตามเสด็จอีกหลายคน ประทับแรมที่บ้านดอนขวาง ๑ ราตรี แล้วเสด็จมาประทับแรมที่อำเภอพิบูลฯ ๒ ราตรีจึงเสด็จกลับอุบลฯ-นครราชสีมา-กรุงเทพฯ

๘. พระยาราชวินิจจัย (อุทัยวรรณ อมาตยกุล) อธิบดีกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทยไปตรวจราชการภาคอีสานจากนครราชสีมา ขอนแก่น-มหาสารคาม-ร้อยเอ็ด-ยโสธร-อุบล แล้วเลยไปตรวจราชการที่อำเภอพิมูลมังษาหาร กลับอุบลฯ ทางนครราชสีมาโดยเรือกลไฟเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑

๙. พระยาศรีธรรมาธิราช ราชปลัดทูลฉลอง กระทรวงมหาดไทย โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นข้าหลวงใหญ่ตรวจราชการชายแดนพระราชอาณาเขต ติดต่อกับอินโดจีนฝรั่งเศสร่วมกับข้าหลวงใหญ่ฝรั่งเศสพิจารณาปักปันเขตแดนตามลำแม่น้ำโขงที่เป็นเกาะหรือดอนเพื่อเหมาะสมยุติธรรมกันใหม่ เริ่มจากจังหวัดเชียงรายจนถึงจังหวัดอุบลราชธานีสุดเขตที่บ้านด่านปากมูล (อำเภอบ้านด่านปัจจุบัน) เมื่อถึงอำเภอบ้านด่านแล้ว (เวลานั้นเรียกอำเภอโขงเจียม) ได้พักตรวจราชการดูแนวเส้นเขตแดนตรงที่เขาบรรทัดจรดลำแม่น้ำโขงที่ปากลำน้ำโดมน้อยตกแม่น้ำมูล ซึ่งเรียกว่า *เวินบึก* ๒ คืน เมื่อเสร็จแล้วข้าหลวงใหญ่ทั้งไทยและฝรั่งเศส พร้อมด้วยเจ้าหน้าที่แต่ละฝ่ายได้แยกอำลากันกลับประเทศของตน ส่วนพระยาศรีธรรมาธิราชเดินทางกลับกรุงเทพฯ ตามลำแม่น้ำมูล โดยพาหนะเรือพาย ๖ ลำ ซึ่งพระวิภาคย์พจนกิจได้นำมารับที่อำเภอบ้านด่าน พักแรมที่อำเภอพิมูลฯ ๒ คืน แล้วเลยไปตรวจราชการตามทางหลวงสายจากพิมูลฯ ไปช่องเม็กซึ่งเพิ่งสร้างแล้วเสร็จใหม่ๆ โดยรถยนต์ ถึงช่องเม็กที่ต่อเขตแดนแล้วกลับมาพักแรมที่อำเภอพิมูลฯ ๑ คืน แล้วย้อนกลับทางอำเภอกันทราลักษณ์-อำเภอขุขันธ์-อุทุมพรพิสัย-ศรี

ขรภูมิ (แต่เมื่อยังไม่ย้ายที่ว่าการอำเภอมาอยู่ริมทางรถไฟ) จังหวัดสุรินทร์ แล้วขึ้นรถไฟไปจังหวัดบุรีรัมย์–นครราชสีมา และในการนี้ราชปลัดทูลฉลอง ฯ ได้มีบัญชาให้พระวิภาคย์พจนกิจ (เมื่อครั้งเป็นหลวง ฯ) ติดตามตรวจราชการด้วย เมื่อถึงอำเภอขุขันธ์จึงอนุญาตให้กลับ

๑๐. พ.ศ. ๒๔๖๓ นายพลเอก พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน (แห่งรัชกาลที่ ๗) เสด็จตรวจราชการทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือและทางรถยนต์สายพิบูล ฯ ซ่องเม็กเป็นครั้งที่ ๒ มีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ตามเสด็จด้วยคราวนั้นคือ พระยารำไพพงษ์บริพัทร์ (จิตร บุนนาค) พระยาสารศาสตร์ศิริลักษณ์ (ครั้งเป็นพระผดุงสาครศาสตร์) พระยาพหลโยธินทร์ (นพ พหลโยธินทร์) สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ฯลฯ เมื่อมาถึงเมืองอุบล ฯ เสด็จต่อไปยังอำเภอพิมูลมังษาหาร ประทับแรม ๑ คืน รุ่งขึ้นเสด็จเมืองปากเซโดย พระวิภาคย์พจนกิจขอความช่วยเหลือไปยังเมอสิเออร์โอเดอแบท์[๑] กอมมิแซร์ เมืองปากเซได้จัดรถยนต์ ๓ คัน มาคอยต้อนรับเสด็จที่อำเภอพิบูล ฯ เมื่อถึงเมืองเก่าคันเกิง (ตรงข้ามปากเซ)

---

(๑) ม. โอเดอแบท์คนนี้ เจ้ากาวิละวงศ์ ณ เชียงใหม่ ได้เล่าให้ผู้เขียนฟังว่า ตอนเกิดสงครามโลกครั้งแรกท่านอยู่ในประเทศฝรั่งเศส ทางการแต่งตั้งให้ได้รับยศเป็นนายดาบล่ามประจำกองอาสาสมัครทหารไทยที่ไปร่วมสงครามนี้ด้วย ส่วน ม. โอเดอแบท์ คนนี้ก็ถูกระดมพลครั้งสงครามโลกคราวดังกล่าว เมื่อคราวมารับราชการในลาวและก็ได้เป็นล่ามของฝรั่งเศสประจำกองทหารไทยด้วย จึงรู้จักกันดี พูดภาษาลาวพอรู้เรื่อง เสร็จสงครามโลกจึงกลับมาประเทศลาวคราวนี้ได้เป็นกอมมิแซร์ดังกล่าวแล้ว ชอบพอกับบิดาของผู้เขียนไปมาติดต่อราชการด้านชายแดนเรียบร้อยด้วยกันทั้งสองฝ่าย

เสด็จต่อไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์เจ้ายุติธรรมธร (เจ้าราชดนัยหยุย) เจ้านครจำปาศักดิ์ทำการต้อนรับเสด็จและเฝ้า ทรงปราสัยกับเจ้าองค์ครองเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นอย่างดี แล้วก็เสด็จประพาส วัดภู อันเป็นปูชนียสถานโบราณเก่าแก่มาหลายพันปี สร้างด้วยศิลาแลงแบบเขาพระวิหารหรือพิมาย ถึงกับมีคำกล่าวกันว่า *"หากได้ไปเมืองนครจำปาศักดิ์ไม่ได้เห็นวัดภูก็เท่ากับไม่ได้เห็นเมืองนครจำปาศักดิ์"* เสด็จแล้วกลับมาประทับแรมที่เมืองปากเซ ทางการฝรั่งเศสที่เมืองปากเซได้จัดตำรวจภูธร ๑ กองร้อยรับเสด็จเป็นเกียรติยศ ชาวเมืองถวายดอกไม้ธูปเทียนเป็นอันมาก ในการเสด็จเมืองปากเซคราวนี้กอมมิแซร์แห่งรัฐบาลได้จัดการต้อนรับอย่างสมพระเกียรติยศ รุ่งขึ้นเสด็จกลับอำเภอพิบูลมังษาหาร เสด็จประทับเรือกลไฟกลับเมืองอุบลฯ ในวันเดียว ประทับแรมที่อุบลฯ ๒ ราตรีแล้วเสด็จกลับนครราชสีมา-กรุงเทพฯ

๑๑. พ.ศ. ๒๔๗๐ จอมพล พระเจ้าพี่ยาเธอ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (แห่งรัชกาลที่ ๗) เมื่อทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการภาคอีสาน จากกรุงเทพฯ โดยเสด็จขบวนรถไฟพิเศษ–นครราชสีมา–บุรีรัมย์–สุรินทร์–ศรีสะเกษ เวลานั้นทางรถไฟสายนี้เพิ่งสร้างเปิดการเดินรถถึงจังหวัดศรีสะเกษ จากศรีสะเกษโดยพระพาหนะรถยนต์ (ระยะทาง ๖๐ กม.) ตามทางลำลองหรือทางเกวียนเดิม มีข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนตามเสด็จที่สำคัญคือ

๑. พลโท พระยาประเสริฐสงคราม ๒. พลอากาศโท พระยาเฉลิมอากาศ ๓. มหาอำมาตย์โทพระยาเพชรดาธิหาวงศ์ (สะอาด ณ ป้อมเพชร) สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ๔. มหาอำมาตย์ตรีพระยารำไพพงษ์บริพัทธ์ ผู้บัญชาการรถไฟหลวง และนายพันโท พระไพศาลเวชกรรม ฯลฯ เวลานั้นพระยาประทุมเทพภักดี (ธน ณ สงขลา) เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลราชธานี ประทับแรมที่อุบล ฯ ๒ ราตรี ได้มีรับสั่งให้ย้ายกรมทหารราบอุบลฯ ซึ่งขณะนั้นตั้งอยู่ในบริเวณโรงเรียนเบญจมมหาราชเดี๋ยวนี้ ไปตั้งที่บ้านค้า น้ำแซบ อำเภอวารินชำราบฝั่งขวาแม่น้ำมูลคือ "ค่ายสรรพสิทธิประสงค์" ณ บัดนี้ ส่วนบริเวณที่ตั้งกรมทหารเดิมให้กระทรวงกลาโหมมอบให้ผู้ว่าราชการจังหวัดอุบล ฯ จัดสร้างโรงเรียนตัวอย่างเบญจมมหาราช ซึ่งรื้อจากขอบทุ่งศรีเมืองตะวันออกไปสร้างใหม่กับโรงเรียนหัตถกรรมปรากฏมาเท่าทุกวันนี้

๑๒. พ.ศ. ๒๔๗๑ พระยาจ่าแสนยบดี (ชิต สุนทรวร) เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทยไปตรวจราชการโดยขบวนรถไฟจากกรุงเทพฯ-นครราชสีมา-อุบลราชธานี (ตอนนี้ทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือถึงอุบล ฯ เสร็จแล้ว) พักตรวจราชการที่อุบล ฯ ๒-๓ วันแล้วเลยไปตรวจราชการที่อำเภอพิมูลมังษาหาร โดยพาหนะเรือยนต์ พระวิภาคย์พจนกิจ นายอำเภอฯ ได้นำตรวจราชการชายแดนแล้วเลยไปยังเมืองปากเซ แล้วกลับมาค้างคืนที่อำเภอพิมูลฯ ได้บันทึกในสมุดตรวจราชการของอำเภอฯ ความตอนหนึ่งว่า "*ญาพ่อพระวิภาคย์ฯ ปกครองท้องที่เรียบร้อย*

เปรียบเหมือนบิดาของพลเมือง ราษฎรมีความรักใคร่นับถือและติดต่อราชการบ้านเมืองด้านชายแดนอินโดจีนฝรั่งเศสเรียบร้อยดีทุกประการ ทั้งเป็นผู้รู้จักภูมิประเทศโดยกว้างขวาง" รุ่งเช้าเดินทางกลับอุบล ฯ – นครราชสีมา กรุงเทพ ฯ

๑๓. เมื่อเดือน มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เวลานั้นทรงดำรงตำแหน่งนายกราชบัณฑิตยสถาน พร้อมด้วยหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดาพระยาเพชรดาธิหาวงศ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา และข้าราชการอีกหลายท่าน เสด็จทอดพระเนตรปูชนียสถานภาคอีสาน โดยจากนครราชสีมาทรงตรวจปราสาทหินพิมาย–เขาพนมรุ้ง – อำเภอนางรอง – เมืองต่ำ – ศรีสะเกษ – วัดกำแพง – บ้านระเงียง (ไทยเรียกระแงง)–ห้วยตาเงือก–เขาเทพพระวิหาร แล้วเสด็จต่อไปยังเมืองอุบลราชธานี เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ โดยขบวนรถไฟพิเศษ

การเสด็จทอดพระเนตรเขาพระวิหารของสมเด็จ กรมพระยาดำรงราชานุภาพครั้งนี้ เรสิดังท์เมืองกัมปงทมแต่งตัวเต็มยศประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ พร้อมด้วยทหารกอง เกียรติยศมาคอยต้อนรับเสด็จที่เขาพระวิหาร แล้วก็ชักธงฝรั่งเศสขึ้นประหนึ่งว่าเขาพระวิหารเป็นของฝรั่งเศส

๑๔. วันที่ ๒๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ นายพลเอก พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธินเสนาบดี กระทรวงพาณิชย์และคมนาคมเสด็จตรวจราชการรถไฟสุดแค่จังหวัดอุบลราชธานี แล้วเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ

๑๕. พ.ศ. ๒๔๗๒ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร[๑] เสนาบดี กระทรวงธรรมการเสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา และจังหวัดอุบลราชธานี มีพระยาเพชรดาธิหาวงศ์สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาตามเสด็จด้วย ประทับแรมที่อุบลฯ ๒ ราตรี แล้วเสด็จต่อไปยังอำเภอพิมูลมังษาหาร พักแรม ๒ ราตรี แล้วเสด็จต่อไปยังเมืองปากเซ โดยเมอสิเออร์ ยูลส์ บอสต์ ผู้สำเร็จราชการประเทศลาวของอินโดจีนฝรั่งเศสที่เมืองเวียงจันทน์ จัดรถยนต์มารับเสด็จที่อำเภอพิมูลมังษาหาร ๓ คัน ส่วน ม. บอสต์ คอยต้อนรับอยู่ที่เมืองเก่าคันเกิง (ฝั่งขวาแม่น้ำโขงตะวันตก) มีชาวบ้านราษฎรมาเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียนที่เมืองเก่าคันเกิงเป็นอันมาก เสร็จแล้วต่อไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์ทอดพระเนตร วัดภู ทางการฝรั่งเศสจัดเลี้ยงพระกระยาหารกลางวันที่สนามตึกหินโฮงซาวลานวัดภูบนเชิงเขา ซึ่งตัวปราสาทหินวัดภูตั้งอยู่ เชิงภูเขาปาศักดิ์ เมื่อทอดพระเนตรปูชนียสถานวัดภูแล้ว เสด็จกลับมาประทับร้อนที่เมืองปากเซ[๒] ๒ ชั่วโมง แล้วเสด็จกลับประทับแรมที่อำเภอพิมูลมังษา

---

(๑) เมื่อครั้งดำรงฐานันดรศักดิ์เป็น "พระองค์เจ้าธานีนิวัต"

(๒) ทางรถยนต์จากเมืองเก่าคันเกิงไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์นั้นระยะทาง ๕๗ กม. มีห้วยโกรกธารหลายแห่ง ทางเลียบภูเขามะโรง เขาปาศักดิ์ไปทางตะวันตก แล้ววกอ้อมเขามาทางตะวันออกมาวัดภู (กม. ที่ ๔๕) จากวัดภูเป็นที่ราบเข้าไปยังตัวเมืองนครจำปาศักดิ์ระยะทาง ๑๒ กิโลเมตร ในปัจจุบันรถยนต์จากเมืองเก่าฯ ไปนครจำปาศักดิ์ไม่ได้ เพราะสะพานชำรุดและขาดการบำรุง ถึงฤดูสงกรานต์ชาวนครจำปาศักดิ์ และหัวเมืองที่ใกล้เคียงได้มาทำการสักการะบูชาสรงน้ำพระบาทจำลอง และทำบุญสงกรานต์เป็นงานใหญ่ประจำสมัยที่ฝรั่งเศสยังปกครองลาวอยู่เปิดให้มีการพนันทุกประเภท ตลอดสุรายาเมาเสพฝิ่นเป็นสนุกของพวกนักเลงประเภทนี้อย่างยิ่ง

หาร รุ่งขึ้นเสด็จเรือกลไฟไปยังจังหวัดอุบลฯ ประทับแรม รุ่งขึ้นเสด็จทอดพระเนตรปูชนียสถานที่บ้านไผ่ใหญ่ อำเภอม่วงสามสิบ เวลานั้น รองอำมาตย์เอก พระบริคุตคามเขต (โหง่นคำ สุวรรณกูฏ) เป็นนายอำเภอม่วงสามสิบแล้ว เสด็จกลับอุบลฯ ในวันนั้น ประทับแรมที่อุบล ๒ ราตรี จึงเสด็จกลับกรุงเทพฯ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ในรัชกาลที่ ๖ ให้ประกาศทราบโดยทั่วกันโดยให้รวมมณฑลอุดร มณฑลอุบลราชธานี และ มณฑลร้อยเอ็ดเป็นภาคเรียกว่า *ภาคอีสาน*[๑] ตั้งที่บัญชาการมณฑลภาคที่เมืองอุดรธานี ให้เจ้าพระยามุขมนตรี[๒] ดำรงตำแหน่งอุปราชภาคอีสาน และเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

ลุถึงปลายเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ (ในรัชกาลที่ ๗) ประจวบกับเศรษฐกิจของประเทศตกต่ำเนื่องมาแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ แล้ว เงินรายได้ของแผ่นดินไม่พอจ่าย รัฐบาลต้องแก้ไขเพื่อให้งบประมาณแผ่นดินสู่ดุลยภาพ จำเป็นต้องยุบเลิกตำแหน่งหน้าที่ราชการแลปลดข้าราชการออกรับบำเหน็จบำนาญมากมาย เฉพาะกระทรวงมหาด

---

(๑) มีหนังสือบางเล่มและบางคนเข้าใจคลาดเคลื่อนว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเคยเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ภาคอีสานมาก่อน ภาคอีสานที่เราเรียกกันติดปากมาจนเดี๋ยวนี้นั้น เพิ่งโปรด ให้ตั้งขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ ๖ ดังกล่าว สมัยที่กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ หรือข้าหลวงใหญ่ประทับที่เมืองอุดรธานีนั้น ยังเรียก "มณฑลฝ่ายเหนือ" หลัง ร.ศ. ๑๑๘ แล้วทางการจึงประกาศเรียก "มณฑลอุดร" ไม่ได้รวมทุกจังหวัดในภาคอีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือเช่นปัจจุบัน

(๒) เมื่อครั้งเป็นพระยาราชนุกูลวิบูลย์ภักดี (อวบ เปาวโรหิต)

ไทยได้ยกเลิกตำแหน่งปลัดจังหวัดถึง ๓๕ จังหวัด ให้นายอำเภอเมืองทำงานแทนอีกหน้าที่หนึ่ง ยกเลิกปลัดมณฑลทุกมณฑล ให้ผู้ว่าราชการจังหวัดที่ตั้งศาลากลาง รัฐบาล ทำการแทนอีก หน้าที่หนึ่ง ยกเลิกกรมสำรวจ ซึ่งมีหน้าที่ราชการ เฉพาะใน กระทรวง มหาดไทยทั่วราชอาณาจักรเสียทั้งกรม ฯ

และคราวเดียวกันนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศยกเลิก *ภาคอีสาน* ด้วย และโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยามุขมนตรีย้ายไปดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพ ส่วนมณฑลอุบลราชธานีกับมณฑลร้อยเอ็ดก็ถูกยุบลงเป็นจังหวัดพร้อมกัน โดยโอนการปกครองจังหวัดในมณฑล ทั้งสองนี้ไปไว้ในมณฑลนครราชสีมา ซึ่งเวลานั้น พระยาเพชรปาณี (ตั๋น รักตประจิตร) เป็นสมุหเทศาภิบาล

ส่วนมณฑลอุดร โปรดเกล้า ฯ ให้ พระยาอดุลยเดชสยามเมศร์วรภักดี (อุ้ย นาครธรรพ) ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ สืบไป ครั้น พ.ศ. ๒๔๗๒ โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาตรัง คภูมาภิบาล (เจิม ปันยารชุน) รั้งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดร ฯลฯ จนหมดสมัยการปกครองระบอบนี้

วิจารณ์หนังสือ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม ๑—๒

ของ เติม วิภาคย์พจนกิจ

(สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย จัดพิมพ์)

ท่ามกลางความสับสนในความหมายของคำว่า ประวัติศาสตร์ สาระของประวัติศาสตร์ ประโยชน์ของประวัติศาสตร์ ที่ยังไม่มีใครสามารถให้ข้อยุติที่แน่นอนได้ สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ ฯ ก็ได้ตีพิมพ์หนังสือ *ประวัติศาสตร์อีสาน* ของเติม วิภาคย์พจนกิจ ออกเผยแพร่ และเนื่องจากเหตุที่ว่า หนังสือชุดนี้มีความยาวมาก จึงได้แบ่งออกพิมพ์เป็น ๒ เล่ม เล่มหนึ่งตีพิมพ์เสร็จวางจำหน่ายไปแล้วแต่เดือนมีนาคมศกก่อน และเล่มสองเพิ่งจะมีวางจำหน่ายเมื่อต้นเดือนกุมภาพันธ์ ศกนี้ อย่างไรก็ดีบางตอนของ ประวัติศาสตร์อีสาน ก็เคยปรากฏตีพิมพ์มาแล้วครั้งหนึ่งโดยผู้เขียน ในชื่อว่า *ฝั่งขวาแม่น้ำโขง* เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๙

สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ ฯ ได้เสนอหนังสือชุดนี้ในขณะที่สภาพการณ์ความมั่นคงของประเทศเป็นที่สงสัย ปัญหาความยุ่งยากในดินแดนที่เคยเป็นมณฑลลาวพวน มณฑลลาวกาว (คือภาคตะวันออกเฉียงเหนือ) ในปัจจุบัน รวมทั้งภัยจากการคุกคามซึ่งอาจจะเกิดขึ้นได้จากเหตุการณ์ในลาวและเขมร ได้กระตุ้นให้เกิดความ

สนใจในภูมิภาคนี้มากขึ้น แม้ว่า*ประวัติศาสตร์อีสาน*อาจจะไม่ให้คำตอบหรือความกระจ่างมากนักในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ในปัจจุบัน แต่ *ประวัติศาสตร์อีสาน* ก็ได้ให้ข้อเท็จจริงในภูมิหลังจากภูมิภาคนี้พอสมควร ประการสำคัญซึ่งอาจไม่ใช่จุดประสงค์โดยตรงของผู้เขียน *ประวัติศาสตร์อีสาน* ได้พยายามวิเคราะห์ขบวนการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคในรัชสมัยของล้นเกล้าฯ รัชกาลที่ ๕ ระบบเทศาภิบาล รวมทั้งปฏิกิริยาที่เกิดจากการปฏิรูป ซึ่งปฏิเสธไม่ได้ว่าอิทธิพลจากการปฏิรูปดังนี้ตกทอดมาจนถึงทุกวันนี้ นอกจากนี้ *ประวัติศาสตร์อีสาน*ยังเป็นหนังสือ ประวัติศาสตร์ ท้องถิ่นเล่ม ที่สมบูรณ์ที่สุดเท่าที่เคยมีปรากฏในจำนวน ไม่กี่เล่มที่มีอยู่ ในตลาดหนังสือวิชาการของไทย

*ประวัติศาสตร์อีสาน*เล่ม ๑ กล่าวถึงประวัติของหัวเมืองสำคัญในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ก่อนที่จะมีการปฏิรูปการจัดการปกครอง เช่น เมืองนครราชสีมา เมืองอุบลราชธานี เมืองกมลาสัย รวมทั้งเมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งเคยเป็นของไทยมาก่อนที่จะตกไปเป็นของฝรั่งเศส ประวัติหัวเมืองสำคัญเหล่านี้ส่วนใหญ่ผู้เขียนเรียบเรียงจากพงศาวดาร (หัวเมือง ?) อีสาน ในประชุมพงศาวดาร ภาค ๔ ของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร และ บันทึกตำนานการปกครองหัวเมืองภาคอีสาน ของพระวิภาคย์พจนกิจ นอกจากนี้ ยังได้จากการสอบถามเอาจากผู้รู้ในท้องถิ่น ซึ่งผู้เขียนได้มีโอกาสพบปะ เช่น ประวัติของเมืองนครจำปาศักดิ์ (หน้า ๓๘) หลักฐานเหล่านี้ น่าจะเชื่อถือได้

ถ้าหากว่าข้อความที่ได้รับการถ่ายทอดมาไม่คลาดเคลื่อนเสียก่อนในขั้นต้น

*ประวัติศาสตร์อีสาน*เล่ม ๒ เป็นตอนที่พิจารณาถึงการปฏิรูปการจัดการปกครองหัวเมืองในส่วนที่เกี่ยวกับภูมิภาคนี้ การปฏิรูปดังกล่าวเริ่มขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๔ ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นระยะที่สำคัญที่สุดระยะหนึ่งของประวัติศาสตร์ชาติไทยสมัยใหม่ เนื่องจากบูรณภาพทางดินแดนของไทยถูกคุกคาม โดยมหาอำนาจจักรวรรดินิยมทั้งด้านทิศตะวันออกและทิศใต้อีกครั้งหนึ่ง ทั้งนี้ในการพิจารณาถึงการปฏิรูปครั้งนี้ ได้ใช้ดินแดนลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่างเป็นตัวอย่างสำหรับการศึกษา นอกจากจะเป็นบทที่พิจารณาถึงการปฏิรูปและปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นแล้ว (เช่นบทที่ ๗ กบฏผีบาปผีบุญ) ในเล่มสองนี้ ผู้เขียนได้กล่าวถึงนโยบายในด้านวัฒนธรรมอีกด้วย (บทที่ ๑๐ และ ๑๑)

ประวัติศาสตร์อีสาน มีลักษณะพิเศษที่แปลกแตกต่างไปจากหนังสือภาษาไทยโดยทั่วไปตรงที่ว่านอกจากผู้เขียนแล้ว ผู้มีส่วนร่วมในหนังสือชุดนี้อีกผู้หนึ่งที่สมควรกล่าวถึงก็คือ ผู้เรียบเรียงพิมพ์ (อาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ แห่งมหาวิทยาลัยเชียงใหม่) บทนำเชิงวิเคราะห์ของผู้เรียบเรียงพิมพ์ ได้ทำให้ประวัติศาสตร์อีสานเป็นที่น่าสนใจมากแก่ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ สมเจตนารมณ์และทำให้ประวัติศาสตร์อีสานรัดกุมและเชื่อมต่อกับประวัติศาสตร์ไทย (ในความเข้าใจของคนส่วนใหญ่ที่คำนึงถึงประวัติศาสตร์ไทยก็เฉพาะ แต่กรุง สุโขทัย กรุงศรีอยุธยา และกรุงรัตนโกสินทร์ เท่านั้น) ได้ดียิ่งขึ้นดังที่

ผู้เรียบเรียงพิมพ์ชี้ให้เห็นว่า ถ้าเราต้องการเข้าใจประวัติศาสตร์ไทยให้กระจ่างกว่าที่เรามีความรู้อยู่ ในปัจจุบันการละเลยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเสียสิ้นเชิงอย่างที่เป็นอยู่ขณะนี้ จะไม่ทำให้เราประสพความสำเร็จได้เลย (หน้า (ฉ) เล่มหนึ่ง คำนำของผู้เรียบเรียงพิมพ์)

หนังสือชุดนี้เป็นความสำเร็จอันน่าภูมิใจของผู้เขียน และผู้เรียบเรียงพิมพ์ ในส่วนผู้เขียนที่ว่า ได้เพียรพยายามทำงาน ชิ้นนี้นานถึง ๒๐ ปี (ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๙๐) ด้วยความสำนึกว่า "หากไม่มีผู้ใดคิดทำเอาไว้เกรงเรื่องจะสูญเสียไป" (หน้า (ฆ) เล่มหนึ่งในคำปรารภ) นอกจากนั้นจากคำนำของผู้เรียบเรียงพิมพ์ก็ได้ยอมรับว่า "ไม่เคยเห็นเล่มใดที่ให้ข้อมูลของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของภาคตะวันออกเฉียงเหนือละเอียดละออ เท่าเล่มนี้มาก่อน" (หน้า ฉ เล่ม ๑) สำหรับในส่วนของผู้เรียบเรียงพิมพ์ แม้ว่าจะไม่ใคร่จะมั่นใจในภาระของตนดังปรารภไว้ในคำนำแล้ว แต่ก็สามารถทำให้ *ประวัติศาสตร์อีสาน* กระชับและดำเนินไปอย่างสัมพันธ์กันตลอดทั้งเล่ม เข้าลักษณะของหนังสือวิชาการยิ่งขึ้น จริงอยู่ การกำหนดเรื่องที่สมควรจะเป็นภาคผนวกในประวัติศาสตร์อีสาน จะไม่ใช่งานที่สมบูรณ์ที่สุด เช่นในบทที่ ๘ และบทที่ ๙ ของเล่มสอง น่าจะเก็บเป็นภาคผนวกมากกว่าที่จะเป็นตัวบทโดยตรงแต่ก็เห็นจะเป็นเพราะความใหม่ ของหน้าที่ผู้เรียบเรียงพิมพ์ในวงการหนังสือวิชาการของไทยมากกว่า

ฉลอง สุนทราวณิชย์

วิจารณในหนังสือพิมพ์ นิสิตนักศึกษา

กุมภาพันธ์ ๒๕๑๘

สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ได้จัดพิมพ์หนังสือดีที่ท่านควรอ่านและเป็นเจ้าของ ออกมาสู่ตลาดอีกเรื่องหนึ่ง ไม่ควรให้มันนอนอยู่บนแผงหนังสือนานนัก หนังสือนี้คือ

ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม ๑–๒ โดย เติม วิภาคย์พจนกิจ
เล่มหนึ่งราคาเล่มละ ๓๐ บาท เล่มสองเล่มละ ๔๕ บาท

พังเผิน ๆ ก็ดูว่าราคาของหนังสือค่อนข้างจะแพงอยู่สักหน่อย หนึ่งแต่เมื่อหยิบอ่านแล้วนั่นแหละจึงจะพบด้วยตนเองว่า มันมีคุณค่าแก่สมองมาก หนังสือเล่มนี้เหมาะสำหรับครูบาอาจารย์ที่จะอ่านเก็บเอาไว้สอนนักเรียนนักศึกษาของตน และเหมาะสำหรับท่านที่สนใจในเรื่องราวของอีสาน พี่น้องชาวไทยอีกสิบห้าจังหวัดทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของเรา ว่ามีความเป็นมาและเป็นไปอย่างไรบ้าง

หนังสือเล่มนี้ "เติม วิภาคย์พจนกิจ" ผู้เขียน เดิมให้ชื่อว่า "*สองฝั่งโขง*" ใช้ความวิริยะอุตสาหะรวบรวมค้นคว้าและเขียนอยู่ถึง ๒๐ ปี จึงกลายเป็นรูปเล่มขึ้นมาอย่างในปัจจุบันและการพิมพ์ครั้งนี้ นอกจากจะให้ใช้ชื่อใหม่ว่า "*ประวัติศาสตร์อีสาน*" แล้ว ทางสำนักพิมพ์ยังได้ขอร้องให้นายนิธิ เอียวศรีวงศ์ อาจารย์ประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ช่วยลำดับเรื่องให้รัดกุมยิ่งขึ้นอีกด้วย

นายสุนทร
วิจารณ์ในหนังสือพิมพ์ เดลินิวส์
มีนาคม ๒๕๑๘

หนังสือเล่มนี้ดีคุ้มกับที่รอมานาน แม้การพิมพ์จะไม่เรียบร้อยเท่าที่ควร ปกจะไม่เข้าท่าเข้าทางนัก และยังมีตัวพิมพ์ผิดอยู่มิใช่น้อย แต่โดยเนื้อหาแล้วนับว่าน่าอ่านยิ่งเพราะเรื่องในตอนนี้ ผู้เขียนรู้เห็นอยู่เองหรือทราบจากปากคำของบิดามาเป็นส่วนมาก นับได้ว่าเป็นเอกสารอ้างอิงชั้นที่ ๑ (primary source) ถ้าในการจัดพิมพ์ระมัดระวังกันอย่างดี จะมีค่าอย่างยิ่งทีเดียว เช่นนามสกุลกรมหลวงพิชิตปรีชากร ผิดไปเป็นศุภลักษณ์ (หน้า ๔๕๓) เสียแล้ว เราจะไปเชื่อได้อย่างไรว่านามสกุลพระยาโพธิ์ (ผู้สร้างวัดโพธิสมภร จังหวัดอุดรธานี) จะเป็น โต๊ะทองกาทอง ดังนี้เป็นต้น มิไยต้องเอ่ยถึงความผิดชนิดอื่น เช่น สมเด็จกรมพระสวัสดิฯ เป็นสมเด็จกรมพระยา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาฯ (อย่างหลังนี้เห็นมีผิดกันมาก แม้ในหนังสือของทางราชการ จึงขอทักท้วงเอาไว้)

ว่าโดยเนื้อหา ผู้เขียนเริ่มโดยเล่าถึงลักษณะการปกครองของอีสานก่อนการปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ ๕ นับว่าเป็นการปูพื้นฐานอย่างดี ในด้านสร้างความเข้าใจถึงลักษณะการปกครองในสมัยโบราณของภูมิภาคแถบนั้น ครั้นแล้วจึงบรรยายถึงการปฏิรูปการบริหารใน พ.ศ. ๒๔๓๓ ซึ่งให้ข้อมูลอย่างละเอียด ทำตารางบอกความเป็นมาของบ้านต่าง ๆ ซึ่งแบ่งมาเป็นเมืองเมื่อไร มีชื่อเก่าชื่อใหม่ว่าอะไร

นับเป็นข้อมูลที่มีประโยชน์มาก ส่วนตอนที่น่าอ่านมากนั้น ก็ตรงที่พรรณนาถึงหัวเมืองลาว สมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ตลอดจนการที่เสด็จออกไปทรงงานในหัวเมืองต่าง ๆ เหล่านั้น หลังจากนั้น จึงพูดถึงระบบเทศาภิบาล ซึ่งออกจะไม่เข้าเรื่องได้สนิทนัก ตอนนี้ควรไปอยู่ในภาคผนวกมากกว่า โดยเล่าลัดมาถึงบทที่ ๕ ได้เลยเพราะบทนี้ว่าด้วยลักษณะจัดเขตการปกครองตามระบบเทศาภิบาลในมณฑลภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีรายละเอียดปลีกย่อย อันจะหาอ่านจากที่อื่นไม่ได้ บทที่ ๖ ก็เป็นบทที่น่าอ่านเป็นพิเศษ จนเกือบจะเรียกได้ว่าเป็นบทเด่นที่สุดของเล่มนี้ ว่าด้วยมณฑลลาวกาวสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิ์ประสงค์ ให้ทั้งรายละเอียดของผลงานด้านต่าง ๆ ของเจ้านายพระองค์นี้ และโดยที่ผู้เขียนมีความใกล้ชิดสนิทสนมเป็นพิเศษ จึงมีทั้งข้อขำขันและข้อเท็จจริงอันน่าพิสมัยต่าง ๆ มาเสนออย่างมากมาย ที่ข้าพเจ้าแปลกใจก็ตรงที่สมัยนั้นไปโคราช ๑๗ วัน แต่ทำไมไปหนองคายและอุบลจึงเพียง ๑๒ วันเท่านั้น หรือนี่จะเป็นความผิดของสำนักพิมพ์อีก (ทั้ง ๆ ที่ลงคำแก้ตัวผิดไว้ยาวเหยียดอยู่แล้วข้างท้ายเล่ม)

บทที่ ๗ เล่าเรื่องกบฏผีบาปผีบุญ ซึ่งถึงเราจะรู้แล้วจาก *นิทานโบราณคดี* แต่นี่เป็นการเล่าจากทัศนะของท้องถิ่น เป็นอันได้ข้อมูลแปลก ๆ อันควรใส่ใจอีกหลายอย่างหลายประการ ยังการเสียดินแดนเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ และคดีพระยอดเมืองขวางนั้น คุณเติมก็นำมา

ประมวลไว้ให้ทราบอยู่เหมือนกัน เสียดายแต่เรื่องตอนนี้ออกจะสั้นไปสักหน่อย และที่น่ารู้อีกเรื่องก็การพระศาสนา (บทที่ ๑๐) ซึ่งถึงแม้จะเล่าเรื่องคณะธรรมยุติมากกว่าอะไรอื่นและเล่าเถรประวัติของบางรูปนอกเหนืออีสานออกไปมากก็น่าอ่าน ประเพณีบางอย่างของอีสานที่รวมมาไว้ก็เป็นประโยชน์ และหนังสือนี้จบลงด้วยบทที่ว่าด้วยอาณาเขตหลวงพระบางฝั่งขวา นครจำปาศักดิ์และเมืองมโนไพรเมื่อเสียแก่ฝรั่งเศส

ส. ศิวรักษ์

วิจารณ์ในนิตยสารสตรีสาร

มีนาคม ๒๕๑๘

ประวัติศาสตร์อีสาน (เล่ม ๑)

ประวัติศาสตร์เป็นวิชาการ ที่กล่าวถึงความเป็นไปในอดีตพร้อมด้วยเหตุผลของความเป็นไปนั้น ๆ ทำให้เราเข้าใจสถานการณ์ปัจจุบันได้ดีกว่าที่จะพิจารณาจากข้อมูลที่รวบรวม หรือหาได้ในปัจจุบันเพียงประเภทเดียว ประวัติศาสตร์ไทยที่เรารู้ ๆ กันอยู่นั้นมีไม่มากนัก และมักจะดำเนินตามรอยเดียวกัน อาศัยข้อมูลอย่างเดียวกัน มีการวินิจฉัยที่ค่อนข้างจะคล้ายคลึงกันเป็นส่วนใหญ่ แต่ถ้าหากจะกล่าวถึงประวัติหรือความเป็นมาของท้องถิ่นเฉพาะแห่งแล้ว เราหาได้ยากมาก หนังสือเล่มที่กำลังวิจารณ์อยู่นี้เป็นหนังสือที่กล่าวถึง

ประวัติของภาคอีสานโดยเฉพาะ จึงเป็นที่น่าจะสนองความต้องการ

ของผู้สนใจในท้องถิ่นนี้จำนวนไม่น้อย ที่อยากจะเห็นเรื่องราวหลักฐานและข้อมูลต่าง ๆ เกี่ยวกับภาคอีสานมาประมวลไว้ในที่เดียวกัน

คุณเติม วิภาคย์พจนกิจ (นามสกุลเดิมสิงหัษฐิต) ผู้เขียนหนังสือเล่มนี้ มีเลือดเนื้อเป็นชาวอีสานแท้ ๆ คนหนึ่ง ได้คลุกคลีกับชาวอีสานและความเป็นไปต่าง ๆ ของภาคอีสานมาแต่เล็กแต่น้อย มีความเข้าใจในขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ของภาคอีสานเป็นอย่างดี จึงอยู่ในฐานะที่จะเป็นผู้เขียนเรื่องนี้ได้อย่างเหมาะสมที่สุด ผู้เขียนได้ใช้เวลารวบรวมข้อมูลต่าง ๆ เพื่อนำมาเขียนหนังสือนี้เป็นเวลานาน และข้อมูลเหล่านี้ได้ปรากฏออกมาเป็นรูปเล่มแล้วครั้งหนึ่ง ใน พ.ศ. ๒๔๙๙ ชื่อว่า *ฝั่งขวาแม่น้ำโขง* หนังสือเล่มนี้มิได้แพร่หลายนัก และจากคำปรารภของผู้เขียนเอง หนังสือ *ฝั่งขวาแม่น้ำโขง* นี้ยัง "ไม่สมบูรณ์และเรียบร้อย" ดังที่ประสงค์ไว้ จึงต้องนำมาขัดเกลาแก้ไขเปลี่ยนแปลงและมอบให้ สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทยเป็นผู้จัดพิมพ์

ประมาณ ๓ ปีกว่ามาแล้ว ผู้วิจารณ์ได้มีโอกาสเห็นและได้อ่านบางส่วน ของต้นฉบับของคุณเติม ที่ในที่สุดได้กลายมาเป็น *ประวัติศาสตร์อีสาน* เล่มนี้ ต้นฉบับที่เห็นนั้นมีขนาดหนามากผู้วิจารณ์รู้สึกว่าต้นฉบับในรูปนั้นไม่อาจจะปรากฏออกมาเป็นรูปหนังสือได้ง่ายนัก ทั้งนี้ด้วยเหตุหลายประการ ประการแรก ผู้เขียนมีจุดประสงค์กว้างมาก ผู้เขียนต้องการจะเขียนประวัติของภูมิภาคต่าง ๆ โดยเฉพาะทางภาคอีสาน ประวัติประเทศลาว เขมร และแม้แต่ญวน ผู้เขียนต้องการ

จะขยายความของหนังสือเล่มแรก (ฝั่งขวาแม่น้ำโขง) ออกไปให้

คลุมบริเวณที่ใกล้เคียงทั้งหมด และตั้งใจจะให้ชื่อว่า *สองฝั่งโขง* ตอนต้นเป็นเรื่องของภาคอีสานโดยเฉพาะ แต่ผู้เขียนก็มีภาคนำซึ่งกล่าวถึงความเป็นมาของชนชาติไทย ที่มีขนาดยาวมากพอสมควร ถ้าหากจะพิมพ์ออกมาในรูปต้นฉบับเดิมแล้วหนังสือจะต้องเป็นชุดใหญ่ ราคาก็ต้องสูงขึ้นเป็นเงาตามตัว ประการที่สอง ข้อความที่กล่าวถึงประวัติของชนชาติไทย ไม่มีความจำเป็นสำหรับหนังสือชุดของผู้เขียนมากนัก และนอกจากนั้นการเขียนประวัติของชนชาติในระยะที่คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย กำลังดำเนินงานอยู่อาจจะเป็นการใจร้อนจนเกินไป และสำนักพิมพ์จำเป็นจะต้องมีผู้ชำนาญการ ในทางด้านนี้เพิ่มขึ้นอีกเพื่อตรวจชำระข้อความในตอนนี้ ในที่สุด สำนักพิมพ์จึงเห็นเป็นการสมควรที่จะให้มีการเรียบเรียงพิมพ์ (editing) โดยให้ผู้เรียบเรียงพิมพ์สามารถใช้ดุลพินิจแก้ไข ตัดตอนต้นฉบับได้ตามแต่จะเห็นเหมาะสม

ภาระในการเรียบเรียงพิมพ์ ในที่สุดตกเป็นของคุณนิธิ เอียวศรีวงศ์ อาจารย์ประวัติศาสตร์ในคณะมนุษยศาสตร์แห่ง มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ อาจารย์นิธิได้ตัดตอนประวัติของชนชาติไทยออกได้ช่วยลำดับเรื่องราวใหม่ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจได้ง่ายขึ้น ใจความเนื้อหาและภาษาของต้นฉบับนั้นพยายามให้คงเดิม นอกจากนี้ อาจารย์นิธิยังได้เขียนบทนำเป็นการอธิบายเรื่องราวโดยส่วนรวมไว้ด้วย (ซึ่งเป็นของแปลกอยู่หน่อยถ้าเป็น editor ของสำนักพิมพ์ต่างประเทศ)

ความดีของหนังสือ *ประวัติศาสตร์อีสาน* เล่มนี้ สรุปแล้วอยู่ที่ว่า

เป็นหนังสือที่มีข้อมูลต่าง ๆ ที่มีความหมายทางประวัติศาสตร์อยู่มาก

มาย ผู้เรียบเรียงพิมพ์เองก็กล่าวว่า "ไม่เคยเห็น (หนังสือ) เล่มใดที่ให้ข้อมูลของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือละเอียดละออเท่าเล่มนี้มาก่อน" (หน้า ฉ) อย่างไรก็ตาม คำว่า "ข้อมูลของประวัติศาสตร์" เป็นข้อความที่จะต้องตีความอย่างระมัดระวัง ประวัติศาสตร์ ต้องอาศัยข้อมูลที่มีหลักฐานเป็นที่ยอมรับ แม้ว่าในบางกรณีนักประวัติศาสตร์ อาจจะใช้ตำนานหรือเรื่องเล่ามาประกอบ ในการสร้างสมมติฐานได้เป็นอย่างดีก็ตาม หนังสือเล่มนี้น่าจะมีคุณค่ามากขึ้น ถ้าหากว่าผู้เขียนจะได้จำแนกให้เห็นว่าหลักฐานที่นำมาอ้างมีกี่ประเภท (เหมือนอย่างที่ผู้เขียนเองได้พยายามทำอยู่แล้วว่าหลักฐานในการเขียนเรื่องราวนครจำปาศักดิ์ นั้นมีอะไรบ้างในหน้า ๓๘–๓๙) ผู้วิจารณ์เองทราบว่าผู้เขียนได้ใช้เวลากว่า ๒๐ ปี ในการรวบรวมหลักฐานข้อมูลต่าง ๆ หลักฐานเหล่านั้นมีอยู่มากและเพื่อความสะดวก ขอแบ่งหลักฐานเหล่านี้ออกเป็นประเภทดังนี้

๑) *พงศาวดารอีสาน (ประชุมพงศาวดารภาค ๔)*

๒) *หนังสือประวัติศาสตร์ไทยที่มีขายอยู่ทั่ว ๆ ไป*

๓) *เอกสารที่ปรากฏแน่นอนและเป็นหลักฐานที่เป็นที่รู้จักกันทั่ว ๆ ไป รวมทั้งเอกสารทางราชการ เช่นประกาศทางราชการ จดหมายเหตุ บทความที่ปรากฏในวารสาร สาส์นสมเด็จ ราชกิจจานุเบกษา ประชุมกฎหมายประจำศก และอื่น ๆ อีก*

๔) *บันทึกการปกครองหัวเมืองมณฑลอีสานของพระวิภาคย์พจนกิจ (บิดาของผู้เขียน) และเรื่องราวของท้องถิ่นที่ได้มีการรวบรวมและเขียนขึ้นอย่างรอบคอบอื่น ๆ เช่นประวัติเมืองนครจำปาศักดิ์ที่พญาเมืองขวาแต่งขึ้น เป็นต้น*

๕) *ตำนานพื้นเมืองหรือเรื่องราวที่มีจารึกเป็นลายลักษณ์อักษร เช่นอุรังคนิทาน เป็นต้น*

๖) *ตำนานพื้นเมือง หรือเหตุการณ์ที่ได้จากการซักถามปากคำหรือสัมภาษณ์*

หลักฐานดังที่กล่าวมานี้มีมากประเภท และก็น่าจะเป็นที่เชื่อถือได้พอสมควร โดยเฉพาะถ้าเรามีทางทราบว่าข้อความตอนใดมาจากหลักฐานประเภทไหน อย่างไรก็ตาม เมื่ออ่านหนังสือ *ประวัติศาสตร์อีสาน* เล่มนี้แล้ว ผู้วิจารณ์รู้สึกว่าหลักฐานต่าง ๆ มักจะกลืนเข้าหากันเกือบทั้งหมด ยกเว้นในกรณีที่ผู้เขียนระบุไว้โดยเฉพาะ เช่นเมื่ออ้างหนังสือ *สาส์นสมเด็จ* (หน้า ๑๐๓) *จดหมายเหตุทรงตั้งเจ้าประเทศราช* (หน้า ๗๕, ๑๒๖) *ประชุมกฎหมายประจำศก* (หน้า ๒๒๘) *ราชกิจจานุเบกษา* (หน้า ๑๗๗) *ประกาศกระทรวงมหาดไทย* (หน้า ๒๒๗, ๓๕๙) และอื่น ๆ แต่การอ้างเอกสารประเภทนี้อยู่ในเกณฑ์ว่ามีน้อยมาก นอกจากนี้ผู้เขียนใช้คำว่า "พงศาวดาร" ในลักษณะที่ไม่รัดกุมนัก บางแห่งผู้วิจารณ์รู้สึกว่าผู้เขียนหมายถึง *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๔* และบางแห่งอาจจะหมายถึงพงศาวดารหรือประวัติศาสตร์ที่มีพิมพ์ขายในท้องตลาดโดยทั่ว ๆ ไป โดยที่ไม่ปรากฏชื่อคนแต่ง (หน้า ๙,๒๔,๓๙ และอื่น ๆ ทั่วไป) ผู้เขียนใช้ข้อความว่า *พงศาวดารยโสธร* และ *ประวัติศาสตร์หนองบัวลำภูตามที่ผู้เฒ่าผู้แก่เล่าต่อ ๆ มา* (หน้า ๑๒๘,๑๒๐) ยิ่งทำให้ผู้วิจารณ์ไม่เข้าใจความหมายของหลักฐานเหล่านี้ยิ่งขึ้น

อีกประการหนึ่งที่ทำให้ผู้วิจารณ์หนักใจ ก็คือไม่แน่ใจว่าหลักฐานแต่ละประเภทนั้นมีอยู่สั้นยาวเพียงไหน เมื่อผู้เขียนเขียนเล่าเรื่องติดต่อไป และอ้างหลักฐานบางประเภทไว้ในตอนต้น แล้วเรื่องราวที่เล่าไปกลับมีลักษณะเป็นหลักฐานอีกประเภทหนึ่ง ยากที่จะพิจารณาว่าตอนไหนเป็นเรื่องที่พอจะกล่าวได้ว่า เป็นประวัติศาสตร์แท้ ๆ และตอนไหนเป็นตำนาน หรือเป็นเรื่องเล่า

ตำแหน่งเกี่ยวแก่การปกครองหัวเมืองอีสานบางตำแหน่งก็น่าจะมีคำอธิบาย เพราะมีกล่าวถึงตลอดเล่ม เช่น อัคฮาด (อัคร–ราช) อัครบุตร อัครวงศ์ อุปฮาด (อุปราช) ราชบุตร และ ราชวงศ์ เหล่านี้เป็นต้น

หน้า ๓๕๗ ผู้เขียนกล่าวถึงแผ่นศิลาจารึกที่ฝังไว้ใกล้ฐานพระเจดีย์สองรักด้านเหนือ ว่าชาวฝรั่งเศสได้นำลงเรือไป และเมื่อเรือมาถึงแก่งพ้าแก่งจันทน์ ใต้เมืองเชียงคาน ปรากฏว่าเรือล่มทุกอย่างจมหายและคนตายหมด เรื่องนี้ ปรากฏว่าหนังสือ *เมืองลาวพี่น้องฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง* ของคุณอุทัย เทพสิทธา กล่าวว่าฝรั่งเศสได้นำศิลาจารึกไปจริง และได้นำไปเก็บไว้ที่ไซ่ง่อน เมื่อลาวได้รับเอกราชแล้วได้นำมาส่งคืนให้ และปัจจุบันนี้ ยังอยู่ที่โบสถ์วัดพระแก้วนครเวียงจันทน์ (หน้า ๒๙๕–๒๙๖)

ผู้วิจารณ์ใคร่จะเห็นแผนที่ที่ละเอียดและชัดเจนกว่านี้ โดยแบ่งออกเป็นตอน ๆ หรือเป็นรายจังหวัดเมืองต่าง ๆ ที่กล่าวถึงในหนังสือก็ควรจะมีปรากฏในแผนที่ด้วย ในเรื่องนี้ผู้ตรวจอาจจะหลงหูหลงตาไปได้ว่า แผนที่ที่ผู้เขียนเขียนขึ้นนั้นไม่มีนครจำปาศักดิ์รวมอยู่ด้วยทั้ง ๆ ที่เมืองนครจำปาศักดิ์มีเรื่องราวมากที่สุด (กว่า ๙๐ หน้า)

สรุปแล้ว ผู้วิจารณ์มีความเห็นว่า หนังสือ *ประวัติศาสตร์อีสาน* เล่มนี้ แม้ว่าจะทำได้ไม่ดีถึงขนาด แม้ว่าควรจะมีชื่อเสียใหม่ว่า *ประวัติศาสตร์อีสาน* ก็ตาม ก็เป็นหนังสือซึ่งดีมากเล่มหนึ่งที่สามารถรวบรวมข้อมูล ตำนาน หลักฐาน และเรื่องราวต่าง ๆ มาประมวลไว้ในเล่มเดียวกัน ที่ผู้สนใจจะสามารถใช้ได้ก่อนที่หลักฐานเหล่านี้จะสูญหายไป

ประวัติศาสตร์อีสาน (เล่ม ๒)

สิ่งแรกที่ผู้วิจารณ์ปรารถนาจะเรียนให้ท่านผู้อ่านทราบคือคุณเติม วิภาคย์พจนกิจ ผู้เขียนหนังสือเล่มที่กำลังวิจารณ์อยู่นี้ได้ถึงแก่กรรมเสียแล้ว ผู้วิจารณ์ไม่เคยมีโอกาสได้รู้จักคุณเติมเป็นส่วนตัว ไม่เคยมีโอกาสได้วิสาสะสนิทสนมคุ้นเคยกัน ความรู้สึกที่ผู้วิจารณ์มีต่อคุณเติมเกิดจากการที่ได้มีโอกาสอ่านงานของคุณเติมซ้ำ ๆ ซาก ๆ ตั้งหลายเที่ยว ผู้วิจารณ์เชื่อว่าคุณเติมยังมีข้อเท็จจริงหรือข้อมูลอื่น ๆ ตลอดจนเกร็ดเล็กเกร็ดน้อยที่ยังอาจจะนำมาเผยแพร่ให้เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่สนใจในภูมิภาคอีสานได้อีกมาก เพราะฉะนั้นเมื่อผู้วิจารณ์ทราบข่าวอันเป็นที่น่าสลดใจ ผู้วิจารณ์ต้องอึ้งไปเพราะไม่อยากจะเชื่อว่าข่าวนั้นเป็นความจริง เป็นความรู้สึกตกใจ เสียใจและเสียดายระคนกัน ผู้วิจารณ์ขอถือโอกาสแสดงความเสียใจอย่างสุดซึ้งต่อครอบครัวและญาติพี่น้องของคุณเติมไว้ ณ ที่นี้ด้วย

วิธีการแบ่งบทตอนของหนังสือเล่มแรกกับเล่มที่สองนี้ไม่เหมือนกัน เล่มแรกแบ่งออกเป็นภาค แต่ละภาคแบ่งออกเป็นบท ส่วนเล่มสองแบ่งออกเป็นบทล้วน ๆ ตั้งแต่บทที่ ๑ ถึงบทที่ ๑๒ แล้วจึงมีภาคผนวก ซึ่งแบ่งย่อยออกไปเป็นบทที่ ๑ ถึงบทที่ ๓ อีกต่อหนึ่ง ลักษณะการขึ้นบทที่ ๑ ใหม่ทำให้รู้สึกคล้าย ๆ กับว่าเป็นหนังสือชุดใหม่ แต่ปรากฏว่า การเรียงลำดับหน้าของเล่มสองกลับเรียงต่อจากเล่มแรก คือเริ่มด้วยหน้า ๓๘๑ เป็นต้นไป ซึ่งทำให้ดูขัด ๆ กันอยู่

หนังสือสองเล่มในชุดนี้เป็นหนังสือที่เกี่ยวเนื่องกัน แต่ก็มีลักษณะพิเศษอยู่อย่างหนึ่งที่ว่าผู้อ่านอาจจะอ่านเล่มใดก่อนหรือหลังก็พอจะเข้าใจเรื่องราวได้เป็นอย่างดี แม้ว่าเราจะต้องยอมรับว่าถ้าอ่านตามลำดับจากเล่มที่หนึ่งไปจะเข้าใจรายละเอียดและพื้นฐานต่าง ๆ ได้ดีกว่า เล่มหนึ่งกล่าวถึงประวัติ ตำนาน และเรื่องราวของหัวเมืองต่าง ๆ ในภาคอีสาน รวมทั้งนครจำปาศักดิ์ด้วยลำดับการเขียนบรรยายถือเอาลุ่มน้ำเป็นหลัก เริ่มจากลุ่มน้ำมูลตอนต้น แล้วมาลุ่มน้ำมูลตอนล่างลุ่มน้ำชี ในที่สุดจึงกล่าวถึงหัวเมืองในลุ่มน้ำโขง ส่วนเล่มที่สองกล่าวถึงการบริหารงานปกครองภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นส่วนใหญ่ บทที่ ๑ กล่าวถึงการปกครองตามระบบเดิมโดยมีเจ้าหน้าที่หรือตำแหน่งสำคัญอยู่สี่ตำแหน่งที่เรียกกันว่า "อาญาสี่" บทที่ ๒ กล่าวถึงการปฏิรูปการปกครองโดยการรวมหัวเมือง เอก โท ตรี

และ จัดวา ออกเป็น ๔ กองใหญ่ในระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๓๓ และ ๒๔๓๔ บทต่อ ๆ มากล่าวถึงการรวมกลุ่มจังหวัดชั้นนอกออกเป็นมณฑลต่างๆ หกมณฑล จนกระทั่งได้มีการจัดระบบมณฑลเทศาภิบาลตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ ผู้เขียนได้นำเหตุการณ์ต่าง ๆ มาบรรยายไว้ในระยะที่ได้มีการปฏิรูปการปกครองจากระบบเดิมมาสู่ระบบมณฑลเทศาภิบาล โดยเฉพาะในระยะเวลาที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีข้าหลวงและตำแหน่งข้าหลวงหัวเมืองลาวกาว และในตอนต่อมาเมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาว

บทที่ ๗ กล่าวถึงกบฏผีบาปผีบุญในระยะ พ.ศ. ๒๔๔๒–๒๔๔๓ ตั้งแต่เริ่มมีข่าวลือจนกระทั่งเหตุการณ์สงบราบคาบ บทที่ ๘ เป็นเรื่องการเสด็จตรวจราชการของเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ตั้งแต่สมัย พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งทรงตำแหน่งเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จนกระทั่งระบบเทศาภิบาลถูกยกเลิกไป บทที่ ๑๐ เป็นเรื่องศาสนาพุทธในเขตภาคอีสาน ผู้เขียนได้บรรยายถึงพระเถระที่มีบทบาทสำคัญในการจัดทะนุบำรุงพระศาสนาและความใกล้ชิดระหว่างพระเถระที่สำคัญ ๆ เหล่านี้กับเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง เรื่องการศาสนานี้ ผู้เขียนได้บรรยายมาเป็นลำดับตั้งแต่สมัยก่อน ๆ จนถึงสมัยของสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ) บทที่ ๑๑ เป็นเรื่องประเพณีของชาวพื้นเมืองอีสาน เช่นการถือฮีตสิบสองคองสิบสี่ (จารีต ๑๒ ประการและคลองธรรมอีก ๑๔ ประการ)

หรือการทำบุญตามประเพณีในโอกาสต่าง ๆ เช่นการทำบุญสงกรานต์ หรือการทำบุญในเทศกาลเข้าพรรษาหรือออกพรรษาเช่นนี้เป็นต้น

บทที่ ๑๒ กล่าวถึงอาณาเขตหลวงพระบางฝั่งขวา นครจำปาศักดิ์และเมืองมโนไพรขณะที่ไทยต้องยอมยกให้แก่ฝรั่งเศสไปใน พ.ศ. ๒๔๔๖ ต่อจากบทที่ ๑๒ แล้วเป็นภาคผนวก ซึ่งแบ่งแยกออกเป็นบทๆ อีก ๓ บท บทแรกกล่าวถึงทำเนียบขุนนางกัมพูชา บทที่สองกล่าวถึงกงสุลฝรั่งเศสในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนบทที่สามกล่าวถึงการสำรวจลำน้ำโขงและแก่งหลี่ผีในบทนี้ ผู้เขียนกล่าวถึงการเดินเรือในลำน้ำโขง และกล่าวถึงการพัฒนาลุ่มน้ำโขงที่จะให้ได้ประโยชน์แก่ประชาชนส่วนใหญ่ ซึ่งรวมทั้งการจัดสร้างเขื่อนต่าง ๆ ในประเทศไทยทั้งที่เสร็จไปแล้วและที่กำลังดำเนินการอยู่

ดังที่กล่าวมาแล้ว เค้าโครงของหนังสือเรื่องนี้หนักไปในด้านบริหารงานปกครอง แต่เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่มีผลกระทบกระเทือนการปกครองก็มีกล่าวถึงในหนังสือเล่มนี้ด้วย เช่นกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเมื่อปี ร.ศ. ๑๑๒ ผู้เขียนกล่าวถึงเรื่องนี้ก็เพราะผู้เขียนต้องการชี้ให้เห็นพระปรีชาสามารถในการวางนโยบาย และในการตัดสินพระทัยของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรนั้นประการหนึ่ง ส่วนอีกประการหนึ่งนั้น ดูเหมือนผู้เขียนต้องการจะชี้ให้เห็นความไม่เป็นธรรมที่ไทยจำต้องยอมรับในกรณีนี้และกรณีที่เกี่ยวข้องเช่นกรณีพระยอดเมืองขวางเป็นต้น

หนังสือเล่มนี้มีเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ หรือ "เกร็ด" ต่าง ๆ อยู่มากมาย ผู้วิจารณ์ไม่ชอบเกร็ดเหล่านี้มากนัก แต่ก็รู้สึกเสียดายถ้าหากจะปล่อยให้สูญไปเสียเปล่า ๆ (หรือปล่อยให้งอกขึ้นมาจนกลายเป็น legend หรือเรื่องเล่าที่เกินตัวเกินความจริงไปมากมาย) เพราะฉะนั้นการที่ผู้เขียนนำเอาเรื่องเหล่านี้มารวมไว้ จึงเป็นการรักษาไว้ไม่ให้สูญหรือไม่ให้เปลี่ยนแปลงผิดเพี้ยนต่อไป อย่างไรก็ตามถ้าผู้เขียนจะเอาเกร็ดเหล่านี้ไปรวมไว้ในภาคผนวก หรือเอาไปไว้ในเชิงอรรถอาจจะเหมาะสมกว่าเช่นเรื่องคนแขนด้วนขโมยกระทะ (หน้า ๕๒๕) หรือเรื่องนักมวยหญิงหาว่าผู้ชายข่มขืน (หน้า ๕๒๗) เป็นต้น ส่วนเรื่องผีบาปผีบุญนั้น ผู้เขียนมีรายละเอียดตั้งแต่เริ่มต้นจนเหตุการณ์สงบ รายละเอียดบางอย่างนั้นเราจะหาจากที่อื่นไม่ได้เลย เช่นบทสวดสู่ขวัญบายศรีเมื่อผู้หลงเชื่อเอาหินลูกรังมาบูชาเพื่อจะให้หินนั้นกลายเป็นเงินเป็นทอง บทสวดนี้ ที่จริงก็แทบจะหาค่าในด้านประวัติศาสตร์ไม่ได้เลยแต่ผู้วิจารณ์เข้าใจว่าคงจะมีค่าอยู่บ้าง สำหรับนักวรรณคดีหรือนักมานุษยวิทยา หรือผู้ที่สนใจในนิทานชาวบ้าน (folklore) ไม่มากก็น้อย

ผู้เขียนได้ให้รายชื่อหนังสือที่ใช้ประกอบในการเรียบเรียงไว้ในตอนท้ายเล่ม แต่ไม่สมบูรณ์นัก เอกสารบางฉบับหรือหนังสือบางเล่มที่อ้างถึงในเล่มกลับไม่มีชื่ออยู่ในรายชื่อหนังสือที่ใช้เช่น *จดหมายทางราชการ* (หน้า ๗๘๑) *ปฏิทิน ๒๕๐ ปี ของคล้อย ทรงบัณฑิตย์* (หน้า ๗๐๕) หรือแม้แต่ *ราชกิจจานุเบกษา* ที่อ้างถึงในหน้า ๕๙๓ ก็หลงหู

หลงตาไปด้วย นอกจากนี้ วิธีการเขียนหลักฐานอ้างอิงควรจะต้องจัดทำให้เป็นหมวดหมู่ให้ดีกว่านี้ อาจจะใช้วิธีเรียงตามลำดับอักษรของชื่อผู้แต่ง หรืออาจจะใช้วิธีอื่นที่ใช้กันอยู่ทั่วไปในหนังสือวิชาการทั่ว ๆ ไป รายละเอียดของหนังสืออ้างอิงเหล่านี้ก็ควรจะต้องมีแบบฉบับซึ่งอาจจะใช้ตามแบบของหอสมุดใหญ่ ๆ เพราะเป็นที่คุ้นกันดีอยู่แล้วในบรรดานักวิชาการและนักค้นคว้าต่าง ๆ

โดยที่หนังสือ*ประวัติศาสตร์อีสาน*นี้มีลักษณะเป็นหนังสือวิชาการ ผู้เขียนต้องระมัดระวังในการเสนอข้อมูลโดยมีหลักฐานอ้างอิงแน่ชัดและสม่ำเสมอ ผู้พิมพ์น่าจะต้องตรวจตราให้มีคำพิมพ์ผิดน้อยที่สุดเท่าที่จะทำได้ และในกรณีหนังสือเล่มนี้ แม้ว่าจะมีใบแก้คำผิดอยู่แล้วก็ยังปรากฏว่ามีพิมพ์ผิด หรือสะกดตัวผิดอยู่อีกมาก ความเห็นของผู้วิจารณ์ในเรื่องนี้คงเหมือนกันกับที่ผู้วิจารณ์ได้เขียนไว้เมื่อวิจารณ์หนังสือ *ประวัติศาสตร์อีสาน* เล่ม ๑ ทุกประการ

อย่างไรก็ตาม หนังสือชุดนี้ แม้ว่าจะมีข้อบกพร่องอยู่หลายประการ ผู้วิจารณ์ก็ยังมีความเห็นว่าโดยเนื้อหาแล้ว หนังสือนี้เป็นหนังสือที่ดีมากชุดหนึ่ง ห้องสมุดทุกแห่งน่าจะมีไว้ และผู้สนใจในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ไม่ว่าจะเป็นในด้านประวัติศาสตร์ หรือด้านเรื่องราวปรัมปรา หรือในด้านวัฒนธรรม ก็น่าจะต้องมีหนังสือชุดนี้ไว้ด้วยเช่นเดียวกัน

วิสุทธ์ บุษยกุล
อาจารย์คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย
วิจารณ์ในนิตยสาร สังคมศาสตร์ปริทัศน์
มีนาคม ๒๕๑๔

พิมพ์ที่โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย จุฬาฯ ซอย ๒ ปทุมวัน
พระนคร โทร. ๕๓๖๒๒ นายมาตรหมาย พิมลมาศ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๑๔